

R U S A D

RUSYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF RUSSIAN STUDIES ■ ЖУРНАЛ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

SAYI (Issue)

7

YIL (Year)

2022

e-ISSN 2757-7899

e-ISSN: 2757-7899

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/rusad>

R U S A D

RUSYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF RUSSIAN STUDIES ■ ЖУРНАЛ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Sayı [*Issue/Выпуск*]:
7

Yıl [*Year/Год*]:
2022

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD), Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez Türkiye’de yayınlanan, internet üzerinden açık erişimli ve ilmi esaslara dayalı, uluslararası hakemli, akademik bir dergidir. RUSAD, Rusya hakkında tarih, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, ekonomi, strateji, jeopolitik gibi beşeri bilimlerin uhdesindeki alanlarda ulusal ve uluslararası düzeyde Türkçe, Rusça ve İngilizce kaleme alınmış akademik makaleleri ve kitap incelemelerini okuyucuya ulaştırmayı düştur edinmiştir. RUSAD bu minval üzere daha geniş kitlelere ulaşmak amacıyla açık erişim yayınları desteklemekte ve buna binaen yazarlardan makale yayınlamak için ya da okuyuculardan yayınlara ulaşmak için herhangi bir ücret talep etmemektedir. Dergiye gönderilen makalelerin daha önceden yayınlanmamış özgün metinler olması ve aynı anda başka bir derginin değerlendirme sürecinde olmaması gerekmektedir. Dergide yayınlanmak üzere kabul edilen çalışmalar bilimsel etik kurallarına uygun olarak “çift kör hakem” tarafından okunur ve bu sayede değerlendirme sürecinde hem yazarın hem de hakemlerin kimlikleri birbirlerinden gizlenir. Gönderilen makaleler ilk olarak editör incelemesine tabi tutulur. Bu safhada çalışmanın dergi kurallarına uygunluğu incelenir. Dergi kurallarına uygun olmayan makaleler yazarlarına iade edilir. Gönderilen makaleler intihallere karşı *iThenticate* programı ile denetlenmektedir. Yayınlanan yazılardaki fikirler yalnızca yazar(lar)ına ait olup yazılanlardan dolayı dergi sahibi, yayıncı ve editörler sorumlu tutulamaz.

Journal of Russian Studies (JORUS), is an academic journal published twice a year in Turkey every June and December with open access via the internet, based on scientific principles and international peer-reviewed. JORUS has aimed to convey the academic articles and book reviews written at the national and international level in Turkish, Russian, and English in the field of social sciences such as history, international relations, political science, economics, strategy, geopolitics about Russia. For that reason, JORUS supports open access publications in order to reach a wider audience and does not charge any fee for publishing articles from the authors or accessing publications from the readers. Manuscripts submitted to the journal must be original texts that have not been previously published and works are not included in the evaluation process of another journal at the same time. The manuscripts accepted for publication in the journal, in accordance with scientific ethics rules, will be read and evaluated by double-blind referees and in this manner, both the referee and author identities are concealed from the referees, and vice versa, throughout the review process. The opinions in the published articles belong only to the author(s). It does not bind the journal owner, the publisher, or the editors. Articles submitted are subjected to editorial review first. In this phase, firstly, the compliance of the study with the journal rules is examined. The articles sent are controlled for plagiarism by the *iThenticate*. Manuscripts that do not comply with the journal rules are returned to their authors.

Yazışma Adresi / Mailing Address

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Talas/Kayseri, Türkiye

E-mail: rusad.tr@gmail.com

Web adresi / Web Address: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/rusad>

RUSAD, Creative Commons Atıntı-Gayri Ticari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC-ND 4.0) ile lisanslanmıştır.

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD) Journal of Russian Studies | Журнал Российских Исследований

Sahibi / Owner

Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞCI [Erciyes Üniversitesi]

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞCI [Erciyes Üniversitesi]

Editör Yardımcıları / Editor assistants

Dr. Öğr. Üyesi Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU [Marmara Üniversitesi]

Eray AKÇAY [St. Petersburg State University]

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN [Kütahya Dumlupınar Üniversitesi]

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU [Marmara Üniversitesi]

Prof. Dr. Toğrul İSMAYİL [Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi]

Dr. Hatice KERİMOĞLU [Istanbul Topkapı Üniversitesi]

Asst. Prof. Dr. Grigory AFANASIEV [Gatchina Palace and Estate Museum]

Dr. Andrey BOGOMOLOV* [Russian State Historical Archive]

* Derginin Rusya resmi temsilcisi | The official representative of the journal in Russia |

Официальный представитель журнала в России

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Türkan OLCAY [Istanbul Üniversitesi]

Doç. Dr. Anatoly STEPANOV [Ural Federal University]

Dr. Öğr. Üyesi Ali Gökhan YÜCEL [Erciyes Üniversitesi]

Türkçe Dil Editörü / Turkish Language Editor

Dr. Emine TEMEL [Istanbul Üniversitesi]

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Öğr. Gör. Ahmet İPŞİRLİ [Erciyes Üniversitesi]

Rusça Dil Editörleri / Russian Language Editors

Doç. Dr. Nadejda MALİKOVNA AÇAN [Ural Federal University]

Öğr. Gör. Dr. Esra ŞÖLENTAŞ [Ankara Üniversitesi]

Öğr. Gör. Sagom DİNGİLİŞİ [Ural Federal University]

Editöryal Sekreteryaya / Editorial Assistance

Mehmet Kaan VATANBEKÇİSİ

Logo ve Kapak Tasarım / Logo and Cover Design

Emine Karabulut [Erk Ajans]

Dergi Tarihesi:

Derginin Önceki Adı	e-ISSN	Yıl
Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi	2687-3583	2019-2021

Dergide yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
All responsibility of the studies published belongs to the author(s).

BİLİM ve DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN [Ege Üniversitesi]	
Prof. Dr. Abdulvahap KARA [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]	
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE [Marmara Üniversitesi]	
Prof. Dr. Aleksandr NESTEROV [Ural Federal University]	
Prof. Dr. Ali ASKER [Karabük Üniversitesi]	
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR [Milli Savunma Üniversitesi]	
Prof. Dr. Barış METİN [Uşak Üniversitesi]	
Prof. Dr. Ekrem KALAN [Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi]	
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI [Bilkent Üniversitesi]	
Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]	
Prof. Dr. Musa QASIMLI [Azerbaijan National Academy of Science]	
Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU [Emekli Öğretim Üyesi]	
Prof. Dr. Nikolay DYAKOV [St. Petersburg State University]	
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT [Marmara Üniversitesi]	
Prof. Dr. Osman YORULMAZ [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]	
Prof. Dr. Peter GOLDEN [Rutgers University]	
Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL [Erciyes Üniversitesi]	
Prof. Dr. Şahin MUSTAFAYEV [Azerbaijan National Academy of Science]	
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA [Patriarchate of Georgia St. King Tamar University]	
Doç. Dr. Akif FARZALIEV [St. Petersburg State University]	
Doç. Dr. Aleksandr SOTNICHENKO [Federal Agency for the Commonwealth of Independent States Affairs (Rossotrudnichestvo) / Turkey]	
Doç. Dr. Aleksandr VASILYEV [Oriental Studies of RAS]	
Doç. Dr. Amiran URUSHADZE [European University at St. Petersburg]	
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA [Azerbaijan National Academy of Science]	
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM [İstanbul Üniversitesi]	
Doç. Dr. Nurlana MUSTAFAYEVA [Baku State University]	
Doç. Dr. Ramin SADIGOV [Bayburt Üniversitesi]	
Doç. Dr. Serkan ACAR [Ege Üniversitesi]	
Doç. Dr. Şir Muhammed DUALU [Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi]	
Doç. Dr. Uğur DEMİR [Marmara Üniversitesi]	
Doç. Dr. Roman HAUTALA [Tatarstan Academy of Sciences]	
Dr. Öğr. Üyesi Arif YILDIRIM [Erciyes Üniversitesi]	
Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroğlu ARSLAN [İstanbul Üniversitesi]	
Öğr. Gör. Dr. Cahit HAMURKOPARAN [Anadolu Üniversitesi]	
Dr. Öğr. Üyesi Erdem ERİNÇ [Erciyes Üniversitesi]	
Dr. Irina SVISTUNOVA [Russian Academy of Sciences]	
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DÜZGÜN [Akdeniz Üniversitesi]	
Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN [Marmara Üniversitesi]	
Dr. Milyausha R. GAYNANOVA [Tatarstan Academy of Sciences]	
Dr. Öğr. Üyesi Murat TOPÇU [PAPŞU] [Okan Üniversitesi]	
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Öztürk [Akdeniz Üniversitesi]	
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Kul [İstanbul Üniversitesi]	

Unvan ve isme göre alfabetik sıralı/ Sorted by academic title and name

Rusya
Araştırmaları
Dergisi
uluslararası
hakemli bir
dergidir
*Journal of Russian
Studies is a refereed
international journal*

Yayın Türü:
Uluslararası
Sürekli Yayın
Publication Type:
*International
Periodical*

Dergi yılda iki kez
yayınlanır
(Yaz ve Kış)
*The Journal
is published
biannually
(Summer and
Winter)*

Sayı [Issue] | 7
Yıl [Year] | 2022

ULUSLARARASI İNDEKSLER / INTERNATIONAL INDEXES

Index Copernicus

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020
(ICI Journals Master List 2019, 2020, 2021)

Directory of Research Journals Indexing (DRJI)

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

ResearchBib

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

İdealonline Veri Tabanı

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

EuroPub Database

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

Türk Eğitim İndeksi

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

ASOS İndeks

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 02.2020

Scientific Indexing Services

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 03.2020

OJOP | Online Journal Platform and Indexing Association

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 06.2021

RUSAD, ikili anlaşma çerçevesinde Rusya'nın en büyük uluslararası akademik online-kütüphanesi **CYBERLENİNKА** ile **E-LİBRARY**'de taramaktadır.

In addition, TRAD is scanned in Cyberleninka and E-Library which is Russia's largest international academic online-library, within the frame of a bilateral agreement.

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 04.2020

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

I-III | Editör Takdim Yazısı

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1-18 | **Kaptan-ı Derya Çatalcalı Hasan Paşa'nın Rus Çarı Mihail Feodoroviç'e Mektubu, 1627 (Transkripsiyon-Tahlil)**
Admiral Çatalcalı Hasan Pasha's Letter to the Russian Tsar Michael Feodorovich, 1627 (Transcription and Analysis)
Письмо адмирала Чаталджалы Хасан-паши русскому царю Михаилу Фёдоровичу, 1627 г. (транскрипция и анализ)
Mahmut Halef CEVRİOĞLU
- 19-52 | **Sovyetler Birliği'nde Kadın Hakları ve Cinsiyet Eşitliği**
Women's Rights and Gender Equality in the Soviet Union
Права Женщин и Гендерное Равенство в Советском Союзе
Aynur GÖK
- 53-65 | **Формирование и развертывание системы обучения иностранных студентов в вузах Советского Союза**
Formation and Deployment of a System for Teaching Foreign Students in the Universities of the Soviet Union
Sovyetler Birliği Yükseköğretim Kurumlarında Yabancı Öğrencilere Yönelik Eğitim Sisteminin Teşekkülü ve Gelişimi
Arina Shumilova
- 67-94 | **Russotürk: Soviet Foreign Investment and the Social History of the Early Turkish Republic**
Russotürk: Sovyet Yatırımı ve Erken Cumhuriyet Türkiye'sinin Sosyal Tarihi
Руссотурк: Советские Зарубежные Инвестиции и Социальная История Ранней Турецкой Республики
Erdal BİLGİÇ
- 95-122 | **Modern İstihbarata Geçiş Dönemi Türk ve Rus İstihbarat Organizasyonları – Karşılaştırmalı Bir Çözümleme**
Turkish and Russian Intelligence Organizations in the Transition Period to Modern Intelligence – A Comparative Analysis
Турецкие и Российские разведывательные службы в период перехода к современному состоянию (первая четверть хх века): Сравнительный анализ
Aykut ÇAĞLAK
- Kitap İncelemesi – Book Review*
- 123-128 | **Vitaliy V. Penskoj, Yarıçarı İvana Groznogo**
Bedirhan ZİYANAK
- 129-131 | **Anvar Vasileviç Aksanov, Kazanskoye hanstvo i Moskovskaya Rus': Mejgosudarstvennie Otnoşeniya v Kontekste Germenevtičeskogo İssledovaniya**
Osman YUDAKAL

Takdim

Değerli okurlarımız,

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD) yayın kurulu olarak bugüne kadar altı sayıyı sizlerle buluşturduk. Uluslararası alan indekslerine girme ve dergimizin kurumsal kimliğini g¼c¼lendirme konusunda önemli adımlar atmaya gayret ettik. Aynı gayretleri bundan sonraki sayılarımızda da g¼sterme kararlılığını taşıtmaktayız.

Neredeyse her sayıyı çıkarırken d¼nyayı derinden etkileyen g¼ncel olaylarla karşı karşıya kalıyoruz. Geçtiğimiz sayılarda hepimizin hayatını etkileyen COVID 19 salgın sürecine vurgu yapmıştık. Bu sayıyı çıkarırken şahit olduğumuz olay ise d¼nyanın b¼y¼k b¼l¼m¼n¼ siyasi, ekonomik ve konjekt¼rel olarak etkileyen, bizim dergimizin de ilgi alanına doğrudan giren Rusya-Ukrayna Savaşı'dır. Elbette ön¼m¼zdeki sayılarda bu savaşı ve etkilerini çok çeşitli y¼nleriyle inceleyen makalelerle siz değerli okurlarımızın karşısında olacağız.

Yedinci sayımızdaki ilk makale, **Mahmut Halef CEVRIOğLU**'nun "**Kaptan-ı Derya Çatalcalı Hasan Paşa'nın Rus Çarı Mihail Feodoroviç'e Mektubu, 1627 (Transkripsiyon-Tahlil)**" adlı çalışmasıdır. Osmanlı arşivlerinden bir belgeyi tahlil eden bu çalışma öncelikle belgenin tarihlendirilmesi ve özetine dair bir düzeltme yapmaktadır. Rusya Federasyonu'ndan getirilen Osmanlıca belgeler arasında 1/3 kodlu mektubun yazarı, arşiv özetinde iddia edildiği üzere herhangi bir Hafız Ali Paşa değildir. Yazar, bu mektubu başlıkta da belirttiği gibi dönemin Kaptan-ı Deryası Çatalcalı Hasan Paşa'nın yazdırdığını ileri sürmektedir. Çalışma 17. y¼zyıl Osmanlı-Rus ilişkileri, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kaleleri ve tarihi ile Rus Kazakları hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Yedinci sayımızdaki ikinci makale, **Aynur Gök ve Timuçin Kodaman** tarafından kaleme alınan “**Sovyetler Birliği’nde Kadın Hakları ve Cinsiyet Eşitliği**” adlı çalışmadır. Bu çalışma, Rusya tarihinde Sovyet döneminin devlet politikası, ulusal mevzuat ve uygulama pratiğindeki gözlemler ortaya konulmak suretiyle kadın hakları ve kadın erkek eşitliğinin sağlanması konularına odaklanmaktadır.

Yedinci sayımızdaki üçüncü makale, **Arina Shumilova**’nın “**Sovyetler Birliği Üniversitelerinde Yabancı Öğrencilere Yönelik Eğitim Sisteminin Oluşturulması ve Uygulanması**” başlıklı çalışmasıdır. Bu makalede yazar, Sovyet üniversitelerindeki yabancı öğrencilere yönelik eğitim sürecinin oluşum ve gelişim tarihini incelemekte; bu kapsamda yabancı öğrencilerin eğitimi için oluşturulan sistemin başarılı-başarısız yanları, geçirdiği değişim süreci, öğrencilerin seçimi ve eğitim sürecinin düzenlenmesi gibi konulara değinmektedir.

Yedinci sayımızdaki dördüncü makale, **Erdal Bilgiç**’in “**Russotürk: Sovyet Yatırımı ve Erken Cumhuriyet Türkiye’sinin Sosyal Tarihi**” adlı çalışmasıdır. Yazar çalışmasında 1924 yılında İstanbul’da Sovyetler Birliği ve Türkiye ortak sermayesiyle kurulan Russotürk şirketini incelemektedir. Russotürk, 1920’ler boyunca Sovyetler Birliği’nin dış ticaretinde ihraç mallarının önüne konulan engelleri aşmasına yardımcı bir anonim şirketti. Türkiye, Mısır, Suriye, Filistin, Yunanistan gibi Orta Doğu ve Balkan ülkelerinde Sovyet mallarının ihracatının arttırılması ve tanıtılması bu şirketin en önemli göreviydi. Dolayısıyla Bilgiç’in bu çalışması Sovyetlerin iktisadi tarihinde bir dönemin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Yedinci sayımızdaki son makale ise **Aykut Çağlak**’ın “**Modern İstihbarata Geçiş Dönemi Türk ve Rus İstihbarat Organizasyonları - Karşılaştırmalı Bir Çözümleme**” adlı çalışmasıdır. Yazar bu çalışmada köklü bir geleneğe sahip olan Türk ve Rus istihbaratının 20. yüzyılın ilk çeyreğinde sahadaki faaliyetleri, kurumsal yapıları, kuruluş amaçları, istihbarat

anlayışları, iç-yapısal süreklilikleri, değişimleri, benzerliklerini ve farklılıklarını karşılaştırmalı bir yöntem izleyerek açıklamaktadır.

Bu sayımızda ayrıca iki kitap incelemesine yer vermekteyiz. Bunlardan ilki **Bedirhan Zıyanak** tarafından kaleme alınan **Vitaliy V. Penskoj**'un *Yanıçarı İvana Groznogo* adlı eseri hakkındaki yazıdır. Zıyanak'ın Türk araştırmacılara tanıttığı bu eserde Rus tarihinin en meşhur hükümdarlarından biri olan IV. İvan döneminde Strelets ordusunun kuruluşu, yapısı, silahlanması ve vazifeleri hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır. **Osman Yurdakul** tarafından kaleme alınan ikinci kitap incelemesi ise **Anvar Vasileviç Aksanov**'un, **Kazanskoye hanstvo i Moskovskaya Rus': Mejgosudarstvennie Otnořeniya v Kontekste Germenevtičeskogo İssledovaniya** adlı eser hakkındadır. Bu çalışma Kazan Hanlığı ve Moskova Rusya'sı arasındaki ilişkileri, yeni bir yorum getirerek siyasi, ticari, ekonomik ve kültürel temelde incelemektedir.

Rusya Araştırmaları Dergisi'nin yedinci sayısında değerli makaleleriyle katkıda bulunan yazarlarımıza ve bilimsel hakemliklerine başvurduğumuz kıymetli hocalarımıza şükranlarımızı sunarız.

Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞCI
Editör

KAPTAN-I DERYA ÇATALCALI HASAN PAŞA’NIN RUS ÇARI MİHAİL FEODOROVİÇ’E MEKTUBU, 1627 (TRANSKRİPSİYON-TAHLİL)

 Mahmut Halef CEVRİOĞLU^a

Öz

Osmanlı arşivinden bir belgeyi tahlil eden mevcut çalışma öncelikle belgenin tarihlendirilmesi ve özetine dair bir düzeltme çabasıdır. Rusya Federasyonu’ndan kopyaları getirilen YB(1) tasnifindeki Osmanlıca belgeler arasında 1/3 numaralı bu mektubun yazarı, arşiv özetinde iddia edildiği üzere herhangi bir Hafız Ali Paşa değildir. Çalışmada mektubun dönemin Kaptan-ı Deryası Çatalcalı Hasan Paşa tarafından kaleme alındığı gösterilmiştir. Ardından belgenin arşiv özetinde net olarak belirtilmeyen tarihinin, 24 Haziran-4 Temmuz 1627 arası olduğuna dikkat çekilmiştir. Kaptan-ı Derya Hasan Paşa 1627 yazında serdar olarak tayin edildiği Özi Seferi’nde aynı anda hem Osmanlı donanmasını hem de Balkanlar’daki kara kuvvetlerini komuta etmekteydi. Amacı, Lehistan’a bağlı Zaporog Kazaklarının her yıl denize inip Osmanlı kasabalarını yağmalamalarını engellemek için Dinyeper Nehri ağzına kale inşa ettirmekti. Sefere başladığı sırada Rus Çarı Mihail Feodoreviç’e, incelemeye aldığımız mektubunu yollamıştır. Genel itibarıyla Osmanlı-Rus dostluğunun pekişmesini talep eden mektup, Çar Mihail Feodoreviç’ten Don Kazaklarının Karadeniz’e inişini engellemesini rica etmektedir. Kısaca Zaporog Kazak akınlarının kale inşasıyla engellenmeye çalışıldığı bir dönemde Osmanlı amirali, Rus Çarı’ndan kendine tabi olan Don Kazaklarını kontrol altında tutmasını talep etmektedir. Mektubun siyasi muhtevası yanı sıra, Rusya’ya taşınması sırasında karşılaştığımız aracı da önem arz etmektedir. Osmanlı tabiyetinde bir Rum tüccar olan Tomas Kantakuzenos, aile geleneğini devam ettirip Rusya ve Osmanlılar arasında ticari-diplomatik bağların tesisinde önemli rol oynamıştır. Daha önce de Rusya’ya diplomatik görevle yollanan Tomas Kantakuzenos, 1627’de tekrar hususi olarak görevlendirilmiş ve Kaptan-ı Derya Hasan Paşa’nın ve Sultan IV. Murad’ın mektuplarını Moskova’ya taşımıştır. Kaptan-ı Derya Hasan Paşa’nın yazdırdığı mektubun muhtevası, 17. yy ilk yarısında Karadeniz’in korunması için Osmanlıların kalkıştığı askeri ve diplomatik girişimleri özetler niteliktedir.

Anahtar kelimeler: Rusya Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz, Kazaklar, Çar Mihail Feodoreviç, Kaptan-ı Derya, Tomas Kantakuzenos.

^a Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, halefcevrioglu@gmail.com

ADMIRAL ÇATALCALI HASAN PASHA'S LETTER TO THE RUSSIAN TSAR MICHAEL FEODOROVICH, 1627 (TRANSCRIPTION AND ANALYSIS)

Abstract

Examining a document from the Ottoman archives, this study tries to correct the dating and summary provided by the archive for the document. The author of the document, which is present among the copies brought to the Ottoman archives from the Russian Federation and catalogued with the reference code YB(1) 1/3, is not any Hafız Ali Pasha as asserted by the summary. This study suggests that its author was Çatalcalı Hasan Pasha, the grand admiral of the Ottoman fleet at the time. Furthermore, it is argued that the date of the document should be fixed somewhere between 24 June and 4 July 1627. With regard to the content of the document, Admiral Hasan Pasha was appointed to command the Ochakov Campaign in summer 1627, where he was supposed to co-ordinate the Ottoman maritime and land forces from the Balkan provinces. His target was to build fortifications around the Dnepr River in order to obstruct the yearly raids against Ottoman Black Sea settlements by the Zaporozhian Cossacks that were dependent on the Polish-Lithuanian Commonwealth. While he set out for the campaign, he sent the Russian Tsar Michael Feodorevich the letter in question, requesting in general terms the reinforcement of amicable relations between the Ottomans and Muscovites, and with a demand from the Tsar that he prevent the Don Cossacks from taking to the Black Sea against the Ottomans. In other words, while the Ottomans tried to fend off the Zaporozhian Cossacks by building forts around the Dnepr, the Ottoman admiral demanded that the Russian Tsar keep in check the Don Cossacks that were nominally his subjects. Aside from the political content of the letter, the broker figure carrying it is also important: Thomas Cantacuzenos, a Greek Ottoman merchant who continued his family tradition in building commercial and diplomatic ties between the Muscovite State and the Ottomans. Having been previously sent on a diplomatic mission to Moscow, Thomas Cantacuzenos was once more specifically commissioned by the Ottomans in 1627 to carry to Moscow the letters by Sultan Murad IV and Admiral Hasan Pasha. The latter's letter to the Tsar is a fine showcase of the military and diplomatic enterprises undertaken by the Ottomans in order to thwart the Cossack threat over the Black Sea in the first half of the seventeenth century.

Keywords: Russian history, Ottoman Empire, Black Sea, Cossacks, Tsar Michael Feodorevich, Grand Admiral of the Ottoman Fleet, Thomas Cantacuzenos.

ПИСЬМО АДМИРАЛА ЧАТАЛДЖАЛЫ ХАСАН-ПАШИ РУССКОМУ ЦАРЮ МИХАИЛУ ФЕДОРОВИЧУ, 1627 Г. (ТРАНСКРИПЦИЯ-АНАЛИЗ)

Аннотация

Настоящее исследование посвящено анализу одного документа из османских архивов, делается попытка исправить его датировку и архивную аннотацию. Он находится среди материалов, копии которых были привезены из Российской Федерации и внесены в каталог с шифром YB(1). Автором этого документа (письма) является не Хафиз Али-паша, как утверждается в архивной аннотации. В статье утверждается, что письмо было написано Чаталкалы Хасан-пашой, адмиралом Османского флота. Отмечается также, что документ был создан не ранее 24 июня и не позже 4 июля 1627 года. Адмирал Хасан-паша был назначен командовать Очаковской кампанией летом

1627 года и должен был координировать действия морских и сухопутных сил Османской империи из балканских провинций. Его целью было построить крепость в устье Днепра, чтобы воспрепятствовать ежегодным набегам запорожских казаков, зависевших от Речи Посполитой, на османские черноморские поселения. В начале похода адмирал направил русскому царю Михаилу Федоровичу рассматриваемое автором статьи письмо об укреплении дружественных османско-русских отношений с просьбой не допустить выхода донских казаков к Черному морю против османов. Другими словами, в то время как османы пытались отбиться от запорожских казаков, строя крепости вокруг Днепра, османский адмирал просил, чтобы русский царь держал в узде донских казаков, которые номинально были его подданными. Письмо доставил Томас Кантакузенос, османский подданный, греческий купец, который продолжал семейную традицию в налаживании торговых и дипломатических связей между Россией и османами. В 1627 году ему было поручено отвезти в Москву, в которой он уже бывал с дипломатической миссией, письма султана Мурада IV и адмирала Хасан-паши. Письмо последнего русскому царю является хорошим примером военных и дипломатических усилий османов по защите от казачьей угрозы на Черном море в первой половине XVII века.

Ключевые слова: История России, Османская Империя, Причерноморье, Казаки, царь Михаил Федорович, адмирал Османского флота, Томас Кантакузенос.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nin Yabancı Arşivler tasnifinde, YB(1) koduyla belirtilmiş Rusya Federasyonu'ndan kopyaları temin edilmiş evrak arasında 1/3 numaralı dosya özeti, barındırdığı çelişkiler açısından ister istemez dikkat çeker.¹ 29 Zilhicce 1036 Hicri tarihiyle belirtilmiş dosya, içinde bir Osmanlı belge (mektup) ve buna ilişkin iki kısa not kağıdı içerir. Tam üretiliş vakti belirlenemeyen evraka verilen 29 Zilhicce şeklindeki bu jenerik tarih, arşiv memurlarının dosya içindeki asıl Osmanlıca belgeyi kabaca Miladi 1626-1627 yıllarına tarihlendirdiğini gösterir. Ancak "Kaptan-ı Derya Hafız Ali Paşa'nın Rus Çarı Mihail Feodoroviç'e gönderdiği mektup" şeklindeki arşiv özeti oldukça akıl karıştırıcıdır. Osmanlı donanmasının en azından 17. yüzyılın ilk yarısındaki "Hafız" sıfatlı tek amiralinin adı Ali olmadığı gibi, donanmanın belirtilen yıllardaki komutanı zaten Çatalcalı Hasan Paşa (g. 1626-1630) isminde bir vezirdir.²

Söz konusu YB(1) 1/3 numaralı dosyasının özetinden bir adım öteye geçip muhtevasına baktığımızda durum daha da karışık bir hal alır. Osmanlıca belgenin orijinalinin bulunduğu Rus arşivlerinde (RGADA) mektuba ek bir kağıda düşülen açıklayıcı not, mektubun 23 Mayıs 1630 tarihinde Rus memurlarına ulaşmış olduğuna işaret etmektedir. Her ne kadar iki farklı arşivin düşmüş olduğu iki farklı tarih bir

¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], *Yabancı Arşivler, Rusya Federasyonu Arşivi [YB(1)]*, 1/3. Tam metin için bakınız, Ek 1.

² Hafız sıfatlı tek kaptan Ahmed Paşa, donanmaya 1608-1609 civarı kumandanlık yapmıştır, Kâtip Çelebi, *Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan: Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*, Haz. S. Çakmakçioğlu ve Ç. Şan (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2007), 168.

muamma ortaya koysa da Rus görevlilerin sağlamış oldukları özet nispeten biraz daha açıklayıcıdır: “Türk Kaptan Paşasının Çar Mihail Feodoroviç’e Don Kazaklarına ilişkin şikayet mektubu”.³

Halbuki dosyanın içindeki asıl Osmanlıca mektubun metnini detaylı bir şekilde okumak, gerek yazarın adını gerekse mektubun yazılış tarihini rahatlıkla anlaşılır kılmaktadır. Metnin sağ kenarında yer alan mühür, açıkça Hasan Paşa’nın adını zikretmektedir (*Bende-i Hayrül-beşer Hasan, Mücahid fi sebili’l-lah*). Ancak, belli ki mührün ortasında yer alan jenerik ifade (*Tevekkeltü alâ Hâlikî*)⁴, Osmanlı arşiv memurları tarafından *Ali Hafız* şeklinde yanlış yorumlanıp karışıklığa sebebiyet vermiştir.

Mektubun içinde yer alan tarih kısmı da (*datatio*) metin altındaki alışlagelmiş konumunda şüpheye yer bırakmayacak şekilde nettir: Hicri 1036 yılının şevval ayının ortası. Yani mektubun yazılış tarihi Miladi 24 Haziran 1627 ve 4 Temmuz 1627 arasında bir gün olmalıdır. Yazılış mekanı (*locus*) *Kal’a-yı Özi* olarak belirtilen mektubu Hasan Paşa’nın 1627 yazında bir Karadeniz şehrinde neden Moskova’ya yolladığı bu çalışmanın konusu olacaktır.

1) Karadeniz’de Kazaklar

Gerek Kırım’ın Osmanlı himayesine girmesi gerekse bölgedeki Ceneviz koloni şehirlerinde Osmanlı hakimiyetinin benimsenmesi yoluyla Karadeniz’in kuzeyinde Osmanlı varlığı 15. yüzyılda tesis edilmiştir.⁵ Bir asır sonra, Kanuni Sultan Süleyman’ın hükümdarlığı döneminde (1520-1566) Karadeniz etrafındaki Osmanlı fetihlerinin tamamlanmasından ötürü Karadeniz’in bir Osmanlı gölü olduğu da geleneksel tarih yazımına yansıyan görüştür.⁶ Ancak, sadece Boğazların güneyinden gelecek yabancı gemileri ve düzenli donanmaları dikkate alan bu görüşe artık şüpheyle yaklaşılmaktadır. Zira 17. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz artık bir Osmanlı gölü olma statüsünü kısmen yitirmiştir: Her ne kadar Rusların Karadeniz macerasını Rus Çarı Petro’nun 1696 yılında Azak’ı işgal etmesiyle ilişkilendirmek mümkünse de derinlemesine çalışmalar, düzensiz yağmacı gruplar olan Kazak akınlarından ötürü Osmanlıların Karadeniz’deki kontrolünün asla mutlak olmadığına işaret etmektedir.⁷

Karadeniz’i mevzubahis yıllarda dönem dönem istila eden “Kazak” gruplarını aslında iki başlık altında incelemek gerekir. Dinyeper Nehri civarında konuşlanmış ve Lehistan’a tabi Zaporozya Kazakları (Ukrayna Kazakları) ile Moskova Devleti’ne (Ruslara) bağlı olan Don Nehri Kazakları. Bu iki Kazak grubu da metbularına oldukça gevşek biçimde bağlı olup merkezi otoritelerin emirlerini hiçe saymakta, *şayka* (*çayka*) adı verilen tekneleriyle Karadeniz’e inmekte ve Osmanlı yerleşimlerini yağmalamaktalardı.⁸

³ BOA, *YB(1)*, 1/3: “1630 (Maya 23 poluçenniy) List k Tsaru Mihaylu Feodoroviçu ot Turetsogo Kapitan-Paşi s Jaloboyu na Donskih Kozakov.” Bkz.: Ek 2. Ardındaki nottan anladığımız kadarıyla bu belge Rus arşivlerinde (RGADA - Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv drevnih aktov) *Fond 89, Opis 2 - 4 - 1* şeklinde kayıtlıdır.

⁴ “Yalnız Allah’a güvenirim.”

⁵ Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)* (İstanbul: İş Bankası, 2016), 154-156.

⁶ Halil İnalçık, “The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans”, *Arkheion Pontou*, 35 (1979): 108.

⁷ Victor Ostapchuk, “Five documents from the Topkapi Palace Archive on the Ottoman defense of the Black Sea against the Cossacks (1639)”, *Journal of Turkish Studies* 11 (1987): 49-104.

⁸ Victor Ostapchuk, “XVI. ve XVII. Yüzyıl Kazak Deniz Akınları Karşısında Osmanlı Karadeniz’i”, *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi 1*, Haz. İdris Bostan ve Salih Özbaran (İstanbul: Boyut, 2009): 241.

16. yüzyılda başlayan akınlar şiddetini 17. yüzyılın başında artırmış, Zaporog ve Don Kazakları birlikte 1614'te Sinop'a ve 1615'te ise Trabzon'a saldırmışlardır.⁹ 1614'te artık İstanbul yakınlarında da Kazakların boy göstermesi endişeye sebep vermiştir. Lakin Zaporog ve Don Kazaklarının 1624'te yaklaşık dört bin kişilik kuvvet ve yetmiş seksen saykayla çıktıkları seferde Sarıyer, Büyükdere, Tarabya, Yeniköy, İstinye ve Beykoz gibi kasabaları yağmalamaları Osmanlı başkentini büyük infiale sürüklemiştir.¹⁰

Osmanlı yönetimi on yedinci yüzyılın ilk yarısında Kazak tehlikesinin ciddiyetini anlayıp, donanmasını kimi zaman kısmen kimi zaman da tümüyle Karadeniz'e yollar olmuştur. Daniel Panzac'ın aktardığına göre "1602'de dört, 1607'de yedi, 1616'da ise on kadırga" Karadeniz'e, Kazakların peşine yollanmıştır. 1621 bu açıdan bir kırılma noktasına işaret eder ve 40 kadırgalık Osmanlı donanması doğrudan kaptan-ı derya komutası altında Karadeniz muhafazası için Tuna Nehri ağzındaki Kili'ye yollarır.¹¹

Ardından gelen yıllarda önce kaptan vekili ve ardından kaptan-ı derya olan Recep Paşa'nın Kazaklarla mücadele üzerinden bir kariyer inşa ettiği söylenebilir: 1622 yılında dört defa vekil olarak Kazaklara karşı Karadeniz'e açılan paşa, ertesine sene kaptan-ı deryalığa yükselmiş, bu makamdayken de iki yıl daha Karadeniz'e açılmıştır.¹² Özellikle 1625 senesinde 43 Osmanlı kadırgasıyla Dobruca açıklarında 60 Kazak şaykasına karşı kazandığı zafer büyük bir başarı olarak görülmüş ve Recep Paşa sadaret kaymakamlığına yükselirken yerine Çatalcalı Hasan kaptan-ı derya olmuştur.¹³

Her ne kadar Osmanlı donanması bu tarz mücadelelere girişiyor olsa da ne denizi ne de Osmanlı başkentini tam olarak korumak mümkün olmuyordu. Bu sebeple Osmanlı idaresi, 1626 yılında daha etkili bir önlem almak istemiş ve Kazak şaykaları nehirden denize inemesin diye Dinyeper Nehri'nin ağzına istihkamlar inşa etme kararı almıştır. İşte bu sebeple Kaptan-ı Derya Çatalcalı Hasan Paşa ertesine yıl hem kara hem deniz kuvvetlerinden oluşan büyük bir Osmanlı hareketına serdar tayin edilmiştir.¹⁴

2) Hasan Paşa'nın Seferi ve Rus Çarı'na Mektubu

Kaptan Hasan Paşa'nın Karadeniz'in kuzeyine gerçekleştirdiği sefere dair Osmanlı siyasi tarihinin asli kaynak grubu olan anlatılar ne yazık ki tatmin edici bilgi sunamamaktadır. Öncelikle kronoloji konusunda oldukça hassas olan Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi'nin, Hasan Paşa'nın atama tarihini (H. 1035/M. 1626) yanlış verdiği (H. 1034/M. 1624-1625) ve paşayı 1627 yılında Akdeniz'e gidiyormuş gibi gösterdiği söylenerek başlanabilir.¹⁵ Dönemin bir diğer önemli vakanüvisi Hasan Beyzade ise Hasan Paşa'dan ilk defa 1629 senesini anlatırken bahsetmekte ve haliyle 1627'deki Karadeniz

⁹ Sinan Yüksel, "Don Kazalarının Azak'ı İşgalleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30/49 (2011): 208.

¹⁰ Y. Guzenko, *Viys'kovo-Mors'ke Mistetstvo Ukrains'kogo Kozatsva XVII-XVIII St.* (Mikolaiv: Ilion, 2019), 133.

¹¹ Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 98-100.

¹² Kâtip Çelebi, *Deniz Savaşları*, 169.

¹³ Panzac, *Osmanlı Donanması*, 100.

¹⁴ L. E. Semenova, "Moldaviya i Valahiya v Otnoşeniyah Stran Regiona s Osmanami (1618-1634 gg.)", *Osmanskaya Imperiya i Strany Tsentral'noy, Vostochnoy i Yugo-vostochnoy Evropy v XVII v.: Çast' I*, Haz. G.G. Litavrin, L. E. Semenova, S. F. Oreškova ve B. N. Florya, Rossiyskaya (Moskova: Akademiya Nauk, 1998), 121, 115-127.

¹⁵ Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil) I*, Haz. Ziya Yılmaz (Ankara: TTK, 2003), 806, 835.

seferine hiç yer vermemektedir.¹⁶

Dönemin Osmanlı yazarlarından Kâtip Çelebi *Fezleke* adlı eserinde daha tutarlı bir yaklaşım sergiler ve Kaptan Hasan Paşa'nın 1627 yılında kale inşası için Karadeniz'e çıkacağını söyler. Ancak ne yazık ki Kâtip Çelebi de o yılın Karadeniz seferinde yaşananlara dair başka bir ayrıntı vermez.¹⁷ Eserinde on yedinci yüzyıl siyasi tarihini ele alan belki de en meşhur Osmanlı vakaname yazarı Naima ise doğrudan Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sinde verilen malumatı okura aktarır.¹⁸ Kısaca Osmanlı tarihçileri ne Hasan Paşa'nın Karadeniz seferini detaylı ele alır ne de o esnada Moskova'ya yolladığı herhangi bir mektuptan bahseder.

Öte yandan yaklaşık otuz yıl kadar önce Victor Ostapchuk, Çatalcalı Hasan Paşa'nın kaptan-ı derya ve serdar olarak komuta ettiği bu sefere dair Osmanlı arşiv evrakı ve yabancı elçi raporlarına dayanarak en ayrıntılı anlatımı sunmuştur: Hazırlıklarını tamamlamış olan Hasan Paşa 1627 Mayıs'ının sonuna doğru elli parçalık Osmanlı donanmasıyla yelken açmış ve bir yandan donanma ilerlerken öte yandan kara ordusunun toplanması için emirler yollanmıştır. Hasan Paşa haziran sonunda Karadeniz'in kuzeyine, Özi Eyaleti'ne bağlı olan Kili limanına ulaşmış ve 9 Temmuz'a kadar burada duraklamıştır.¹⁹

Bu durumda Hasan Paşa incelemekte olduğumuz mektubu (her ne kadar Özi Kalesi civarında diye mahallendirmişse de) 24 Haziran - 4 Temmuz arası yazdığını sırada Kili'de bulunuyordu.²⁰ Kısaca bir yandan Dinyeper Nehri üstünde kale inşası için lojistik ayarlamalar yaparken öte yandan gelecek olan kara askerlerini beklemekte ve ayrıca donanmaya komuta etmekteydi. İşte bu sırada Hasan Paşa mevzubahis mektubu oluşturup Moskova'yla iletişime geçmeyi uygun görmüştü.

Mektubun muhtevası Yeni Çağ Osmanlı-Rus ilişkileri açısından güzel bir panorama sunmaktadır. Öncelikle, alışlagelmiş *elkab* (*inscriptio*) sonrasında Rusya hükümdarına "Moskova Kralı" ifadesiyle hitap edilmektedir. Ayrıca, Romanov Hanedanlığı'ndan hükümdar Mihail Feodoreviç'in (h. 1613-1645) ismi de açıkça (*Mihail Todoreviç* olarak) yazılmıştır. Ardından Hasan Paşa, bir bakıma hangi sıfatla bu mektubu yazdığını belirtmek istercesine kendisinin padişah tarafından Özi serhattine ordu komutanı tayin edildiğini ifade etmektedir. Donanma gemileri ve Tuna Nehri'nden gelecek Osmanlı şaykalarıyla birlikte, Rumeli ve Özi (Silistre) eyaletinden pek çok sancakların kara askerlerinin de kendi komutası altında olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Osmanlı haraçgüzarları olan Eflak, Boğdan ve Erdel prenslerinin de askerleriyle birlikte Osmanlı hareketine katılmaları için emir aldıklarını belirtmiştir.²¹

¹⁶ Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi: Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)* Haz. Şevki Nezihi Aykut (Ankara: TTK, 2004), 1024.

¹⁷ Zeynep Aycibin, "Kâtip Çelebi, Fezleke (Tahlil ve Metin)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007), 759-770.

¹⁸ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, c.II, Haz. Mehmet İpşirli (Ankara: TTK, 2007), 607-608.

¹⁹ Victor Ostapchuk, "The Ottoman Black Sea frontier and the relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628", (Yayınlanmamış Doktora tezi, Harvard University, 1989), 130-132.

²⁰ Ostapchuk (s. 130-132) Hasan Paşa'nın 9 Temmuz'a kadar Kili'de olduğunu belirttiğine göre, mektubun ana metninin Kili'deyken kalem alınıp, mektup hazırlık muamelesinin birkaç gün sonra Özi'de tamamlandıktan sonra yollandığını düşünebiliriz.

²¹ BOA, YB(1), 1/3.

Bu noktada artık paşa mektubun yazılış sebebini aydınlatmaktadır. Sefere çıktıktan sonra Karadeniz kıyısındaki Osmanlı yerleşimlerinden kimseler gelmiş ve Kazak akınlarından yakınmışlardır. Buna göre şikayete gelen kişiler, geçirdikleri son bir kaç yaz boyunca Don Nehri'nden çıkıp gelen Don Kazaklarının hem kıyılardaki kasabaları yağmaladıklarını hem de sivil taşımacılığa (*rençber gemileri*) saldırdıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca, bunu kimi zamanlar "Lih Kralı'nın Kazaklarıyla," yani Dinyeper (Özi) Nehri'nden gelen Zaporog Kazaklarıyla birlikte yapmaktalardı.

Hasan Paşa'nın net bir şekilde Zaporog ve Don Kazaklarını ayırması sadece coğrafik bir farklılığa değil, aynı zamanda hukuki bir ayrıma da işaret etmekteydi: Osmanlılar Zaporog Kazaklarının Lehistan'a tabi olduğunu belirttikten sonra, Don Kazaklarının denize inmesinden ötürü ise Moskova Devleti'ne bir sorumluluk ihlali yaşattıklarını ifade etmektedir. Gerçekten de bu dönemde Don Kazaklarının liderleri Rusya tarafından tanınmakta ve Don Kazakları Rusya için askeri ve istihbari hizmetlerde bulunmaktalardı.²² Karşılığında Rusya, Mihail Feodoreviç döneminde Kazaklara her yıl 1000 ila 2000 ruble arası nakit para, 23 ila 46 ton un (ekmek yapımı için) ve 1,5 ila 2,5 ton arası mühimmat sağlamaktaydı.²³ Haliyle Don Kazaklarının Karadeniz'e inip Osmanlı yerleşimlerine zarar vermesinden de Moskova Krallığı sorumlu tutulmaktaydı.

Görsel 1: Karadeniz

Osmanlıların Kazak akınları haricinde sıkıntılı gördükleri bir diğer nokta ise "bir zamandır ba'zı mevani' hasebi ile elçi irsali[nin] 'ukde-i tehire" düşmesi, yani son birkaç yıldır İstanbul'a Moskova elçisi yollanmamasıydı. Ancak burada Osmanlıların bir hakikati vurgulamaktan ziyade bir dileği ifade ettiklerini düşünebiliriz. Çünkü gerek

²² Brian Davies, *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700* (Londra ve New York: Routledge, 2007), 29.

²³ Yuliya. A. Çijikova, "Politiceskaya Vlast' na Donu v XVII-XVIII vv (Atamanıy Zimovih i Legkih Stanits)", *İzvestiya Vuzov. Severo-Kavkazskiy Region. Obşestvenniye Nauki* 1 (2007): 23.

Osmanlı kayıtlarının 1622'de gerekse ilgili literatürün 1624'te Moskova'nın İstanbul'a elçi gönderdiğine işaret etmesi söz konusudur.²⁴ Bu durumda Osmanlı idaresinin beklentisinin, başkente gelen Rus elçilik heyetlerince karşılanmadığı söylenebilir. Sahiden de mektubun ilerleyen kısımlarında 'diğer devletler cülus için temsilci yollarken siz yollamadınız' şeklinde özetlenebilecek ifade bizlere Osmanlıların, tahta yeni çıkan Sultan IV. Murad (h. 1623-1640) için hususi bir Moskova tebrik elçiliği beklentisi içine girdiğini göstermektedir. Ancak beklenen tebrik heyeti ve hediyeler gelmeyince Osmanlılar hayal kırıklığına uğramış olsa gerek ki Hasan Paşa'nın mektubunda bu tarz bir siteme yer verilmiştir.

Elçilik mevzunun gündeme gelmesiyle, 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-Rus ilişkilerine damgasını vurmuş bir isme dikkat çekilir: Tomas Kantakuzenos. Hasan Paşa mektubunda Tomas Kantakuzenos'un yanında ismi belirtilmemiş bir Osmanlı kapıcıbaşısıyla birlikte Moskova'ya yollandığını ve bu görevden beklenenin Osmanlı-Rus barışının takviye edilmesi olduğunu belirtir. Metinden anladığımız kadarıyla hem Kaptan Hasan Paşa'nın incelediğimiz mektubunu hem de İstanbul'dan Sultan IV. Murad'ın Rusya'ya gönderdiği bir name-i hümayunu taşıyan Tomas Kantakuzenos'tur.²⁵

Tomas, aslında Bizans döneminden beri önemini yitirmeyen bir Rum ailesinin (Kantakuzenos) torunuydu. Kantakuzenos ailesi Osmanlı fethinden sonra da İstanbul'da konumlarını tüccar olarak muhafaza edebilmiş, ailenin pek çok üyesi Balkanlar ve Rusya'da Osmanlı yönetimi adına ticari ve diplomatik görevler üstlenmişti. Ailenin 16. asırdaki en önemli ismi sayılabilecek "Şeytanoğlu" lakaplı Mihail Kantakuzenos, Rusya'dan yıllık kürk alımı için Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın görevlendirdiği hassa tüccarıydı.²⁶ Belli ki Mihail'in ölümü ardından da aile anahtar konumunu muhafaza edebilmişti.

Tomas Kantakuzenos ise 1608-1610 yılları arasında Rusya'ya gittiği gibi Hasan Paşa'nın mektubunun da belirttiği üzere 1621'de Sultan II. Osman'ın emriyle Rus Çarı'na bir diplomatik göreve çıkmıştı. 1627'de apar topar Rusya misyonu için bir kez daha görevlendirildiği vakit de aslında kendi ticari maslahatı için İstanbul'dan ayrılmak üzereydi.²⁷ Rusların da tâbi olduğu Ortodoks itikadı gereğince Tomas Kantakuzenos'un, Rusya'da kendi dilinden anlayacak kimse bulması kolay olsa gerekti. Zaten 1627 yılı sonunda, Hasan Paşa'nın ve Sultan Murad'ın mektupları haricinde Tomas'ın yanında getirmekte olduğu İstanbul Rum Patriarki'na ait Rumca mektupları çevirmek için Boris Bogomilzev ve Anastas Selunskiy isimli iki tercümanın Moskova'da görevlendirildiğini

²⁴ Mehmet İpçioğlu, "Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi) (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996), 272; Bertold Spuler, "Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Jahrg. 1, H. 3 (1936): 431.

²⁵ Gunnar Hering, *Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik 1620-1638* (Wiesbaden: Franz Steiner, 1968), 217. Sultan IV. Murad'ın Rusya'ya giden mektubu da keza Don Kazaklarının akınlarını durdurmasını ve uzun süredir gönderilmediğinden artık bir elçilik heyetinin gönderilmesini talep ediyordu.

²⁶ Tom Papademetriou, *Render unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 201.

²⁷ Boris N. Floria, "Foma Kantakuzin i yego rol' v razvitii Russko-Osmanskikh otnoşeniy v 20-30-h gg. XVII. v.", *Rossiya i Hristianskiy Vostok - Vypusk II-III* (2004): 254. Bu makaleye erişimimi mümkün kılan Maria Telegina'ya (Georgetown University) teşekkürlerimi arz ederim.

literatürden öğrenebiliyoruz.²⁸ Ayrıca, Osmanlı idaresinin yollamış olduğu Türkçe mektupları (Sultan Murad ve Hasan Paşa'nın mektupları) tercüme etmeleri için de iki Tatar tercümanın görev yaptığı bilinmektedir.²⁹

Her ne kadar Rumca Yeni Çağ'da Ruslar ve Rumlar arasında ortak bir diplomatik dil oluşturmuşsa da dönemin kayıtlarında Tomas Kantakuzenos'un halihazırda Rusçayı tercüman gerektirmeyecek kadar iyi konuştuğu da not edilmiştir.³⁰ Kısaca Osmanlı idaresi Rusya tecrübesi olan bir Rum'u bu göreve uygun görmüştü. Böylece hem Sultan IV. Murad'ın hem de Kaptan Hasan Paşa'nın incelediğimiz mektubu ona emanet edilmişti.³¹

Hasan Paşa'nın mektubunun ilerleyen kısımlarında gördüğümüz kadarıyla Osmanlı idaresi, Rusya tarafının beklentisini (barışın takviyesi adına bir Moskova elçisinin yollanması) karşılama hususunu şansa bırakmıyordu. Hasan Paşa'nın Osmanlı donanmasından ayırdığı beş kalyatalık filotilla, bu dönemde Osmanlıların Rusya ile bağlantısını sağlayan serhat kalesi Azak'ta birkaç ay boyunca Tomas Kantakuzenos'un Moskova'ya gidip mektupları taşımasını ve geri gelmesini bekleyecekti. Hasan Paşa, Moskova'nın Tomas Kantakuzenos'un yanına kendi elçilerini eşlikçi etmesini buyuruyordu. Osmanlı donanması kış sezonu başlamadan Kuzey Karadeniz'i terk edip İstanbul'a döneceğinden, paşa hem Kantakuzenos hem de Moskova elçisinin birkaç ay içinde dönüp donanmayı ayrılmadan yakalamasını temenni ediyordu.

Bu mektup bağlamında Azak'ın o dönemki önemine de dikkat çekmek gerekir. Osmanlıların 1475'te Kefe'yi ele geçirmesinin ardından, Don Nehri'nin ağzındaki Azak da imparatorluğa katılmış ve en ücra sınır kalelerinden biri olmuştur.³² Söz konusu Don Kazaklarının Karadeniz'e kavuştuğu mahreç pek tabii Don Nehri olduğundan, Azak sürekli tehdit altındaydı. Öncelikli olarak Karadeniz'in kuzey-batı sahillerini hedef alan Zaporog Kazaklarının aksine, Don Kazakları Kerç Boğazı'nın iki tarafına konuşlanan Osmanlı tahkimatlarından ötürü genellikle Azak Denizi içerisine sıkışlıyordu. Bu sebeple başlıca hedefleri Azak Denizi'ndeki yerleşimler olduğu gibi, Azak Kalesi'ni de 17. yüzyılın ilk yarısında defalarca kuşatmışlardır.³³ Hatta 1637 yılında kale düşecek ve 1642 yılındaki Osmanlı seferi başarıyla sonuçlanana değin Don Kazaklarının hakimiyetinde kalacaktır.

²⁸ Z. E. Osborneva, "Perevodçik Posol'skovo Prikaza Boris Bogomol'tsev (1627-1673 g.)", *Drevniyaya Rus'. Voprosi Medievistiki*, No 1, 71 (2018): 55.

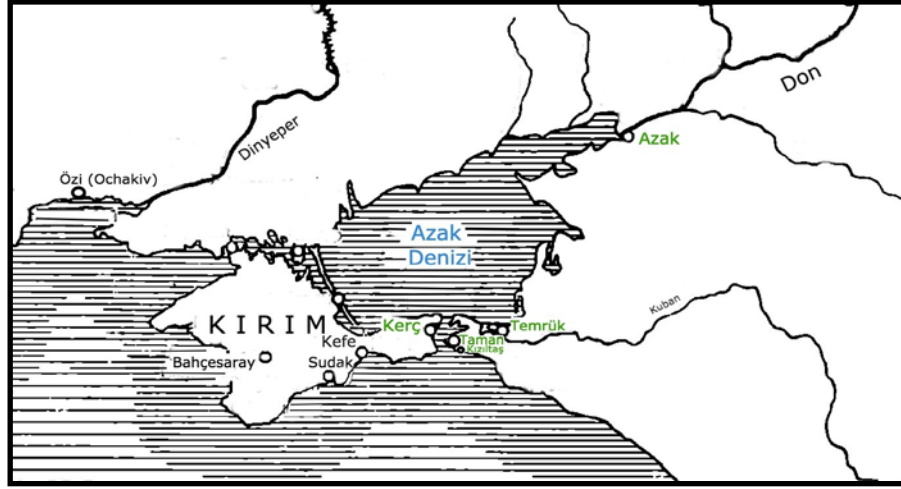
²⁹ Z.E. Osborneva, "Perevodçiki s Greçeskogo Yazıka Posol'skogo Prikaza pervoy poloviny XVII v." (Doktora Tezi, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Vsyebşey İstorii, Moskva, 2018), 64-65. Tercümanların isimleri (Rusça olarak) Sunçaley İskelev ve Sunçaley Monanayev (Tomanayev) şeklinde belirtilmiştir.

³⁰ Boris N. Floria, "Foma Kantakuzin i yego rol": 256 (dipnot 40).

³¹ Boris N. Floria, "Foma Kantakuzin i yego rol": 251-255.

³² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 51-52.

³³ S. N. Şapovalov, *Oçerki İstorii Osmanskikh Krepostey na Tamani i Azovskom Poberej'e Kubani v XV-XVII vv.* (Krasnodar: Hors, 2016), 86.

Görsel 2: Azak Denizi (Şapovalov, 2016, s. 87'den uyarlanmıştır)

Askeri açıdan Azak'ın önemi, aslında bir savunma sisteminin içinde yer almasından da ileri gelmekteydi. Dönemin muhasebe defterlerinden anladığımız kadarıyla Azak Denizi çevresine bir bütün olarak Osmanlı istihkam sistemi kurulmuştu. Dönemimize denk gelen 1626-1628 yılı kayıtlarını havi muhasebe defterinde, Azak Denizi'ni çevreleyen kalelerden Taman'ın 118, Temrek'in 124, Kerç'in 108 nefer muhafızı olduğu belirtilmektedir.³⁴ Ayrıca, 1633 yılında nispeten küçük bir nüfusa sahip olan Kızıltaş Kalesi'nde 30 küsur asker bulunduğunu biliyoruz.³⁵ Bunlar arasında en büyükleri olan Azak'ın o sene için kayıtlarına ulaşamadıysak da, 1637'de kalenin düşmesinden önce 400 küsur neferin yer aldığı literatüre yansımıştır.³⁶ Bu durumda Azak Denizi çevresinde yaklaşık sekiz yüz askerlik bir garnizon kuvveti Kazakların Karadeniz'e çıkışını engellemeye çalışıyordu.³⁷

Askeri ehemmiyetinin yanı sıra, Azak Kalesi Moskova ve Osmanlı devletleri arasında istihbari ve diplomatik bir bağlantı noktasıydı. Zhyvachivskyi'nin deyişiyle Azak sancakbeyleri, Osmanlı sultanlarının Ruslara dair "gözü ve kulağı" konumundaydı. Gerek Moskova Devleti'nin İstanbul'a gönderdiği elçiler, gerekse Osmanlıların Moskova'ya gönderdiği temsilciler (iaşe ve muhafaza açısından) Azak idarecilerinin sorumluluğunda seyahat ediyorlardı.³⁸ Haliyle gerek Tomas Kantakuzenos'un gerekse Osmanlıların gelmesini umduğu Rus elçilerinin yolları Azak'tan geçmek durumundaydı. Bu şartlar altında Osmanlı gemilerinin Azak altında beklemesi icap edecekti.

³⁴ BOA, MAD.d 7374, s. 64-67. Daha yakın zamanlı bir çalışma, incelemeye aldığımız dönemden on sene önce de bu üç kalenin nefer sayısının dört yüze ulaşmadığına dikkat çeker, Ümran Karadeniz ve Alpay Bizbirlik, "Azak Kalesi'nin İşgali ve İstirdadı (1637-1642)", *Gazi Akademik Bakış*, 14/27 (2020): 225.

³⁵ BOA, MAD.d 392, s. 46.

³⁶ Alan Fisher, "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 21, H. 2 (1973): 173.

³⁷ Pek tabi Kefe, Sudak, Mankop, Balıkova gibi çevredeki sair kaleler bu sistemin bir parçası sayılabilecekse de Azak Denizi kıyısı olmadıklarından bu makalenin konusu dışında görülmüşlerdir.

³⁸ Andrii Zhyvachivskyi, "The Governors of Kefe and Azak in Ottoman-Muscovite Relations in the Fifteenth-Seventeenth Centuries and the Issue of Titulature", *Acta Poloniae Historica* 115 (2017): 221.

Hasan Paşa'nın mektubunda dikkat çekilecek son nokta, Kırım Hanlığı'na ilişkindir: "Maskov Kralı olanlar handan-ı ebed-peymanımızın kadimi dostu olmağla daima hüsn-i mu'amele olunub, dostluğa hanel gelecek bir vaz' ve halet eylemeyesiz diyü ferman ve tenbih eyledikleri delil-i kafidir." Bu ifadeyle Osmanlı idaresi, dönemin Kırım Hanı III. Mehmed Giray'a (h. 1623-1628) ve kardeşi Şahin Giray'a gönderdiği mektuplarında Moskova'nın çıkarlarını gözettiğini ve Kırım Tatarlarının Rusya topraklarına zarar vermemesini tembihlediğini hatırlatmaktadır. Böylelikle bir bakıma Osmanlı idaresi nasıl Kırım'ı kontrol altında tutuyorsa, Moskova'nın da Don Kazaklarını aynı şekilde dizginlemesi gerektiği dolaylı olarak ifade edilmektedir.

Kaptan-ı Derya Hasan Paşa mektubu gönderdikten sonra etraftaki Osmanlı memurlarını da bu diplomatik girişimden haberdar etmiştir. 28 Şevval 1036 (12 Temmuz 1627) tarihinde Özi'den Hasan Paşa'nın kaleme aldirdığı emirler, Azak sancakbeyi ve Azak-İstanbul arasındaki Osmanlı kıyı yerleşimlerinin idarecilerine aynı hükmü aktarıyordu: "Nâme-i hümayun ile Moskova tarafına gönderilen bir Dergâh-ı Muallâ kapıcısı ve Toma adlı zimmînin" Rusya'ya gidip geri İstanbul'a dönüşleri sırasında kendilerine zorluk yaşatılmaması.³⁹ Demek oluyor ki Hasan Paşa mektubunu kaleme aldirdikten birkaç gün sonra Tomas Kantakuzenos'u yola koymuş ve geri dönüş yolculuğunu da temin etmeye çalışmıştır.

Sonuç

Osmanlı amirali Hasan Paşa'nın kaleme aldirdığı mektup, Osmanlı Karadeniz'inin karşılaştığı kronik problemi çözmeye yönelik adımları aydınlatır: Kazak deniz akınlarına karşı donanmanın denize çıkarılması, Dinyeper Nehri ağzına kale inşa edilmesi ve diplomatik girişimler. Osmanlı donanma komutanının Zaporog Kazaklarına karşı önlem alırken, Don Kazaklarının beklenmedik bir şekilde saldırmaması için Moskova Devleti'ne ele aldığımız mektubu göndermesi gerekmiştir. Başka bir deyişle Osmanlılar Karadeniz'de Lehistan'ın uyduları ile mücadele ederken, ikinci bir cephe açılmaması adına Rusya'nın himayesindeki unsurların tarafsızlığını güvenceye almaya çalışmışlardır.

Mektubun işaret ettiği bir diğer önemli nokta ise diplomatik araçların rolüdür. Osmanlı idaresi, eski bir Bizans ailesinden gelen Tomas Kantakuzenos'u bilinçli bir şekilde kendilerini temsil etmesi için seçmiştir. 1621 yılında Moskova'ya gönderilmiş olan Kantakuzenos'un bu misyonuna özellikle referans verilerek 1627 yılında tekrar görevlendirildiği vurgulanmıştır. Bu da dinen Ortodoks olan ve bölgeyi tanıyan bu kişinin, bir bakıma dönemin Rusya uzmanı/simsarı olarak Osmanlılarca kullanıldığına işaret eder.

Son olarak, gerek donanmanın Karadeniz'e yollanması gerekse Rusya hükümdarına bir name yazılması hususları Karadeniz'in ne kadar Osmanlı gölü olduğu sorusunu tekrar gündeme getirir. Lehistan'a tabi Kazakların durdurulması için önlemlerin alınacağı bir seferde ayrıca Don Kazaklarının yaptıkları akınların önünün alınması çabası, Osmanlıların Karadeniz'de birden fazla sorun ve muhatapla uğraştığını göstermektedir.

³⁹ 83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037 / 1626-1628) < Özet - Transkripsiyon - İndeks ve Tıpkıbasım >, Haz. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (Ankara, 2001), 28-29.

Transkripsiyon⁴⁰

[1] İftihâr-ı ümerâi'l-'izâmi'l-'İseviyye, muhtâr-ı küberâi'l-fihâm fi'l-milleti'l-Mesihîyye, muslih-i mesâlih-i cemâhiri't-tâifeti'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâli'l-haşmet ve'l-vekâr, sâhib-i delâili'l-mecd ve'l-iftihâr, musâdakât-'unvân, muhâleset-nişân, [2] Moskov Kralı olan dostumuz Mihail Todorevic *hutimet 'avâkıbihû bi'l-hayr* kıbeline dostluğa lâıyk hulûsa-i selâm-ı meserret-encâm, erbâb-ı îmâna olan mezîd-i muhabbetinizde sadr ve nekâve-i peyâm-ı musâlahat-irtisâm ki ehl-i İslâm'a olan [3] vüfûr-ı muvâlâtınızdan mütebâdir olur muthef ve mühdâ kılındıktan sonra inhâ-yı muhibbâne ve inbâ-yı dostâne oldur ki,

Hâliyâ sa'âdetlü ve 'azametlü ve şevketlü Pâdişâhımız *e'azzallahu ensârehû* hazretleri bu dostunuzu donanma-yı hümayûn-ı zafer-makrûn ile [4] ve Tuna şaykalarıyla me'mûr olan 'asker-i nusret-eserden mâ'adâ karadan dahi Rumili ve Silistre ve Niğbolu ve Vidin ve Akkerman ve Bender ve Kili ve niçe sancaklarda dahi vâki' olan 'askere ve Tatar ve Erdel [5] ve Boğdan ve Eflak 'askerleri üzerine serdâr ve sipeh-salâr nasb idüb Özi serhaddine kemâl-i intizâm virmeğe ta'yîn buyurmalarıyla işbu mâh-ı Ramazanü'l-mübârekin []⁴¹ günü donanma-yı hümayûn ile İstanbul'dan [6] çıkub deryâda ve kara cânibinden 'asker-i bî-şümâr ile hâliyâ Özi'ye dâhil olub ol serhadde vâki' olan umûr-ı cumhûrun intizâmına ve re'âyâ-yı fukarânın hüsn-i hâline müte'allik husûslara mübâşeret gösterildiği ma'lûmunuz ola.

[7] ...⁴² Bu dostunuz der-i devletden teveccüh esnâsında iken Karadeniz yalılarında vâki' olan kasabât ve kurâdan ahâli-i vilâyetden âdemler gelüb bir kaç seneden berü dâ'imâ yaz eyyâmında Ten Kazağı çıkub gâh kendüleri müstakill [8] ve gâhi Özi tarafından çıkan Lih Kralı'nın Kazaklarıyla yek-cihet ve yek-dil olub Karadeniz'de rast geldikleri rençber gemilerin ahz u gâret ve yalılarda olan kasabât ve kurâyı 'ale'l-gafle basub emvâl ve erzâkların nehb ve hasârât [9] ve fesad ve şenâ'at eylemekden hâli değıllerdür deyü tazallüm eylemişlerdir. Kadîmden Maskov Kralı olan eslâf-ı sadâkat-ittisâfınız, halîfe-i Rabbi'l-'âlemîn 'izzetlü ve sa'âdetlü Pâdişâh-ı rû-yı zemîn *ebed-allâhu devletühû ilâ yevmi'd-dîn* hazretlerinin âsitân-ı [10] muhalledü'l-erkânlarıyla hüsn-i mu'âmele ve ülfet ve dostluk ve konşuluk merâsimin kemâ-yenbagî ri'âyet etmekle dâ'imâ der-i devlet-medâra elçiler irsâli ile tecdîd-i muhabbet ve temhîd-i esâs-ı vedd ve ülfet idüb Ten Suyu'ndan Kazak çıkub zarar u ziyân [11] itmezlerdi. Bir zamandandır ba'zı mevânî' hasebi ile elçi irsâli 'ukde-i te'hîre düşmekle mahall-i mezburdan eşkiyâyı Kazak şaykalarıyla çıkub devletlü ve sa'âdetlü Pâdişâhımız *e'azzallahu ensarehû* hazretlerinin memâlik-i mahrûselerinde [12] zarar u ziyân etmekden ve mâbeynde kadîmden mün'akid olan dostluk ve ülfete halel virmekden hâli değıllerdir.

Âbâ ve eslâfınız dostluk üzere olduklarına binâen sa'âdetlü ve devletlü Pâdişâhımız hazretleri sizi her vechile [13] dostluğa kabul idüb, bünyân-ı vedd ve ülfeti temhîd

⁴⁰ Metinde kullanılan transkripsiyon metodu, Mübahat Kütükoğlu'nun Osmanlı Türkçesi çalışmaları ve Dariusz Kołodziejczyk'in Osmanlı ahidnamelerine referans teşkil eden eserlerinde tatbik edilmiştir. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul, Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1994), 149-152; Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century) An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* (Leiden-Boston-Köln, Brill, 2000).

⁴¹ Orijinal metinde boş bırakılmıştır.

⁴² Okunamamıştır.

etmenüz için, mukaddemâ cennet-mekân firdevs-âşiyân merhûm ve mağfûrun-leh Sultân 'Osmân Hân hazretleri zamân-ı şerîflerinde nâme-i hümâyûn ile elçilik hizmeti ile gönderilen [14] kıdvetü'n-nasârâ Toma Kandakuzine her vechile doğruluk üzere hareket idüb tarafınıza hayr-havâh ve müstakîm ve 'âkıbet-endîş olmağın dergâh-ı 'âlî kapucularından kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân []⁴³ *zîde kadrihû* [15] ma'an koşulub nâme-i hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn ile cânibinize irsâl olunmuşdur. İnşa'a'llahu te'âlâ bir hayırlı sâ'at ve kutlu vakitte vusûlü müyesser olduğunda, kadîmü'l-eyyâmdan âsitân-ı sa'âdet-bünâyân-ı pâdişâhiye olan [16] mütâba'at ve ihlâs ve meveddet ve ihtisâs mücebince âbâ ve eslâfınızla mâbeynde sürülegelen muhabbet ve dostluk ve ülfet ve konşuluk kemâ-yenbagî ri'âyet olunub tecdîd-i merâsim-i hem-civârî ve hullet için müstakill elçinizi âsitâne-i [17] sa'âdete gönderüb izhâr-ı muhabbet eylesiniz. İnşa'a'llahu te'âlâ devlet ve vilâyetinize nice âsâr-ı hasene zuhûr etmek mukarrerdir. Bu âna değîn der-i devlet-medâr-ı pâdişâhîden bâ'is-i ferâmûşî-i dostî ve ülfet ve sebep-i terk-i vedd ve muhabbet [18] bir vaz' ve hâlet vâki' olmayub bu cânibden hukûk-ı kadîme ri'âyetinde kusûr olmaduğundan gayri, sa'âdetlü ve şevketlü ve kudretlü Pâdişâhımız *e'azzallahu ensârehû* hazretlerinin devlet ve ikbâl ile taht-ı sa'âdet-bahş-ı Süleymanî üzere cülûs-ı [19] meymenet-me'nûsları vâki' olalıdan berü üç dört sene olub etrâf ve cevânibde olan mülûk ve havâkîn taraflarından tehniyet-i cülûs-ı hümâyûnlariçün mu'tâd-ı kadîm üzere hedâyâlarıyla yarar ve nâm-dâr elçileri gelüb [20] her biri tecdîd-i merâsim-i muhabbet ve meveddet eylemişler iken, siz dostumuz tarafından izhâr-ı hülûs-ı muhabbeti mü'şir nâme ve âdeminiz vârid olmamak münâsib ve ma'kûl görülmemiştir.

Ma'a-hâzâ ki cümleden siz dostumuz tarafıyla olan dostluk [21] ve konşuluk hukûku kadîmi olub layık olduğu vech ile ri'âyet olunduğu dâ'imâ Kırım Hânı olan 'izzetlü Mehmed Giray Hân hazretlerine ve karındaşı Şahin Giray Sultan'a cânib-i hümâyûn-ı pâdişâhîden gönderilen [22] nâme-i hümâyûnlarında Maskov Kralı olanlar hânedân-ı ebed-peymânımızın kadîmi dostu olmağla dâ'imâ hüsn-i mu'âmele olunub dostluğa hâlel gelecek bir vaz' ve hâlet eylemeyesiz diyü fermân ve tenbîh eyledikleri delîl-i kâfidir. [23] İnşa'a'llahu te'âlâ bu dostunuz dahi müşârün-ileyh Han hazretleriyle mülâkât olduğumuzda devletinize müte'allik husûslarda dostluk ve konşuluğa lâyık olanı yerine getürmekte ihtimâm eylememizde şübhe yoktur.

Ve bi'l-cümle mâbeynde [24] olan dostluğa müte'allik ahvâl mûmâ-ileyh Toma'nın dahi takrîrine havâle olunmuşdur. Huzûrunuzda mahfî söyledüb ve sözüne i'timâd olunub cümle-i ahvâl ma'lûmunuz olduktan sonra eğlendirilmeyüb kış eyyâmı irişmeyüb [25] bu dostunuz dahi donanma-yı hümâyûn ile Karadeniz câniblerinde iken yarar ve müdebbir ve mu'temed-'aleyh elçiniz ile ma'an bir gün evvel cânib-i muhibbinize irsâl eylesiniz ki vaktiyle yetişüb âsitâne-i devlete bizim ile ma'an vâsil olub niçe hayırlı [26] maslahatlar ve dostluğa lâyık cevâblar söyleşilüb kânûn-ı kadîm-i 'Osmânî üzere elçiniz mukayyed⁴⁴ olunduktan sonra yarar çavuşlar koşulub emîn ve sâlim tarafınıza irsâl ve îsâl oluna. Ve mûmâ-ileyh Toma 'avdet idüb [27] gelinceye değîn müterakkıb ve muntazır olmak için Azak Kal'ası altında beş 'aded kalyata ta'yîn olunmuşdur. Ana göre eğlendirilmeyüb vech-

⁴³ Orijinal metinde boş bırakılmıştır.

⁴⁴ Sayfa bu noktada katlanmıştır.

i meşrûh üzere elçiniz ile ma'an gönderilmeğe ihtimâm oluna ki inşa'allahu te'âlâ niçe hayırlı hizmetler ve devlet [28] ve vilâyetinize nâfi' kâr ve maslahatlar vücûda gelmek mukarrer idüğü mülâhaza oluna.

Bâkî ve's-selâm 'alâ mine't-tabî'i'l-Hüdâ.

Tahrîren fî evâsıt-ı şeh-r-i Şevvâli'l-mükerrerem li-sene sitte ve selâsîn ve elf [24 Haziran-4 Temmuz 1627].

Be-yurt-ı Kal'a-i Özi.

Beyanname:

1. Etik Kurul İzni: Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

2. Katkı Oranı Beyanı: Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.

3. Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

1. Ethics approval: Not applicable.

2. Author contribution: The author declares no one has contributed to the article.

3. Competing interests: The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi

BOA, Yabancı Arşivler, Rusya Federasyonu Arşivi [YB(1)], 1/3.

BOA, Maliyeden Müdevver Defterler [MAD.d] 392; 7374.

Basılı Kaynaklar

83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) <Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım>. Haz. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara, 2001.

Aycibin, Zeynep. "Kâtib Çelebi, Fezleke (Tahlil ve Metin)." Yayınlanmamış Doktora Tezi Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

Çelebi, Kâtip. *Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan: Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr*. Haz. S. Çakmakçioğlu ve Ç. Şan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007.

Efendi, Abdülkadir. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil) I.*, Haz. Ziya Yılmaz. Ankara: TTK, 2003.

Efendi, Naîmâ Mustafa. *Târih-i Na'imâ*, c. II. Haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Ankara, 2007.

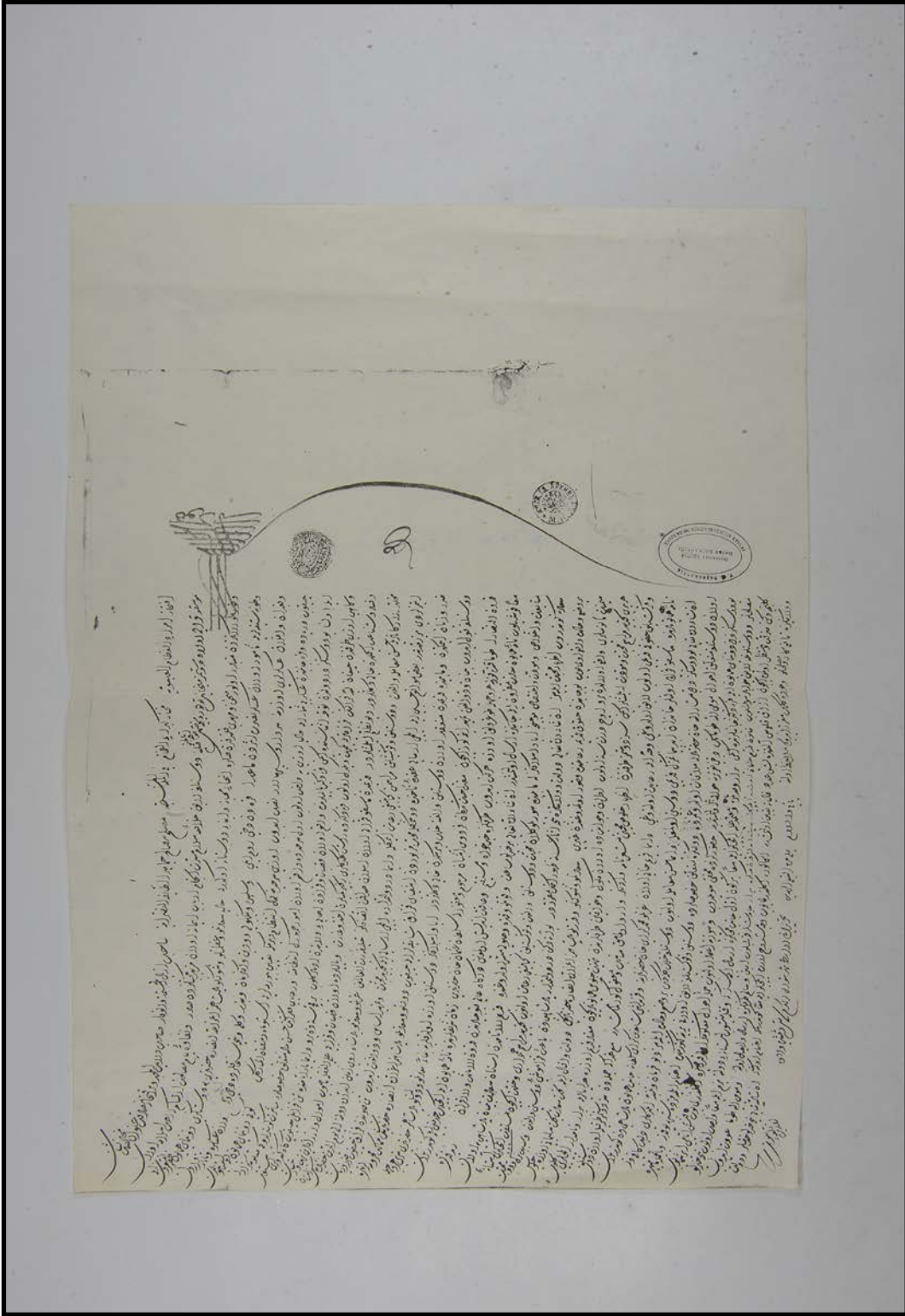
Paşa, Hasan Bey-zâde Ahmed. *Hasan Bey-zâde Târîhi: Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*. Haz. Şevki Nezih Aykut. Ankara: TTK, 2004.

Kitaplar ve Süreli Yayınlar

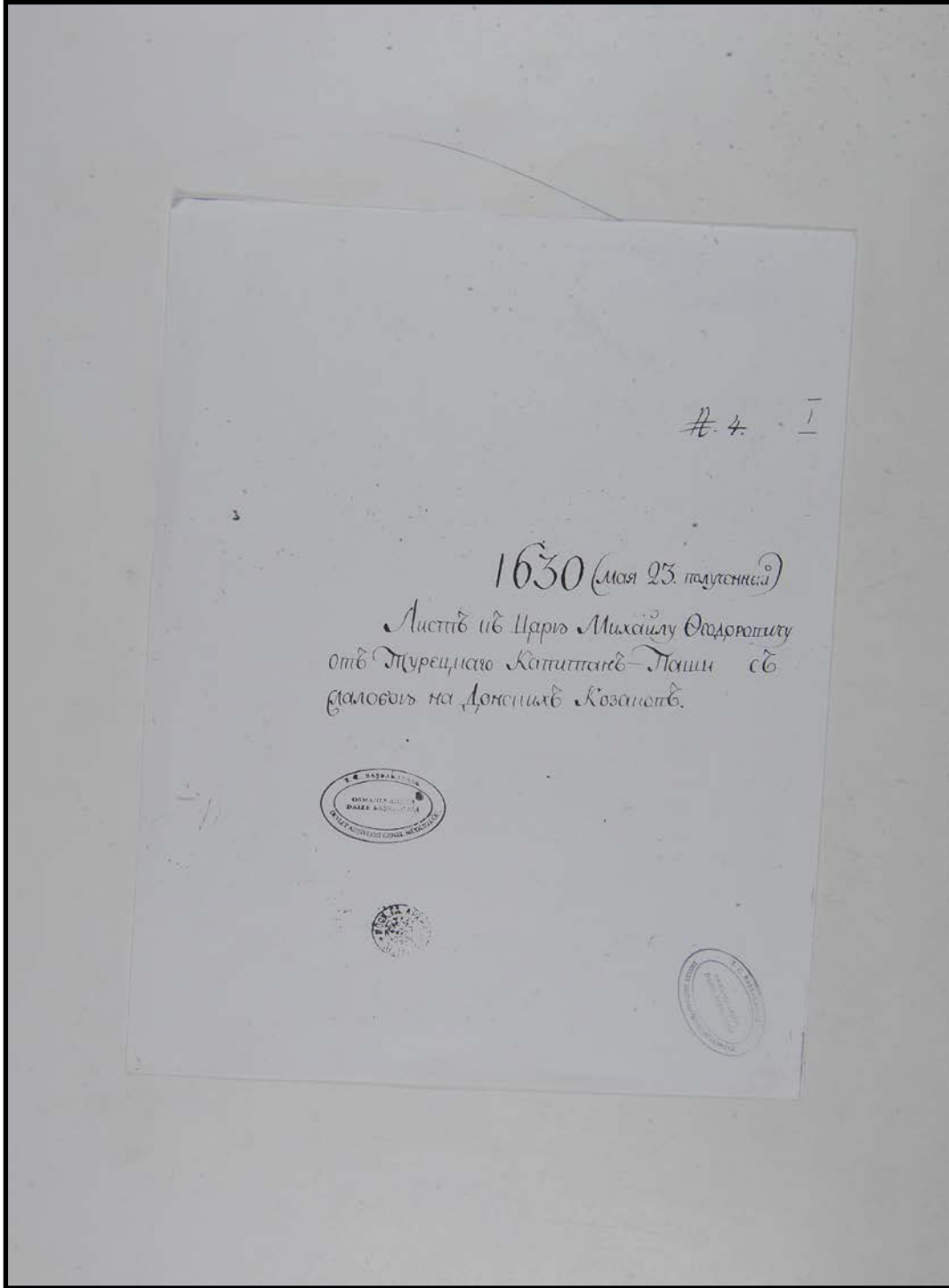
- Çijikova, Yuliya A. "Politiçeskaya Vlast' na Donu v XVII-XVIII vv (Atamanıy Zimovih i Legkih Stanits)." *İzvestiya Vuzov. Severo-Kavkazskiy Region. Obşestvenniye Nauki* 1 (2007): 23-26.
- Davies, Brian. *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700*. Londra ve New York: Routledge, 2007.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. İstanbul: İş Bankası, 2016.
- Fisher, Alan. "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 21, H. 2* (1973): 161-174
- Floria, Boris N.. "Foma Kantakuzin i yego rol' v razvitii Russko-Osmanskikh otnoşeniy v 20-30-h gg. XVII. v." *Rossiya i Hristianskiy Vostok - Vıypusk II-III* (2004): 248-287.
- Guzenko, Y. *Vıys'kovo-Mors'ke Mistetstvo Ukrains'kogo Kozatsva XVII-XVIII*. St. Mikolaiv: Ilion, 2019.
- Hering, Gunnar. *Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik 1620-1638*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1968.
- İnalçık, Halil. "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans." *Arkheion Pontou*, 35 (1979): 74-110.
- İpçioğlu, Mehmet. "Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi)." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996.
- Karadeniz, Ümran ve Alpay Bizbirlik, "Azak Kalesi'nin İşgali ve İstirdadı (1637-1642)." *Gazi Akademik Bakış*, 14/27 (2020): 221-241.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Oborneva, Z. E. "Perevodçik Posol'skovo Prikaza Boris Bogomol'tsev (1627-1673 g.)." *Drevniyaya Rus'. Voprosı Medievistiki*, No 1, 71 (2018): 51-60.
- Oborneva, Z.E. "Perevodçiki s Greçeskogo Yazıka Posol'skogo Prikaza pervoy poloviny XVII v." Doktora Tezi, Rossiyskaya Akademiya Nauk, İstitut Vsyeobşey İstorii, Moskva, 2018.
- Ostapchuk, Victor. "Five documents from the Topkapi Palace Archive on the Ottoman defense of the Black Sea against the Cossacks (1639)." *Journal of Turkish Studies* 11 (1987): 49-104.
- Ostapchuk, Victor. "The Ottoman Black Sea frontier and the relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628." Doktora tezi, Harvard University, 1989.
- Ostapchuk, Victor. "XVI. ve XVII. Yüzyıl Kazak Deniz Akınları Karşısında Osmanlı Karadeniz'i." *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi 1*, Haz. İdris Bostan ve Salih Özbaran. İstanbul: Boyut, 2009: 241-254.

- Panzac, Daniel. *Osmanlı Donanması (1572-1923)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Papademetriou, Tom. *Render unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Semenova, L. E. "Moldaviya i Valahiya v Otnoşeniyah Stran Regiona s Osmanami (1618-1634 gg.)", *Osmanskaya İmperiya i Straniy Tsentral'noy, Vostoçnoy i Yugo-vostoçnoy Evropiy v XVII v.: Çast' I*, Haz. G.G. Litavrin, L. E. Semenova, S. F. Oreşkova ve B. N. Florya, Rossiyskaya. Moskova: Akademiya Nauk, 1998: 115-127.
- Spuler, Bertold. "Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Jahrg. 1, H. 3 (1936): 383-440.
- Şapovalov, S. N. *Oçerki İstorii Osmanskih Krepostey na Tamani i Azovskom Poberej'e Kubani v XV-XVII vv.* Krasnodar: Hors, 2016.
- Yüksel, Sinan. "Don Kazalarının Azak'ı İşgalleri." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30/49 (2011): 205-218.
- Zhyvachivskyi, Andrii. "The Governors of Kefe and Azak in Ottoman-Muscovite Relations in the Fifteenth-Seventeenth Centuries and the Issue of Titulature." *Acta Poloniae Historica* 115 (2017): 211-2345.

erya Hasan Paşa'nın Mektubu Kopyası)

EK 2: Mektuba Rusya Federasyonu Devlet Arşivi'nde Eklenen Açıklama

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE KADIN HAKLARI VE CİNSİYET EŞİTLİĞİ*

 Aynur GÖK^a
 Timuçin KODAMAN^b

Öz

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesinde Sovyet deneyimi, birçok açıdan benzersiz bir örnek teşkil etmektedir. Sovyetler Birliği'nin varlığı süresince toplumun cinsiyet düzeninin oluşumu ve gelişimi ile ilgili sorular, hâlen akademik çalışmaların güncel gündemini oluşturmaktadır. Bu çalışma, Rusya tarihinde Sovyet döneminin devlet politikası, ulusal mevzuat ve uygulama pratiğindeki gözlemler ortaya konulmak suretiyle kadın hakları ve kadın erkek eşitliğinin sağlanması konularında tarihsel deneyimine odaklanmaktadır. Çalışmaya, 1917 Ekim Devrimi'ne kadar Rus toplumunda cinsiyet düzeni ve kadınların statüsü ile birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında ulusal kadın hareketinin oluşumu ve gelişimi hakkında genel bir bakış sunulmaktadır. Ardından Sovyetler Birliği'nin toplumsal cinsiyet politikaları, yasal düzenlemeleri ve uygulamaları ayrı ayrı tarihsel aşamalara ayrılmaktadır. Birinci aşama, 1917'nin sonundan 1920'lerin sonuna kadar devam eden süreci oluşturmaktadır. İlk aşama, 1917 Ekim Devrimi ile Sovyet toplumsal cinsiyet düzeninin kuruluşunu sunmaktadır. Bu dönem, 1917'de iktidara sahip olan Bolşeviklerin kadın haklarına ve kadın erkek eşitliğine ilişkin ilk devlet politikası deneyimini içermektedir. Burada Ekim Devrimi ile birlikte Sovyet devletinin yeni toplumsal cinsiyet düzenini nasıl yarattığı ve bu bağlamda kadın sorunlarını çözme yöntemleri ele alınacaktır. 1920'lerin sonuyla birlikte 1950'lerin ortasına kadar olan ikinci aşamada, toplumsal cinsiyet düzeninin Stalin rejiminde nasıl bir dönüşüm geçirdiği tartışılmaktadır. Üçüncü aşama ise 1950'lerin ortasından 1980'lerin sonuna denk gelmektedir ve toplumsal cinsiyet sorunlarının yeniden ele alındığı süreci kapsamaktadır. Çalışma, Sovyet döneminde toplumsal cinsiyet ve siyasal rejim arasındaki ilişkiyi, toplumun bir bütün olarak tutumunu ve bunlara bağlı olarak kadının statüsündeki ve toplumsal cinsiyet ilişkileri alanındaki değişimi ortaya koyacaktır. Sovyetler Birliği'nde devlet politikası, yasal mevzuat ve uygulama pratiği perspektifinden toplumsal cinsiyet düzeninin tarihsel evrimi değerlendirilirken söz konusu dönemlere ilişkin politik, yasal, iktisadi ve toplumsal hayata dair ayrıntılara da yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, kadın sorunları, kadın hakları, eşitlik, ayrımcılık, toplumsal cinsiyet, toplumsal cinsiyet politikası, Rus toplumsal cinsiyet düzeni.

* Bu makale yazarın Doktora tezinden üretilmiştir.

^a Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Isparta/Türkiye, m.ay-nur@hotmail.com

^b Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Isparta/Türkiye, timucinkodaman@sdu.edu.tr

WOMEN'S RIGHTS AND GENDER EQUALITY IN THE SOVIET UNION

Abstract

The Soviet experience sets a unique example in improving the gender equality on several counts. During the existence of the Soviet Union, the questions about the order and improvement of gender still create the current agenda of the academic studies. This study focuses on the historical experience of providing the gender equality and women's right by means of presenting the observations of government policies, national legislation and execution of the Soviet era in the history of Russia. The study starts with a general perspective about the gender order and women's status in the Russian society until the October Revolution of 1917, creation, and improvement of women's movement with in the second half of 19th century and the beginning of 20th century. Then the policies about the women's right and the gender equality, legal regulations and executions are broken into separated historical stages. The first stage includes the period from the end of 1917 to the end of 1920. This stage presents the gender order of the Soviet society with the October Revolution. This period includes Bolshevik's first government policy about women's right and the gender equality. In this phase, how the Soviet government formed the new gender with the revolution and procedures of solving women's problems will be discussed. In the second stage, which is from the end of 1920s to the mid-1950s, how the gender order transformed under the Stalin regime is discussed. The third stage involves the period from the mid-1950s to the end of 1980s. It contains the period when the gender in Soviet was worn out and the subject of gender equality was reconsidered. This study will present the relation between the gender equality and political regime, society's attitude and the changes in the status of women and gender. While evaluating the change in the idea of gender equality through the perspectives of the government policy, legal legislation and execution practice in the Soviet Union, the details related to political, legal, financial and social life will also be included.

Keywords: Soviet Union, women's issues, women's rights, equality, discrimination, gender, gender policy, Russian gender order.

ПРАВА ЖЕНЩИН И ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ

Аннотация

Советский опыт продвижения гендерного равенства во многом является уникальным примером. Вопросы формирования и развития гендерного порядка общества за весь период существования Советского Союза до сих пор составляют актуальную повестку академических исследований. Данная работа посвящена историческому опыту России в обеспечении прав женщин, равноправия мужчин и женщин и рассматривает государственную политику, национальное законодательство и имплементационную практику советского периода ее истории. В начале статьи представлен обзор гендерного порядка и положения женщин в российском обществе до Октябрьской революции 1917 года — становление и развитие национального женского движения во второй половине XIX — начале XX века. В гендерной политике Советского Союза, в формировании его правовых норм и практики применения выделяются несколько периодов. Первый период (с конца 1917 до конца 1920-х гг.) — становление советского

гендерного порядка. К этому времени относится первый опыт государственной политики большевиков, пришедших к власти в 1917 г., в отношении прав женщин и равноправия женщин и мужчин. Анализируются создание нового гендерного порядка после Октябрьской революции, и в этом контексте — методы решения Советским государством женского вопроса. Второй период (с конца 1920-х до середины 1950-х гг.) — трансформация гендерного порядка при сталинском режиме. Третий период (с середины 1950-х до конца 1980-х гг.) — процесс пересмотра гендерных вопросов. Исследование позволит выявить: изменения в гендерных отношениях, взаимосвязь гендера и политического режима, позицию общества по этой проблеме в советский период. При оценке исторической эволюции гендерного порядка с точки зрения государственной политики, законодательства и практики в Советском Союзе рассматриваются также подробности политической, правовой, экономической и социальной жизни этих периодов.

Ключевые слова: Советский Союз, женский вопрос, права женщин, равноправие, дискриминация, гендер, гендерная политика, российский гендерный порядок.

Giriş

Sovyetler Birliği'nin¹ kurulmasına yol açan 1917 Ekim Devrimi'ne kadar Rusya'da kadınların temel hakları, özgürlüğü ve eşitliği açık şekilde ihlal edilmiştir. Çarlık Rusya'da kadınlar her alanda eşit olmayan muamele ile karşı karşıya kalmıştır. Rus İmparatorluğu'nun yasal mevzuatı, kadınları hukukun neredeyse her alanında erkeklerle kıyaslandığında eşit olmayan statüde bırakmış ve erkeği onlar üzerinde buyurucu kılmıştır. Devrim öncesi dönemin mevzuatına ve uygulamalarına göre kadınlar açıkça ayrımcılığa uğramış, erkekler ise önemli bir avantaja sahip olmuştur.² Kadınların toplumdaki yeri ve rolü hakkında ataerkil geleneğe dayanan fikirler, eski Rus mevzuatında tesirini göstermiştir. Kadının statüsünü düzenleyen yasalar, Rusya'da ayrımcılığı üreten ve kadın üzerinde baskının nedenlerinden biri olarak, kilise hukukunun ya da dini söylemlerin doğrudan etkisi altında kalmıştır.³

XIX. yüzyılın ortalarında Rusya, önemli değişikliklerin gerçekleştiği bir döneme girmiştir. 1861'de serfliğin kaldırılması ve beraberinde getirdiği yenilikler, toplumun ruhsal yapısında güçlü bir etkiye sahip olmuş ve ulusal ruhun kaçınılmaz şekilde yükselişine eşlik etmiştir. Serfliğin kaldırılmasından sonra uygulanan reformlar, ülkenin politik, ekonomik ve toplumsal kalkınmasına güçlü bir ivme kazandırmış ve toplumsal düşünüşte önemli yenilikler getirmiştir. Rusya'da önemli değişikliklerin gerçekleştiği bu

¹ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kısaca SSCB, Sovyetler Birliği, Sovyet Rusya veya Sovyet Rusya'sı olarak anılan terimler çalışmanın farklı yerlerinde birbirleriyle aynı anlamda kullanılmıştır.

² Bu durum, geleneksel anlayışa dayanan Rus aile hukukuna daha fazla yansımıştır. Ekim Devrimi'nden önce var olan Rus mevzuatında kadının yasal statüsü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sibel Özbudun, *Marksizm ve Kadın, Emek, Aşk, Aile* (İstanbul: Tekin Yayınevi. 2015), 104-108; I. Iukina, *Russkiy feminizm kak vyzov sovremennosti* (SPb.: Aleteiia, 2007), 59-60; A. I. Shelenkova, "Istoriya razvitiya gendernogo ravnopraviya v Rossii," *Elektronnyy nauchnyy zhurnal 'Nauka. Obshchestvo. Gosudarstvo'* 9/3 (2021): 38-40; O. A. Hasbulatova i I. N. Smirnova, "Evoliutsiia zhenskogo voprosa v rossiiskom obshchestve (1900-2020)," *Zhenshchina v rossiiskom obshchestve* 1 (2022): 5-6.

³ N. L. Pushkareva, "Seksualnost v chastnoy zhizni russkoy zhenshchiny (X-XX vv.): vliyaniye pravoslavnogo i etakraticeskogo gendernykh poryadkov," *Zhenshchina v rossiiskom obshchestve* 2 (2008): 4.

dönemde kadınlarının toplumsal ve yasal statülerinin değişmeden kalması ise, yeni toplumsal ve ekonomik koşullarla çelişen bir durum ortaya çıkarmıştır.⁴ Aile baskısından kaçınma, eğitim alma, kendi emek geliriyle yaşama, sosyal açıdan yararlı iş yapma isteği binlerce farklı statüdeki kadınları şehirlere çekmiştir. Sağlık açısından son derece elverişsiz çalışma koşullarına ve düşük ücretlere rağmen kadınların üretim alanına katılımları, onların ekonomik bağımsızlığı, sosyalleşmesi, yeni bir yaşam görüşünün oluşumu, ataerkil-otoriter aile düzeninin katı bağlarından kurtulması açısından giderek daha fazla önem kazanmıştır.⁵ Anna N. Şabanova bu konuda 'hayatın ekonomik koşullarını değiştiren serflüğün çöküşü, kurtuluş çağının etkisi, yeni fikirlerin akışı, yeni bir yaşam çağrısı, kadının ruhunu canlandırmış ve onu bağımsız kazançlara ve özgürlük arayışına götürmüştür' şeklinde ifade etmiştir.⁶ Nitekim dönemin mevcut atmosferi, toplumsal yaşamın içinde kendilerini bulma şansı elde eden kadın nüfusun önemli bir kesimini etkilemiş, öz farkındalığını uyandırmıştır. Aynı dönemde cinsiyet eşitliği üzerine Batılı fikirlerin yayılması ve gerçekleşen feminist hareketin etkileriyle birlikte eşitlik, özgürlük ve bağımsızlık için aktif olarak savaşılmaya karar veren kadınlar, temelinde insan haklarını savunarak bu ortak hedefe ulaşmak adına ülke çapında birlik olmaya başlamıştır.⁷

Rusya'da kadın aktivizmi için uygun şartlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında serflüğün kaldırılması, sanayinin gelişmesi ve yeni ekonomik ilişkilerin ortaya çıktığı bir ortamda oluşmaya başlamıştır. Özellikle bu dönemde Rus aydınlarının kadın sorunlarına ilgi göstermeye başlaması, çoğunlukla erkekler ve birkaç soylu kadından oluşan bu çevre tarafından kadınların yasal ve toplumsal statüleri ve ailedeki rolleri hakkında tartışmalar yapılması feminist fikirlerin hızla yayılmasını sağlamıştır.⁸ Feminist fikirlerin Rus toplumunda popülerleşmesi ve yaygınlaşmasında özellikle basın kaynağı etkili bir faktör olmuştur. Rus basını sadece Batılı fikirlerin yayılmasına katkıda bulunmamış, aynı zamanda kadınların eşitsizlik sorunu ve onun ortadan kaldırılması için mücadele yolları konusundaki anlayışları, kadın kimliğinin gerçek değerlerini ve kadının kendi farkındalığının gelişimini destekleyen temaları işleyerek feminist hareketin gelişmesinde etkili rol oynamıştır.⁹

XX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan ulusal kadın hareketinin öncelikli hedefleri, kadınlara tüm eğitim ve mesleki yaşamın kapılarının açılmasıyla ekonomik bağımsızlığını kazanmasına, eşit iş olanaklarının ve eşit işe eşit ücret gerekliliklerinin sağlanmasına, kadın emeğinin korunmasına ilişkin yasaların getirilmesine ve toplumun muhafazakâr kısmının çalışan kadınlara karşı önyargılarının üstesinden gelmeye yönelik olmuştur. Burada belirtmek gerekir ki, Rusya'da kadınların siyasi haklar meselesi XX. yüzyılın

⁴ N. Gafizova, "Istoricheskiy opyt vzaimodeystviia rossiiskogo i mezhdunarodnogo zhenskikh dvizhenii v kontse XIX – nachale XX veka", (Dissertatsiya, Ivanovskii gosudarstvennii universitet, Ivanovo, 2000), 35-40.

⁵ V. I. Lenin *Razvitie kapitalizma v Rossii* (M.: Poli. sobr. soch. 1972), 578.

⁶ A. N. Şabanova, "Ocherk zhenskogo dvizheniia v Rossii." *Zhenshchina v rossiiskom obshestve* 4 (2008): 7.

⁷ Iukina, *Russkiy feminizm*, 63-67.

⁸ Rusya'da bütün bu süreçlerin ideolojik kaynakları olarak Batı Avrupa düşüncesinin ve olaylarının (Aydınlanma fikirleri ve Avrupa devrimlerinin) Rus toplumu üzerindeki etkisi altında feminizm fikrinin doğuş tarihi XVIII. yüzyıl olarak gösterilmektedir. S. G. Aivazova, "İdeynie istoki zhenskogo dvizheniia v Rossii," *Obshestvennie nauki i sovremennost* 4 (1991): 125-133.

⁹ I. V. Kuprina, "Feministskoye dvizheniye v Rossii vo vtoroy polovine XIX - nachale XX vv.," (Dissertatsiya, Moskovskiy gorodskoy pedagogicheskiy universitet, Moskva, 2000), 147-148.

başlarına kadar ulusal kadın hareketinin gündeminin odağında olmamıştır. Kadınların siyasi haklarını gündeme getirememelerinin sebebi Rusya'da, nüfusun birçok katmanının siyasal olarak haklarından mahrum bırakılmış olmasıyla ilgili olmuştur. Diğer bir ifadeyle bu anlamda kadınlar toplumsal olarak 'erkeklerle eşit' durumdaydı.¹⁰ Ayrıca Rusya'da feminist harekete katılan kadınlar, siyasi hakları edinme yollarının başta eğitim ve özgür meslek seçimi yoluyla mümkün olacağını düşünmüştür.¹¹ Ayrıca kadınların eğitim sorunu, onların profesyonel çalışma sorunuyla yakından ilişkili olmuştur. Kadın emeğinin kullanımı, XIX. yüzyılın 80'li yıllarından itibaren üretimin yaygınlaşması ve işçi hareketinin yoğunlaşmasıyla artmaya başlamıştır. Bu nedenle kadın emeğine artan talep ve işgücü piyasasının ihtiyaçları kadın eğitiminin gelişimini gerekli kılmıştır. Nihayet ülkede gerçekleşen reformlar ve ortaya çıkan kadın hareketinin etkileriyle kamu farkındalığının artması sonucunda kadınların eğitim sorunu çözülmüştür.¹²

XX. yüzyılın başlarında eğitim imkânını elde etmesiyle çalışma alanı da genişleyen kadınlar için diğer haklar ise hala sınırlıydı. Yeni yüzyıla doğru kadın hareketi, siyasal alanda kadınların konumunu değiştirmeye ve haklarını kazanmaya odaklanmıştır. 1905-1907 Birinci Rus Devrimi sırasında gösteriler ve grevlerde öne çıkan kadınlar, bu yıllarda siyasal hayata katılımları konusundaki eşitlik mücadelesinde girişimlerini artırmıştır. Seçim sürecine kadınların katılımını sağlamayan 1905 seçim düzenlemeleri, Rusya'da bir süfraj hareketinin ortaya çıkmasına ve cinsiyetlerin siyasi eşitliğini savunan kadın örgütlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹³ Böylece kadın hareketi, kadınların siyasi eşitlik ve oy hakkı talepleriyle daha geniş bir boyuta ulaşmıştır. Rusya'da 1917 yılına kadar birçok bölgeden sayısı binlere ulaşan kadını bir araya getirmeyi başaran bir ulusal kadın hareketi gelişmiştir.¹⁴

Rus feminizminin yükselişiyle birlikte kadınlar toplumsal yaşama aktif katılmaya başlamış ve toplumdaki rolü ciddi ölçüde değişmiştir.¹⁵ 1916 yılında ekmek ve un kıtlığının, yüksek fiyatların, toplumsal adaletsizliklerin ve eşitsizliklerin varlığını gösterdiği Çarlık Rusya'da barış ve ekmek için protesto eylemlerine katılan kadınlar Rusya'daki devrim için ilk girişime geçenler olmuştur. Kadınların başlattıkları küçük çaplı eylemler erkeklerin de katılımıyla büyük bir hareket halini almıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce toplumda neredeyse yok sayılan kadınlar savaşın kayıplarıyla Rusya'yı ayakta tutmayı başaran esas demografik güç olmuştur. Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesine önayak olan Şubat Devrimi, kadınların örgütlenmeleriyle

¹⁰ A. V. Petrov i Yu. V. Kokoreva, "Voznikoveniye zhenskogo obshchestvenno-politicheskogo dvizheniya v Rossii i yego rol' v stanovlenii pravovogo statusa zhenshchin v dorevolyutsionnyy period," *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. NI Lobachevskogo* 3 (2008): 216.

¹¹ Rusya'da kadın hareketinin oluşumunun ilk yıllarında kadınlar, oy hakkı için savaşım veren Batı'daki hareketin aksine, daha çok kadınların sosyal ve ekonomik hakları mücadelesine odaklanmıştır. Bu bağlamda Rus feminizminin ayırt edici özellikleri hakkında bkz. N. L. Pushkareva, 'U istokov russkogo feminizma: skhodstva i otlichiya Rossii i Zapada,' *Ros. zhenshchiny i yevrop. kultura* (2001): 79-84; N. L. Pushkareva i I. M. Pushkareva, "Dva veka zhenskogo dvizheniya v Rossii i yego sovremennoye sostoyaniye," *Zhenshchina v rossiyskom obshchestve* 2 (2021): 18-20.

¹² O. A. Hasbulatova, *Opyt i traditsii zhenskogo dvizheniya v Rossii (1860-1917)* (Ivanovo: Ivan. gos. un-t., 1994): 97.

¹³ O. A. Patrikeyeva, "Zhenskiye organizatsii Rossii nachala XX v.: bor'ba za politicheskoye ravnopraviye," *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina* 3 (2013): 18-28.

¹⁴ O. A. Hasbulatova, "Zhenskoe dvizhenie v Rossii kak faktor sotsialnogo progressa (1900-1917 gg.)," *Zhenshchina v rossiyskom obshchestve* 2/83 (2017): 9.

¹⁵ Shelenkova, "Istoriya razvitiya," 41.

gerçekleşmiştir. Şubat ve Ekim devrimleri arasında kadınların grevlerde aktif şekilde yer alması, hak ve eşitliklerinin kazanılmasının önemli nedenlerinden biri olarak hizmet etmiştir. Bunun kadınlar için en önemli sonuçlarından birisi, 1917 yılında Geçici hükümetin kararıyla 20 yaş üstü kadınlara seçimlerde oy hakkının tanınması olmuştur. Böylece kadınlar, 12 yıllık mücadelenin sonunda siyasal eşitlik elde etmeyi başarmıştır. Bu bağlamda Rusya, kadınlara erkeklerle eşit koşullarda eşit oy hakkı tanıyan dünyadaki ilk ülkelerden birisi olmuştur.¹⁶ Sonrasında kadınlar bunun, yaşamın diğer alanlarında gerçek eşitliğe ulaşmak için yeterli olmadığını anlamış ve çalışma hakkı, serbest dolaşım hakkı, boşanma hakkı, miras hakkı gibi diğer birçok haklarını elde etmek için mücadelelerine devam etmiştir.

Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun ilk yıllarından kadınların statüsü meselesinin çözümlenmesinde kadınların sürdürdükleri bu seferberliğin ve örgütlenmelerin ciddi etkisi görülmüştür. Nitekim kadınların devrimci harekete aktif katılımı ve hakları için mücadeleleri, Bolşeviklerin kadın hareketine ilgisini çekmeyi başarmıştır.¹⁷ Kadın hareketi, hem devrim öncesi hak, eşitlik ve özgürlük arayışında olan kadınların kurtuluşunda hem de devrim sırasında ve sonrasında yeni rejimin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Ekim 1917'de iktidara sahip olan Bolşevikler, kadın hareketinin rolünü ve ideolojik temellerini dikkate alarak ilk yasama eylemlerinde kadınların ve erkeklerin eşitliğini ilan etmiştir. Kadınlar tarafından hakları için dile getirilen öneriler ve talepler, devrimle birlikte ideolojik destekle buluşmuş ve uygulama amacıyla hızlı bir şekilde Sovyet iktidarının devlet eylemine çevrilmiştir.

1917'nin devrimci olayları, yalnızca devlet sisteminin değişmesi değil, aynı zamanda insanlık tarihinde yeni deneyimlerin başlangıcı anlamına gelmiştir. 1917 Devrimi ile birlikte ülkede yapılan dönüşümler neredeyse toplumun tüm alanlarını etkilemiş ve bu, yeni toplumsal cinsiyet düzeninin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde de kendini göstermiştir. Sovyet iktidarının şafağında, sosyalist yeni toplum yapısına ve taleplerine uygun toplumsal bir devrime doğru yola çıkan Bolşevikler, cinsiyetine bakılmaksızın tüm insanların eşitliğine dayanan yeni toplumsal cinsiyet düzeninin inşasına başlamıştır. Yeni toplumsal cinsiyet düzeni bağlamında özgür Sovyet kadını yaratma politikası, bir dizi politik kampanya ve normatif eylemlerle ortaya konulmuştur. Daha sonra bu politika, kadınların üretime kitlesel katılımı ve siyasal hayata teşvik edilmesi, komünist eğitim, ailenin devlet düzenlemesi, evin toplumsallaşması, kadınlık ve erkekliği yorumlayan resmi söylemlerin oluşumu ve değişimleri çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.¹⁸

Sovyetler Birliği toplumsal yaşamın her alanında kadınların eşitliği ve özgürleşmesi

¹⁶ Kadın hareketinin siyasi haklar elde etme mücadelesi hakkında bkz. Petrov i Kokoreva, "Vozniknoveniye zhenskogo," 213-219. Kadın ve erkeklerin eşit derecede siyasi haklarını anayasal düzeyde güvence altına alan belge ise 1918 Anayasası olmuştur. S. V. Voroshilova, "Razvitie konstitutsionnoy idei ravenstva polov v Rossii XX veka," *Vestnik Saratovskoy gosudarstvennoy yuridicheskoy akademii* 2/109 (2016): 27-28.

¹⁷ I. V. Alferova, *Zhenskiy vopros' v teorii i praktike bolshevizma* (Bryansk: Kursiv, 2011): 332-333.

¹⁸ Ye. A. Zdravomyslova i A. A. Temkina, *Rossiyskiy gendernyy poryadok: sotsiologicheskii podkhod* (SPb: Izdatelstvo evropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2007): 96; Ayrıca bkz. N. L. Pushkareva, "Gendernaya sistema Sovetskoy Rossii i sudby rossiyanok," *Novoe literaturnoe obozreniye* 117/5 (2012): 8-23; O. A. Hasbulatova, *Rossiyskaya gendernaya politika v XX stoletii: mify i realii* (Ivanovo: Ivanovsk. gos. un-t, 2005), 98.

yolunda öncü devletlerden olmayı başarmış ve uluslararası arenada kadınların statüsü meselesi gündeminin yaratılmasında, uluslararası toplumsal cinsiyet eşitliği standartlarının geliştirilmesinde etken rol oynamıştır. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesinde Sovyet deneyimi, akademik alanda araştırma konusu olmaya devam etmektedir. Bu çalışmada, Sovyet Rusya'nın kuruluş ve iktidarın siyasi sürecinde, toplum ve devletin dönüşüm aşamalarında, toplumsal cinsiyet düzeninin özellikleri ve devletin toplumsal cinsiyet politikasının ana eğilimleri, yasal düzenlemeleri ve bunların pratik yaşama dönüştürülmesiyle ilgili tarihsel deneyimi üç aşamaya ayrılarak değerlendirilmiştir. Burada ana amaç, Sovyet tarihi boyunca birbirini izleyen toplumsal cinsiyet düzeninin özelliklerini, iktidarın toplumsal cinsiyet politikasının eğilimlerini, toplumun tutumunun ve bunlara bağlı olarak kadının statüsünde meydana gelen değişikliklerin tarihini incelemek ve analiz etmektir.

1) Birinci Dönem: Ekim Devrimiyle Sovyet Cinsiyet Düzeninin Kurulması

Sovyet sisteminin kuruluşu ile iktidar politikalarının başında, Çarlık döneminden kalma eski kalıplaşmış toplumsal cinsiyet düşüncelerinin ve yasal uygulamalarının ortadan kaldırılması meselesi durmuştur. Bu bağlamda Ekim Devrimi'nden hemen sonra Sovyet iktidarı, kadınlara eşit yasal hakların ve toplumun her alanına katılımın sağlanması ve bir an önce pratik yaşama yansıması için yola çıkmıştır. Devletin cinsiyet politikası devrimci değişim ve dönüşümün önemli bir parçası olmuştur.¹⁹ Ekim 1917'de iktidara gelen Bolşevikler, Sosyalist bir toplum-devlet inşa etme hedefleri doğrultusunda toplumsal cinsiyet düzeninde reformlar yapmaya başlamıştır. Bunun temel sebebi, dönemin ana siyasi görevlerinin (okuryazarlığın ve işsizliğin ortadan kaldırılması, tarımı kollektifleştirmek ve ülkeyi sanayileştirmek gibi) toplumsal sorunların çözümüyle yakından ilişkili olduğuna olan inanç olmuştur. Toplumun karşı karşıya kaldığı sorunların çözümünün ise nüfusun en geniş kesimini oluşturan kadınların kurtuluşu olmadan mümkün olmayacağı düşünölmüştür. Sosyalist rejimin hayatta kalması ve sürdürülebilirliği için buna ihtiyaç olduğunu öne süren Bolşevikler, kadına ilişkin komünizm altında uygulanacak özgürleştirici ve eşitlikçi politikaları dört kategoride sınıflandırmıştır. Bunlar kadına yönelik yasal hakları sağlamak, kadınları ekonomik bağımsızlığına götürmek, ataerkil aile kurumunu kademeli olarak ortadan kaldırmak ve son olarak hane içindeki çoğu sorumluluklarından kadını kurtarmak olmuştur.²⁰

Buradan hareketle, kadınların statüsü konusundaki meselenin çözümü öncelikli olarak Rus mevzuatının düzenlenmesi gerekliliğiyle bağlantılı olmuştur. Çünkü her iki cinsiyetten de tüm vatandaşlar yasa önünde eşit sayılmalıydı. Dolayısıyla kadın haklarını erkeklerle eşit hale getirmek için önemli normatif yollar geliştirmek gerekiyordu. Bu, Sovyet iktidarının aile, nüfus, sağlık ve cinselliğin denetimi, yaygın eğitimin örgütlenmesi, istihdam, yerleşim gibi bir dizi politika alanına nüfuz etmesi anlamına geliyordu. Bu

¹⁹ S. G. Aivazova, *Gendernoe ravenstvo v kontekste prav cheloveka* (M.: Eslan. 2001), 37; Ye. A. Zdravomyslova i A. A. Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye gendera v sovetskom obshchestve," *Zhurnal issledovaniy sotsialnoy politiki*, Tom 1, 3/4 (2003): 308.

²⁰ Left Voice, "No One is Handed Freedom on a Silver Platter": Women and the Russian Revolution," (2017), Erişim tarihi: 19.07.2021, <https://www.leftvoice.org/no-one-is-handed-freedom-on-a-silver-platter-women-and-the-russian-revolution/>

sürecin en başında ise toplumun temel yapı taşı olan aile kurumunun, aile ilişkilerinin evrimselleşmesi ve eski aile yapısının tüm kalıntılarından kurtulmak gerekiyordu. Devletin aile politikasının ideolojisi, Marksizm ve Sosyal Demokrasi klasikleri tarafından ortaya konulan temellere dayanıyordu. Bu bağlamda cinsiyetler arasındaki yeni serbest ilişki biçimlerinin sosyalist bir toplumda kurulacağı ve bunun sonucu olarak eski (burjuva) aile türünün ortadan kalkacağı düşünülüyordu. Bu ideolojinin uygulanması devletin, nikah, boşanma, ebeveynlik, cinsellik, kürtaj ve üremeye yardımcı teknolojiler, hastalık ve sağlık gibi insanların özel olan alanlarına da müdahalesi demektir.²¹

Ayrıca Sovyet iktidarının konu ile ilgili çabası yasama faaliyeti ile sınırlı kalmayacak, yasal düzenlemelerin pratik yaşama dönüştürülmesi için de çaba sarf etmesi gerekecekti. Fakat Sovyet topraklarındaki kadınlar, toplumsal statüleri, dini inançları, etnik kökenleri, hayat deneyimleri bakımından farklıydılar. Bu sebeple yeni rejimin yasal reformlarıyla kadına tanınacak hakların gündelik yaşamın akışına tercüme edilebilmesi için yüzyıllar boyunca kadına yüklenen toplumsal statünün ve geleneksel ahlak anlayışının, kadının ekonomik durumunun, kültürel ve tarihsel sürecin etkisinin de dikkate alınması gerekiyordu. Kadınlara eşitlik veren yasal düzenlemelerin tepeden dayatmayla değil, Sovyetlerde yaşayan büyük toplumsal yapı içerisindeki kendince ayrılan halklar arasında etnik, siyasi ve kültürel ilişkiler dikkate alınarak, kamuoyunun onayı tabandan başlayarak kademeli olarak kazanılmalıydı.²² Yasal reformların yaratacağı bilinçlenme bile ulusların ve onların kadınları üzerinde olumlu etkiye sahip olacaktı. Lenin'in üzerinde durduğu gibi 'kanun önünde beraberlik henüz gerçek hayatta beraberlik demek değildi'. Onun fikrinde, bu eşitliğin aile dahil olmak üzere toplumda sağlanmasını başarmak çok daha zordu.²³ Sovyet iktidarının bu değişimi halklar üzerinde ekonomik, sosyal, kültürel ve yasal uygunluk çerçevesinde denemeye çalıştığı, bu sürecin bazen baskı yoluyla bazen de gönüllülük çerçevesinde gerçekleştiği bilinmektedir. Çünkü kadının toplumdaki rolünün değişmesini isteyen ve istemeyen, geleneksel ataerki kültürün sürmesini destekleyen ve desteklemeyenler bulunuyordu.²⁴

Sovyet iktidarının ilk yasal uygulamalar çerçevesinde yaptığı reformlar sayesinde aile alanında kadın ve erkek eşitliğinin sağlanması bağlamında dönemin birçok önemli ve benzersiz düzenlemeleri yapılmıştır. Sovyet iktidarının ilk yıllarında kabul edilen düzenlemelerle aile alanında kadın erkek arasında, evlilik ilişkilerinde nikâh, boşanma ve çocukların bakımı konusunda iki tarafa da eşit hak ve sorumluluklar getirilmiştir. Bolşevikler hemen evlilik, boşanma, kürtaj, mülkiyet ve evlilik dışı doğan çocukların

²¹ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye," 305; Martine Mespoulet, "Women in Soviet society," *CEFRES* (2006): 1.

²² Sharon Smith, *Kadınlar ve Sosyalizm Kadınları Kurtuluşu Üzerine Denemeler*. çev. Etkin Bilen Eratalay (İstanbul: Yordam Kitap, 2012), 145.

²³ R. S. Mirzəzadə, *Gender: Cəmiyyət. İnsan hüququ. Siyasət (fəlsəfi, tarixi və siyasi-hüquqi istiqamətlər)* (Bakı: Adiloğlu, 2003), 228.

²⁴ Örneğin, bu gün Özbekistan ve Tacikistan olarak isimlendirilen bölgelerde kadınlar peçeli ve eve hapsedilmiş durumdayken Türkmenistan ve diğer Orta Asya toplumlarında ise kadınlar peçesizdi ve toplumdan izole edilmemişti. Bu toplumlarda kadınların eşitliği adına 'töre suçlarını' yasaklamak veya müslüman kadınlar arasında çalışma yürütmek tepkiyle karşılanabiliyordu. Tarihi anımsamak gerekir ki, müslüman kadınların türbanlarını çıkarma törenlerinden sonra çok sayıda kadın kocaları ve erkek kardeşleri tarafından öldürülmüştür. Başka bir örnek vermek gerekirse, Türkmenistan'da 'başlık parası' verilmesi geleneği sosyal yapının temelinde yer alıyordu ve nitekim bu törenin Stalin döneminde yasadışı ilan edilmesi kolay olmamıştır. Smith, *Kadınlar ve Sosyalizm*, 146-147.

eşitliğine ilişkin ilerici yasaları onaylamıştır.²⁵ 18 Aralık 1917'de 'Medeni Durum, Evlilik ve Çocuklar Hakkında Kararname'²⁶ ve 19 Aralık 1917'de 'Evliliğin Sona Ermesi Üzerine (Boşanma Kararnamesi) Kararname'²⁷ kabul edilmiştir. Özellikle Boşanma Kararnamesi'nin kabul edilmesiyle boşanma prosedürü laik ve erişilebilir hale gelmiştir. Boşanma işlemleri kiliseden yerel mahkemelerin yargı yetkisine devredilmiştir.²⁸ Demografik önemi nedeniyle acil olarak ilk ay içinde yasallaşan bu Kararnameler, A.M. Kollontay²⁹ tarafından taslağı hazırlanan aile hukuku düzenlemesinin temelini oluşturmuştur.³⁰

Bu düzenlemelerin hemen ardından 1918'de kadın eşitliği yasası olarak adlandırılan 'Medeni Durum, Evlilik, Aile ve Vesayet Yasası' çıkarılmıştır.³¹ Evliliğe ve aileye ilişkin ilk Sovyet yasası, dünyanın en devrimci düzenlemesi olarak kabul edilmiştir.³² 4 bölüm ve 246 maddeden oluşan 1918 tarihli yasa ile kadınlara medeni hak ve özgürlükler verilmiş ve kadınlar yasa önünde erkeklerle eşit hale getirilmiştir. Kadınların menfaatlerini savunan, demokratik ve ilerici olarak görülen bu yasa, Rusya İmparatorluğu'ndaki evlilik ve aile mevzuatındaki boşlukları doldurmuş, bir kadının aile içindeki konumunu geliştirmiş ve her iki eşin haklarını eşit tutmuştur.³³ 1918 Yasası devrim öncesi yasalardan farklı olarak kadın ve erkeğin haklarını eşitlemiştir. Bu yasayla nikâhın gönüllülük ilkesine dayanması sağlanmış, çok eşliliğin ve dini nikâhın yasaklanması, din adamlarının dini nikâh teşebbüslerinin ve şeriat nikâhlarının yasal cezalandırılması gibi önlemler alınmıştır. Evlilik içinde eşlerin istedikleri tarafın soyadını alabilmesi veya kendi soyadıyla birlikte çift soyadı kullanabilmesi mümkün olmuştur. Bunlarla birlikte bu yasa, evlenmenin temel koşulu olarak kadınlara daha düşük yaş şartı getirmiştir. Yasa ile nikâh yaşı kadın için 16, erkek için 18 olarak belirlenmiştir. Yeni düzenlemeyle boşanma süreci kolaylaştırılmıştır. Boşanma durumunda karşılıklı rızayla, eşlerden birinin başvurusu yeterli sayılmıştır. Kadın ve erkek dilediği sayıda kendi özgür iradesiyle evlilik (68. maddeye göre kayıtlı evliliği bulunanlar evlenemez) ve boşanma gerçekleştirebilecekti. Fakat örneğin birisi sık aralıklarla evlilik gerçekleştiriyorsa, bu durum başkalarını baştan çıkarma suçu ve evliliklerin kötü niyetle yapıldığı söz konusu

²⁵ V. Z. Goldman, *Zhenshchiny u prokhdnoy. Gendernie otnosheniya v sovetsoy industrii (1917-1937 gg.)*. Per. V. Yu. Lobovskoy (M.: ROSSPEN, 2010), 48.

²⁶ "Dekret o grajdanskom brake, o detyah i o vedenii knig aktov sostoyaniya." *Sobr. uzakoneny i rasporyajeny pravitelstva za 1917-1918 gg.* (M.: Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR, 1942): 161-163.

²⁷ "Dekret o rastorjenii braka," *Sobr. uzakoneny i rasporyajeny pravitelstva za 1917-1918 gg.* (M.: Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR, 1942): 150-151.

²⁸ M. Rabzhaeva, 'Istoriko-sotsialnyi analiz semeinoi politiki v Rossii XX veka,' *Sotsiologicheskie issledovaniya* 6 (2004): 91.

²⁹ A. M. Kollontay, Rusya'da Marksist eğilimin feminist düşüncesinin kurucusu sayılmaktadır. Kürtajın, boşanmanın, doğum kontrolünün yasallaştırılmasına kadar bir dizi Sovyet yasalarının çıkarılması büyük ölçüde Kollontay tarafından sağlanmıştır. Annelik ve çocukluğun devlet koruması ilkelerini teşvik etmiştir. Aynı zamanda uluslararası kadın hareketinin aktif bir üyesi olmuştur. T. E. Osipovich, "Kommunizm, feminizm, osvobozhdeniye zhenshchin i Aleksandra Kollontay," *Obshchestvennyye nauki i sovremennost* 1 (1993): 174-186.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Pushkareva, "Gendernaya sistema," 8-23.

³¹ "Kodeks zakonov ob aktakh grazhdanskogo sostoyaniya, brachnom, semeynom i opekunskom prave ot 16 sentyabrya 1918 goda." *Sobraniye uzakoneny RSFSR (76-77, st. 818, 1918)*.

³² Osipovich, "Kommunizm, feminizm," 182.

³³ Ya. L. Salogub, i V. V. Frolov, "Kodeks zakonov ob aktakh grazhdanskogo sostoyaniya, brachnom, semeynom i opekunskom prave 1918 g. kak etap bolshevistskogo eksperimenta v pravovom regulirovanii semeyno-brachnikh otnosheniy. Istoriografiya. Istochniki," *Vestnik Volzhskogo universiteta imeni V.N. Tatishcheva* 4, Tom 2 (2017): 5-17.

ise dava açılabilir ve bazı sınırlamalar getirilebilecekti.³⁴ Ayrıca yasa, meşru ve gayri meşru çocukların statüsünü de eşitlemiştir. Yasanın 135. maddesiyle, ebeveyn kayıtlarının bulunmaması, yanlış veya eksik olması durumunda, ilgilenen bireylere adli prosedürle analık ve babalık ispat etme hakkı verilmiştir. Yerel halk mahkemesi yetkisi altında gerçekleştirilen yargılama sonucunda ebeveynliğin (babalığın tespiti) belgelendirilmesiyle baba, hamilelik, doğum ve bakım sürecine ilişkin harcamalara katılımla yükümlendirilmiştir (madde 143).

Sekiz yıl yürürlükte kalan yasanın ardından 19 Kasım 1926 tarihli Evlilik, Aile ve Vesayet Kanunu kabul edilmiştir.³⁵ Yasa içinde yer alan hükümlere bakıldığında kadınların menfaatlerini savunduğu görülmektedir.³⁶ Ayrıca aşağıda yer verilecek olan 1918 ve 1924 SSCB Anayasasında cinsiyet temelinde insanın toplumdaki konumu, cinsiyetler arasındaki ilişkileri belirleyen fikirler, devlet ile birey arasındaki ilişkilere yönelik ilkelere yer verilmediğinden,³⁷ bu yasal boşluk yeni kanunla doldurulmuştur. Aile hukuku alanında yukarıdaki hükümlerin tümü, 1926'da kabul edilen bu yasayla pekiştirilmiştir.³⁸ 1926 tarihli yasayla ilk kez evlilik yaşı ile ilgili olarak kadının hakları erkeğin haklarıyla eşitliğini sağlamıştır ve evlenenler için tek bir evlilik yaşı 18 olarak belirlenmiştir. Resmi nikâhlı ve nikâhsız birliktelikler yasalar önünde eşit haklara sahip olmuş, çocuklar üzerinde eşit annelik ve babalık hakları tanınmıştır.³⁹ Ayrıca bekar bir annenin çocuğunun evli ebeveynlerin çocuklarıyla aynı haklara sahip olması sağlanmıştır.⁴⁰ Genç Sovyet rejiminin haklar konusundaki ilk kararlarından birisi de evlilik içinde ve dışında doğan çocukların eşitliğinin sağlanması olmuştur. Sık olmamakla birlikte bazı durumlarda karşılaşılan evliliklerin yerini alabilen birlikte yaşamın yasal evlilikle eşit görülmesi sayesinde evlilik dışı doğum sorunu da ortadan kaldırılmıştır.⁴¹ Bu şekilde gayri meşru çocuk kategorisi yasadan çıkarılmış ve gayri meşru anneye yönelik tutum değiştirilmiştir.⁴² Evlilik dışı olan çocuğun babalık kaydı, kanıtı gerek duyulmadan annenin yazılı başvurusuyla alınması mümkün olmuştur. Sözde babaya, annenin bu eylemine bir yıl içinde mahkemeye itiraz etme fırsatı sunulmuş, bu nedenle annelik hakkının varsayımı yasa tarafından garanti edilmiştir.⁴³

Bu aşamada belirtmek gerekir ki, Sovyet Rusya'da boşanma prosedürlerini basitleştiren yeni yasal düzenlemelerle birlikte boşanma sayısında ilk yıllarda ciddi bir yükselme görülmüştür. Fakat daha öncesindeki yasal düzenlemelerin ve kötü yaşam şartlarının verdiği psikolojik etkinin zamanla kaybolmasıyla bu ilk aşırı boşanma durumu

³⁴ A. Newsholme ve J. A. Kingsbury, *Kızıl Tıp - Sovyet Rusya'da Toplumsallaştırılmış Sağlık*, çev. Selçuk Görmez, (İstanbul: Yazılama Yayınları, 2015), 137.

³⁵ "Kodeksa zakonov o brake, semye opeke: Postanovlenie VTSIK ot 19.11.1926," *Sobraniye uzakonenii RSFSR* (82, st. 612 (1926).

³⁶ Pushkareva, "Gendernaya sistema," 8-23.

³⁷ L. Zavadskaya, *Gendernaya ekspertiza rossiyskogo zakonodatelstva* (M.: BEK, 2001), 17-20.

³⁸ Yu. V. Gradszkova, "Gendernaya ideologiya v Sovetskoy Rossii," v kn.: *Vvedenie v gendernye issledovaniya*, pod obsh. red. I. V. Kostikova, (M.: Aspekt Press, 2005), 94.

³⁹ Süheyla Kadioğlu, *20. Yüzyıl ve Kadın, Batı Ülkelerinde Kadın Hareketleri* (İstanbul: Gri Yayınevi. 2005), 297.

⁴⁰ Özbudun, *Marksizm ve Kadın*, 109.

⁴¹ Newsholme ve Kingsbury, *Kızıl Tıp*, 142.

⁴² Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye," 306.

⁴³ N. L. Pushkareva i O. E. Kazmina, "Brak v sovetskoy i postsovetskoy Rossii," v kn.: *Semeynyye uzy. Modeli dlya sborki*, pod red. S.A. Ushakina (M.: Novoye literaturnoe obozreniye, 2004), 185-219.

kısa sürede zayıflamıştır. Sovyetler'de ortaya çıkan toplumsal özgürlük deneyiminin yaygınlaşmasının nispeten daha az yanlış uygulamaları hayata geçirilmiştir. Boşanmalar sadece gerektiği durumlarda gerçekleşmeye başlamıştır.⁴⁴

Devrimden hemen sonra iktidarın gündeminde öncelikli meselelerden birisi de doğum kontrolü konusu olmuştur. Ülkenin ekonomisindeki bozulma, düzenli evlilik hayatının sürdürülmesini zorlaştırdığı gibi artan sayıda evsiz çocuk sorununu da gündeme getirmiştir. Doğum kontrol hapları ve kürtaj henüz ülkede yasallaştırılmadığından istenmeyen hamilelikten kurtulmanın yolu yasal olmayan ve sağlıklı koşullarda gerçekleştirilmekteydi. Kürtajı yapan doktor ve anneye cezai sorumluluk getiren 1903 tarihli Ceza Kanunu, çok sayıda kadının hayatını kaybetmesine veya sakat kalmasına yol açıyordu.⁴⁵ Kürtajların yasallaştırılmasından yana olan toplumun ve iktidarın seçimi nihayet kadınların sağlığının lehine olmuştur. Bu bağlamda, 1920'de Sovyet Rusya'sında devlet hastanelerinde ücretsiz kürtaj hakkı yasal olarak düzenlenmiştir. Bu yasama eylemi, kadınların üreme haklarını onaylamada önemli bir adım olmuştur. Aynı zamanda bu, Avrupa tarihinde yapılan ilk yasallaştırma uygulaması olduğundan önem taşımaktadır.⁴⁶ Burada Sovyet iktidarının amacı, kadınların cinsel ve ailevi kurtuluşlarının karşısındaki son engeli de ortadan kaldırmak olmuştur.⁴⁷

Öte yandan kadınların devlet hastanelerinde ücretsiz kürtaj yaptırabilmelerine olanak sağlayan yasayla birlikte hastanede kürtaj yaptırmak isteyenlerin sayısı gittikçe artmış ve bu durum kürtajın neredeyse 'salgın' karakterine dönüştüğü yönünde tartışmalara neden olmuştur. Kürtaj yaptırmak isteyenlerin sayısını düzenlemek için 1923 yılında çeşitli uzmanlardan oluşan bir doğum kontrol komisyonu kurulmuştur.⁴⁸ Bir kamu sağlık kurumunda kürtaj yapabilmek için kadınların mali, sağlık durumlarını ve sosyal statülerini değerlendiren ve uygun izinleri veren komisyona başvurmaları gerekli kılınmıştır.⁴⁹ Hastaneler, doğumevleri ve kadın danışma kliniklerince gebeliği önleme araçları hakkında sürekli bilgilendirmeler yapılmış ve bu yöntemlere ulaşım sağlanmıştır.⁵⁰ 1926 yılında, ilk kez hamile kalan ya da altı aydan kısa bir süre önce bu ameliyatı geçiren kadınlar için kürtajlar tamamen yasaklanmıştır.⁵¹

Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun hemen başında kadınlara ilişkin politikalar çerçevesinde hayata geçirilen uygulamalardan bir diğeri gebelik, doğum ve doğum sonrası anne ve çocuk sağlığı ve çalışma alanlarında bütünsel sağlık hizmetinin sunulması ve iyileştirilmesi olmuştur. 1918'de kabul edilen ve dört yıl sonra 9 Kasım 1922 tarihinde yenilenen İş Kanunu, kadınların çalışma sürelerini düzenlemiştir.⁵² 18 yaşın altındaki

⁴⁴ Newsholme ve Kingsbury, *Kızıl Tıp*, 138.

⁴⁵ A. A. Savchuk, "Byla li seksualnaya revolyutsiya v Rossii v 1920-e gg.? K postanovke problemy," *Istoriya povsednevnosti* 3/5 (2017): 28 -30; Rabzhaeva, "Istoriko-sotsialnyi," 95.

⁴⁶ Rabzhaeva, "Istoriko-sotsialnyi," 92.

⁴⁷ Gradska, "Gendernaya ideologiya," 94.

⁴⁸ Savchuk, "Byla li seksualnaya," 28.

⁴⁹ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye," 306-307.

⁵⁰ Milyausha Rizvanova, "Sovyet Sonrası Orta Asya'da Kadın: İmaj ve Gerçeklik" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 9.

⁵¹ Rabzhaeva, "Istoriko-sotsialnyi," 92.

⁵² "Kodeksa zakonov o trude R.S.F.S.R. izd. 1922 g.: Postanovleniye VTSIK ot 09.11.1922," *Sobraniye uzakonenii RSFSR* (70, st. 903, 1922).

kadınlar için fazla mesai yapılması, gece çalışmaları, özellikle ağır ve sağlıksız üretim ve yeraltı işlerinde çalıştırılması yasaklanmıştır. Hamile ve emziren kadınlar yasa tarafından korunmaya alınmıştır.⁵³ Hamile kadınların, süt veren annelerin gece vardiyası olan işlerde çalışmalarının, iş saatinden fazla mesai yapmalarının, bayram ve tatil günlerinde çalıştırılmalarının ve iş gezileri yapmalarının karşısı alınmıştır (madde 133). Çalışma hayatına geri dönen anneye bebeğinin beslenme gereksinimini karşılaması için ücretini kaybetmeden süt izni verilmiştir (madde 134).

İlk dönem toplumun siyasi yaşamında kadınların katılımına gerçek bir ihtiyaç duyulmuş ve bu, siyasi sistemin modernizasyonunda önemli bir görev olarak görülmüştür. Kadınların tüm güç yapılarında temsil edilmesi, Sovyet iktidarı için gerekli bir unsur olmuştur.⁵⁴ Devletin toplumsal cinsiyet politikasında öncü hedeflerden olan kadınlar ve erkekler için eşit politik hakların sağlanması 10 Temmuz 1918 tarihli ilk Sovyet Anayasa'nın 64. maddesinde yer almıştır.⁵⁵ Fakat kadınlara yasal olarak siyasi hak tanınmasına rağmen Bolşevik Parti önderliği, kadınlara verilen bu haklarını derhal erkeklerin sahip olabileceği ölçüde kullanabileceklerini düşünmemiştir. Güç ilişkilerinin hâkim olduğu siyasal yaşamda hükümetin stratejisi 'sınırlı ve kontrollü katılım' olmuştur. Birinci Sovyetler Kongresi'nin milletvekilleri arasında sadece 77 (%3,5) kadın bulunmuştur. Burada belirtmek gerekir ki Sovyet tarihi boyunca parti ve hükümetin önde gelen organlarında kadınların yokluğu gözlenmiştir. Kadınların Komünist Parti ve Yüksek Sovyetler'deki temsilinin oranı %30'ları geçememiştir. Devrimden sonraki ilk on yılda, kadınları kamusal hayata çekmek ve siyasi faaliyetlere katılmaları sorunu üzerinde çalışmalar yürütüldüğü de belirtilmelidir.⁵⁶ Bolşeviklere göre kadınların devrimden sonraki ilk yıllarda siyasal alanda azınlık oluşturmasının nedeni, siyasal eğitim düzeyleri ve siyasi katılım deneyimsizliklerinden kaynaklanıyordu. Nitekim 1926 yılına bakıldığında kadınlar işçi sınıfının %20'sinden azını temsil ediyordu ancak tüm okuma yazma bilmeyenlerin %75'ini oluşturuyordu.⁵⁷ Oysa 30'lu yıllara doğru üniversitelerdeki ve teknik yüksekokullardaki kız öğrenci sayısındaki artış, kadınların statüsünün, eğitim ve niteliklerinin iyileştirilmesinin ve kültürel seviyelerinin artmasının göstergesiydi.⁵⁸ Ancak 1984 yılına gelindiğinde bile Yüksek Sovyet'deki kadın vekillerin oranı sadece %33'ü oluşturabilmiştir. 1988 yılı oranlarına bakıldığı zaman ise Komünist Parti üyelerinden sadece %29,3'ü kadınlardı.⁵⁹ 1989 ve 1990'da ülkede kota olmadan yapılan ilk seçimler de ülkedeki kadın sorunlarını çözme ve kadınların toplumdaki siyasi rolüyle ilgili resmi bakış açısını ve toplumun bir kadın siyasetçiye karşı tutumunu ortaya koymuştur. Kadınların düşük politik aktivitesinin nedenleri olarak, kadınlara yönelik

⁵³ Pushkareva i Kazmina, "Brak v sovetskoy," 185-219.

⁵⁴ A. A. Maksimov, "Osobennosti pravovogo položeniya zhenshchin v Sovetskoy Rossii," *Vestnik Mezhdunarodnogo instituta ekonomiki i prava* 2/23 (2016): 134.

⁵⁵ Bkz. A. Yaman, *Sovyetler Birliğinden Rusya Federasyonuna - Sovyet Sosyalizminin Anayasaları (1918 - 1924 -1936 - 1977 - 1993)* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2018), 46.

⁵⁶ Hasbulatova, *Rossiyskaya gendernaya*, 150-151; M. Glukhova, "Izmenenie položeniya zhenshchin v politike v Rossii načala XX veka do nashikh dney," *Noveishiye i klassicheskiye metody issledovaniya sotsialnykh izmenenii*, red. E. Bogomyagkova (SPb: Skifiya-print, 2018), 23-27.

⁵⁷ Pushkareva, "Gendernaya sistema," 8-23.

⁵⁸ Gradskova, "Gendernaya ideologiya," 92.

⁵⁹ Carol Nechemias, "Women's Participation: from Lenin to Gorbachev," in *Russian Women in Politics and Society*, ed. Wilma Rule, and Norma C. Noonan (Westport, Connecticut and London: Greenwood Press, 1996), 23.

ataerkil yaklaşımın izlerini sürdürmesi, kadınların düşük politik etkinlikleri ve örgütlenmeleri gösterilmiştir. Siyasal faaliyetlerin çok zaman alması, hamilelik, doğum, çocuk bakımı ve ev işleriyle uğraşan sovyet kadını için fazladan nagruzka (yük) anlamına gelmiştir. Bu sebeple pek çok kadının siyaset alanını erkeklere bırakması gerekmiştir. Dolayısıyla yasal normlar ile hem resmi söylem arasında hem de günlük yaşam tecrübesi arasında büyük bir boşluk vardı. Bu nedenle kadın ve erkek haklarının yasal eşitliği fırsat eşitliği ile aynı olmamıştır.⁶⁰

1920'ler, kadınların yasal olarak ekonomik, sosyal ve politik yaşamda erkeklerle eşit haklara sahip olması ve aile kurumunun radikal biçimde yeniden yapılanmasıyla ilgili olarak, Sovyetlerde 'toplumsal cinsiyet devrimi' dönemi olarak tarihe geçmiştir.⁶¹ Lakin kadın sorunlarının politik önemini kabul eden Bolşevik iktidarı için yasaların yürürlüğe konulması sadece cinsiyetler arasındaki yasal eşitliğin garanti edilmesi anlamı taşımamıştır. Bu eşitlik aynı zamanda kadınların toplumda ve özel yaşamda var olan konumlarından dolayı yüzleştikleri baskıdan kurtarılması anlamına gelmiştir. Bu bağlamda başta kadının özgürleştirilmesi için, önemli toplumsal eşitsizlik nedenlerinden olan geleneksel uygulamaların ve ailede yaşanan bağımlılık ilişkisinin ortadan kaldırılmasına yönelik aile içi konumunun düzenlenmesine gidilmiştir. Fakat, aileye ilişkin Sovyet hükümetinin ilk eşitleme Kararnameleriyle tek başına evlilik ve boşanma için basitleştirilmiş prosedür veya kadının talebi üzerine kürtaj kararının tek başına çözülmesi, özel yaşamdaki cinsiyet eşitliği sorununu çözememiştir.⁶² Bunun ilk temel sebebi, bahsi geçen yasaların uygulanması, Rusya'nın hem toplumsal yaşamın çeşitli alanlarının yeniden düzenlenmesi ve dönüşümü hem de gündelik hayatın istikrarsızlığının sürdüğü, genel kültürel geri kalmışlık ve psikolojik şaşkınlık zemininde yürütülmesiyle ilgili olmuştur.⁶³ 1920'ler boyunca, özellikle kırsal kesimlerde, geleneksel toplumsal cinsiyet düzeni ilgili dini uygulamalar ve ataerkil temellerde sürmeye devam etmiştir. Öte yandan devlet seferberliğiyle birlikte hem kadın hem de erkek köylü çoğunluğun kentlere zorunlu göçü, aile hayatının yaşam tarzının geleneksel özelliklerini şehirlere taşımaya devam etmiştir. Kentleşmiş genç nüfus, yeni toplumsal cinsiyet ilişkileri biçimlerini desteklese de patriarkal izler burada da görülmüştür.⁶⁴

Tüm yenilikçi fikirlere rağmen, Sovyet gençlik ortamında, ailenin maddi durumundan kocanın sorumlu olduğunu (erkeklerin ekmek kazanan rolünü yerine getirmeleri beklentisi) öne süren ataerkil beklentiler izlerini sürdürmüştür. Bu,

⁶⁰ L. T. Shineleva, "Zhenshchina i politika," v kn.: *Obshchaya i prikladnaya politologiya*, pod obsh. red. V. I. Zhukova i B. I. Krasnova, (M.: MGSU, 1997), 572-573.

⁶¹ 1920'lerde Sovyet Rusya'da cinsel devrimin yaşanıp yaşanmadığına dair farklı bakış açıları bulunmaktadır. Bir sıra araştırmacılar, 1917 yılıyla birlikte 1920'leri Sovyet Rusya'sında aile kurumunun dönüşümü ve cinsiyet devrimi süreci olarak ifade etmektedir (S. Chuykina, "Byt neotdelim ot politiki: Ofitsialnye i neofitsialnye normy polovoy morali v sovetskom obshchestve 1930-1980-kh godov," v kn.: *V poiskakh seksualnosti*, pod red. E. Zdravomyslova i A. Temkina, (SPb.: Dmitriy Bulanin, 2002), 112). Cinsel devrimin ayırt edici bir özelliği de küresel sanayi devriminin bir sonucu ve bir parçası olmasıyla ilgilidir. Bir toplumda sanayi devrimi gerçekleşmemişse, burada toplumsal devrimden söz etmek zordur. Çünkü sanayi öncesi toplumda özellikle geleneksel ahlaki normlara ve değerlere bağlı ataerkil ailenin yıkımı gerçekleşmemiştir. Bu bağlamda, 1920'lerin Sovyet Tarım Rusya'sında toplumsal cinsiyet ilişkileri alanında meydana gelen değişiklikler topluma tam anlamıyla nüfus edememiştir. Bkz: Savchuk, "Byla li seksualnaya," 36.

⁶² Gradszkova, "Gendernaya ideologiya," 94.

⁶³ Pushkareva, "Gendernaya sistema," 8-23.

⁶⁴ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye," 310.

1920'lerde özellikle kadınlar arasında görülen yüksek işsizlik karşısında kendisinin ve çocuklarının geçimini sağlama imkânı bulamayan kadınların erkeklerden bağımsızlaşmasının gerçekleştirilememesiyle yakından ilgili olmuştur.⁶⁵ Üstelik 1918 yasası, evliliğin eşler arasında ortak bir mülk yaratmasını sağlamıyordu. Boşanma durumunda, kadınlar evlilikte eşin kazandığı aile mülküne sahip olma hakkına sahip değildi. Bu durum kısmen de olsa, 1926 yılında kabul edilen Evlilik, Aile ve Vesayet Kanun'unun, bağımsız geliri bulunmayan eşlerin, aile mülklerinin bir bölümüne hak kazanmasıyla değişmeye başlamıştır.⁶⁶ 1920'lerde çoğu kadının eşlerine ekonomik bağımlılığına yol açan bu sebeplerle birlikte, devletin maddi destek ve ebeveynlik işlevlerini üstlenmesini engelleyen ekonomik problemler, Sovyet öncesi ülkede mevcut olan ailede erkek egemenliğine son vererek cinsiyet eşitsizliği ve adaletsizliğini ortadan kaldırmak hedeflerini başarısızlığa uğratmıştır.

Yukarıda da değinildiği gibi Bolşevikler kadınlara tanınan tüm özgürleştirici yasaların, kadınların gerçek kurtuluşunu ifade edemeyeceğine inanmıştır. Bunun sebebi, K.Marx'ın 'emeğin yeniden üretimi' dediği, kadını köleleştiren ücretsiz hane içi sorumluluklarından (temizlik, alışveriş, yemek yapma, çocukların ve yaşlı ebeveynlerin bakımı gibi emek biçimleri) tam anlamıyla kurtulamamış olmasıydı.⁶⁷ Aile sorumluluklarının dağılımındaki gerçek eşitsizlikle ilgili olarak, 1927 yılında ulusal *Pravda* gazetesi, üretimde çalışan kadınların gün içinde ev içi görevlerine ortalama 5 saat 12 dakika harcadığını, çalışan bir erkeğin ise ortalama olarak sadece 2 saat 8 dakika harcadığını yazmıştır.⁶⁸ Bu yüzden özellikle Kollontay'nın teorik çalışmalarıyla, aileye ve kadınlara yönelik özel bir devlet politikası getirme ihtiyacının sorusu gündeme getirilmiştir. Kollontay, geleneksel aile ve aile yaşam biçimlerini terk edilmesini ve yeniden düzenlenmesini önermiştir. Kollontay'nın iddia ettiği gibi, kadına arzu edilen siyasi, sosyal ve yasal ortamın sağlanmasına yönelik devletin bir sıra tedbirlerinin yanı sıra kadınların sorumluluğuna bırakılan ev içi iş yükünü azaltmak, kadın yaşamının kolaylaştırılması için gerekli teknolojinin oluşturulması ve geliştirilmesiyle ekonomik ortamı sağlamak gerekiyordu. Kollontay'a göre, en azından bir kadının tarihi kaderinde mutfağın evlilikten ayrılması kilisenin devletten ayrılmasından daha az önemli olmayan büyük bir reform anlamına geliyordu.⁶⁹ Bireysel yaşamın yükünü hafifletecek kamusal yemekhanelerin oluşturulması, çamaşırhanelerin kurulması ve kreşlerin yaygınlaştırılmasıyla kadınlar, erkeklerle eşit ücretli emeğe katılabilecek, eğitim alabilecek ve boş zamanlarını değerlendirmek açısından özgürlüğe kavuşacaktı. Özellikle kadınların ekonomik bağımsızlık kazanmasıyla cinsiyet rolü kökten değişecek ve aynı zamanda cinsiyetler arasındaki ilişkilerin, bağımlılık ilişkisinden çıkarak sevgi ve

⁶⁵ Left Voice, "No One is Handed Freedom,"; 1920'lerin istihdam durumu hem kadınlar hem de erkekler için kötü durumda olmuştur. İç savaştan sonra iş sıkıntısı ve yüksek işsizlik oranı karşısında kadın işçiler işlerini erkeklere devretmek durumunda kalmış ve bu bağlamda, 1923-1928 yılları arasında sanayide çalışan kadınların oranı önemli ölçüde azalmıştır. Mespoulet, "Women in Soviet society," 2.

⁶⁶ Rabzhaeva, "Istoriko-sotsialnyi," 92.

⁶⁷ 'Yeniden üretim' kapitalist sistemin hayatını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu iş gücünün temin edilmesi ve bunun sürekliliğini sağlamak için gereken faaliyetlerin tamamıdır. Özbudun, *Marksizm ve Kadın*, 15.

⁶⁸ Gradska, "Gendernaya ideologiya," 95.

⁶⁹ A. M. Kollontai, *Polozheniye zhenshchiny v evolyutsii khozyaystva* (M.: Gos. izd-vo, 1922), 170-173; A. M. Kollontai, "Revolutsiya byta," *Iskusstvo kino* 6 (1991): 105-109.

karşılıklı saygıya dayanan samimi ilişkilere dönüşmesi mümkün olacaktı.⁷⁰ Oysa Birinci Dünya Savaşı ve İç Savaş'ın neden olduğu yoksulluk, ekonomik yıkım ve devletin kaynak eksikliği gibi durumlar pek çok fikir gibi, kadının ev içi sorumluluklarında önemli bir düşüşün gerçekleştirilmesini zorlaştırmıştır.⁷¹ Zira kadınların aile sorumluluklarını azaltmaya yönelik politikaların geliştirilmesi ilerleyen on yıllarda daha çok, kadın işgücünün artırılması amacına hizmet edecektir.⁷²

Toparlamak gerekirse, Bolşevikler, devrimin hemen ardından kadınların özgürlüğünü ilan etmiş ve ilgili yasal temeli oluşturmuştur. Sovyet iktidarının ilk yıllarında, dünyanın birçok gelişmiş ülkesinde sadece XX. yüzyılın ortalarında kazanılan bir dizi kadın hakları yasalaştırılmıştır.⁷³ İncelenen dönemde kadınların çıkarlarını savunan, demokratik ve ilerici olan yasalar Rusya İmparatorluğu'ndaki özellikle evlilik ve aile mevzuatındaki boşlukları doldurmuş, bir kadının aile içindeki konumunu geliştirmiş ve her iki eşin haklarını eşit tutmuştur. Ailenin gücü, koca ve babadan yavaş yavaş devletin siyasal, yasama ve sosyal ölçüleri ile yer değiştirmiştir. Günlük Sovyet yaşamında ilk yıllar, eski ve yeni yaşamın bir karışımı, geleneksel ve yeni davranış kalıpları, nesiller arası kırılma ve buna bağlı geleneklerin bir karışımı olarak karakterize edilmektedir.⁷⁴

2) İkinci Dönem: Stalinist Rejimde Cinsiyet Düzeninin Dönüşümü

Kadınlara tam medeni hak ve özgürlükler veren ve kadınları yasa önünde erkeklerle eşit hale getiren ilk dönem radikal kararların ardından 1920'lerin sonu, aile, evlilik ilişkileri ve kadına ilişkin devrimci politikadan geri çekilme ve gelenekçi normlara dönüş sürecinin başlangıcı olmuştur.⁷⁵ 1929 yılından 1934 yılına kadar geçen dönem özellikle önemli bir kırılma noktası olarak kabul edilmektedir. Gelenekçi geri dönüşüme karşılık gelen bu dönemin başlangıcı, sanayileşme ve kolektifleştirmeye yönelik, Stalin'in 1928'de yürürlüğe giren ilk Beş Yıllık Plan'a tekabül etmiş ve ardından Sovyetlerde kadın sorunlarının çözüldüğünü belirten resmi beyanlara dayanmıştır.⁷⁶ Bununla toplumsal cinsiyet düzenine ilişkin Sovyet devlet politikası, 1950'lerin ortasına kadar yirmi yıl boyunca süren yeni bir sürece yani, ikinci aşamaya geçmiştir.⁷⁷

1930'lu yıllarla birlikte başlayan yeni dönem, Sovyet kadınlarının tam özgürlükten yararlanma haklarına ve fırsatlarına sahip olduklarının ve bununla söz konusu alandaki sorunların çözüldüğü savunularak ilgili tartışmaların partinin politik gündeminden, örgütsel yapılarından ve bilimsel tartışmalardan kaldırıldığı süreci temsil etmiştir.⁷⁸

⁷⁰ Mespoulet, "Women in Soviet society," 2.

⁷¹ Gradszkova, "Gendernaya ideologiya" 96.

⁷² Beatrice B. Farnsworth, "Bolshevism, the Woman Question, and Aleksandra Kollontai," *The American Historical Review* 81/2 (1976): 313-314.

⁷³ Shineleva, "Zhenshchina i politika," 571.

⁷⁴ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye," 309-310; Ye. A. Zdravomyslova, i A. A. Temkina, *12 lektiy po gendernoy sotsiologii* (SPb: Izdatelstvo evropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2015), 307.

⁷⁵ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye," 311.

⁷⁶ Pushkareva, "Gendernaya sistema," 8-23.

⁷⁷ Gradszkova, "Gendernaya ideologiya," 95.

⁷⁸ Kadın sorunlarına ilişkin tartışmalar 1922 yılında A.M. Kollontay'ın ülkeden ayrılmasından sonra bir süre daha gündemde kalsa da Stalin döneminde bu meseleye bağlı tartışmalar tamamen son bulmuştur. I. R. Chikalova, "I. Armand i A. Kollontay: feminizm, kommunizm i zhenskiy vopros v Rossii," v kn.: *Zhenshchiny v istorii: vozmozhnost byt uvidennyimi*, gl. red. I. R. Chikalova, (Minsk: BGPU, 2002), 168-169; Shineleva, "Zhenshchina i politika," 572.

Öncelikle kadınlara ilişkin sorunların çözüldüğü ilan edilerek, Zhenotdel⁷⁹ gibi kadın oluşumları kapatılmıştır. Sovyet iktidarının iddiasına göre, rejimin Sovyet kadınları için ekonomik bağımsızlığı sağlayarak onu özgürleştirdiğini ve bu açıdan Sovyetler dünyadaki bütün kadınlara erkeklerle eşitliği garanti eden bir model devletti. Sovyet rejimi, yasaya dayalı olarak her alanda kadınların eşitliğini ifade etmiş ve kadınların bu hakları özgürce kullanabilmelerini sağlamak için devletin hizmetlerindeki başarısının altını çizmiştir. Stalin, Sovyetler Birliği'nin mevcut Anayasasının kadına ilişkin maddelerine değinerek, Sovyet kadınlarının yaşamın her alanında erkeklerle eşit haklara sahip olduklarını ve bu hakların kullanılmasına geniş imkânlar tanındığını söylemiştir.⁸⁰

Sovyet döneminde ilk defa kadınların ve erkeklerin anayasal eşitliğini güvence altına alan 1918 tarihli Anayasa olmuştur. 10 Temmuz 1918 tarihinde Tüm-Rusya Sovyet Kongrelerince kabul edilen ilk Anayasa, kadın ve erkek eşitliği hakkında genel bir hüküm içermese de maddeleri tüm Sovyet vatandaşlarının özgürlük ve eşitlik ilkesine dayanmıştır. Anayasada bir yasa konusu olarak 'insan' kavramı yerine 'vatandaş' ve 'emekçi' gibi devrimci dönüşümler döneminin terminolojisi kullanılmıştır. Devrim sonrası ilk yılların anayasal normlarının bu kavramları, tüm Sovyet vatandaşlarının özgürlük ve eşitlik ölçüsü anlayışını tanımlamıştır. Bu bağlamda bir kadın ve bir erkek Sovyet vatandaşları olarak aynı statüde sayılmıştır. Bir sonraki Sovyet Anayasası 31 Ocak 1924 tarihinde ilan edilmiş ve burada cinsiyet eşitliği konuları dile getirilmemiştir. SSCB'nin oluşumuna dair maddeler içeren 1924 tarihli Anayasa'da insanın cinsiyet temelinde toplumdaki konumu, cinsiyetler arasındaki ilişkileri belirleyen fikirler, devlet ile birey arasındaki ilişkilere yönelik ilkelere yer verilmemiştir. Bu sebeple insan ilişkileri ve devletin temel ilkesi olarak eşitlik 1924 Anayasası'nın konusu olmamıştır.⁸¹ Ancak 1936 tarihli Anayasa'nın kabul edilmesi, kadınların ve erkeklerin eşit haklara sahip olmasıyla ilgili anayasal fikrin geliştirilmesinde önemli bir aşama olmuştur. Yeni Anayasa ile vatandaşların genel eşitliğinin yanı sıra ekonomik, kültürel, sosyal ve politik alanlarda kadın ve erkeklerin hak eşitliği ilan edilerek 1918 ve 1924'teki Anayasa'nın boşlukları doldurulmuştur.⁸²

5 Aralık 1936 tarihinde onaylanan SSCB Anayasası resmi olarak eşitlikçiydi ve yasa önünde kadın ve erkeğin haklarının eşitliğini ifade ediyordu. 1936 SSCB Anayasası'yla, kaynakların insanların ihtiyaçlarına göre adil bir şekilde paylaşılması temelinde sınıf ayrımcılığının ortadan kaldırılması ve eşitlikçi toplumsal yapıların şekillendirilmesi yoluyla her türlü eşitsizliğin ortadan kaldırıldığı (Marksist-Leninist ideoloji) ilan edilmiştir.⁸³ Ancak bu dönem, daha çok, iktidarın ekonomik ve demografik nedenlerden

⁷⁹ Kadınlara tam bir sosyal, siyasal ve yasal eşitlik sağlanmasında 1919 yılında kurulan Zhenotdel adı verilen Kadın Bürosu'nun rolü büyüktür. Kadınların toplumdaki konumunu değiştirmeyi amaçlayan kadın oluşumları arasında yer alan Zhenotdel, Inesa Armand ve onun vefatının ardından A.M. Kollontay'ın önderliğinde faaliyetini sürdürmüş ancak, 1930 yılında diğer tüm bağımsız kadın oluşumlarıyla birlikte, Stalin döneminde çalışmaları sonlandırılmıştır. Hasbulatova, *Rossiyskaya gendernaya*, 262.

⁸⁰ S. G. Aivazova, *Russkie zhenshchiny v labirinte ravnopravii (Oçerki političeskoj teorii i istorii)* (M.: RİK Rusanova, 1998), 66-99; O. A. Voronina, *Feminizm i gendernoe ravenstvo* (Moskva: Editorial URSS, 2004), 111.

⁸¹ Zavadskaya, *Gendernaya ekspertiza*, 17-20.

⁸² Shelenkova, "İstoriya razvitiya," 41-42;

⁸³ A. Kondakov, "An Essay on Feminist Thinking in Russia: To Be Born a Feminist," *Oñati Socio-legal Series 2/7* (2012): 35.

ötürü, Marksist teorinin kadınların kurtuluşu konusundaki klasik hükümlerine dayanan yol haritasından uzaklaştığını ortaya koymuştur. Söz konusu dönemin kadına ilişkin politikaları, kadınların statüsünü değiştirmekten ziyade Stalin hükümetinin ekonomik, demografik ve stratejik kaygılarıyla ilintili olmuştur. Bu sebeple Stalinist politika, daha çok bu problemleri çözme isteğini ortaya koyarak yeni bir toplumsal cinsiyet rejimi kurmaya çalışmıştır⁸⁴ Bu, kadınların devlet politikasının birer nesnesine dönüşmesinde ve haklarının birçok yönden kısıtlanmasında ve ailelerin hayatlarına (kilise yerine) müdahale edilmesinde kendini daha çok göstermiştir.⁸⁵

Sosyalist devlet güçlenip sanayileşme başladığında, Sovyet yetkilileri giderek daha sıkı kontrol ve düzenleme yöntemleri kullanarak özel yaşam özgürlüğünü kısıtlamaya çalışmıştır. Birçok araştırmaya göre, baskıcı önlemlerin aile politikasına yansması doğum oranını arttırma ihtiyacı ile ilişkili olmuştur. Fakat, demografik nedenin dışında, köylülerden sanayi işçileri yaratma görevi devletin karşı karşıya kaldığı ulusal stratejik bir mesele olmuştur. Bunun için devletin çıkarlarının bireylerin ve ailelerin çıkarları üzerindeki önceliğine toplumun ikna edilmesi gerekmiştir. Sosyal politikadaki değişim, yalnızca yeni, komünist bir sosyal düzen değil, aynı zamanda hızla sanayileşen bir toplumda yeni bir emek disiplini kurulmasıyla da ilişkilendirilmiştir. 30'lu yıllarda özel hayatın bireyselleşmesi ve endüstriyel toplumların karakteristik özelliği olan büyük ölçekli göçlerin eğilimi ile ilişkili olarak küçük (çekirdek) aile kurumu yaygınlaşmıştır. Buna bağlı olarak, aile içi ilişkilerin niteliğinde, eşler arasındaki karşılıklı ilişkilerde, ebeveynlik ve çocuklar arasındaki ilişkilerde, otoriter ataerkil ilişkiler modelinden daha demokratik ve eşit haklara doğru yönelim olduğu düşünölmüştür.⁸⁶

1930'lu yılların başından Bolşevikler, kadın işgücünü bir emek kaynağı olarak kullanırken evlilik birliklerini güçlendirmeyi ve anneliği destekleyen, kadınları anne ve ev hanımı olarak aile sorumluluklarına ve büyük ailelere sahip olmaya teşvik edici politikalar yürütmeye yönelmiştir.⁸⁷ Aileyi toplumun temel taşı olarak yorumlayan ve anneliği destekleyen politikalar yasayla desteklenmiştir. 1936 tarihli kararla kürtajın yasaklanması (istisnai durumlar dışında), doğum için kadınlara maddi yardımın artırılması, çok çocuklu ailelere devlet yardımı yapılması, doğum evleri, kreşler ve anaokulları ağının genişletilmesi, nafaka ödenmemesi durumlarına ilişkin cezaların arttırılması ve boşanma sayısının azaltılması için boşanma hukukunda bazı değişiklikler yapılması kararlaştırılmıştır.⁸⁸ Bu karar, 8 Temmuz 1944 yılında kabul edilen Kararnamede yer alan, hamile kadınlara, birçok çocuğa sahip ailelere ve bekar anneye devlet yardımının arttırılması, annelik ve çocukluğun korunmasının arttırılması, anneler için fahri unvanın oluşturulması ve annelik madalyasının verilmesiyle desteklenmiştir.⁸⁹

⁸⁴ Joanna Goven, "Gender and modernism in a Stalinist state," *Social Politics* 9/1 (2002): 3-28.

⁸⁵ Pushkareva, "Gendernaya sistema," 8-23; Maksimov, "Osobennosti pravovogo," 135.

⁸⁶ Rabzhaeva, "Istoriko-sotsialnyi," 93.

⁸⁷ Pushkareva, "Seksualnost v chastnoy," 12-13.

⁸⁸ Zavadskaya, *Gendernaya ekspertiza*, 103-106.

⁸⁹ "Ukaz Prezidiuma VS SSSR ot 08.07.1944 'Ob uvelichenii gosudarstvennoy pomoshchi beremennym zhenshchinam, mnogodetnym i odinokim materyam, usilenii okhrany materinstva i detstva, ob ustanovlenii pochetnogo zvaniya 'Matgeroinya' i uchrezhdenii ordena 'Materinskaya slava' i medali 'Medal materinstva'." *Vedomosti VS SSSR* (37,1944).

Bu kararlar özellikle kürtajın yasaklanması, kadınları hayatlarını bağımsız olarak yönetme hakkından mahrum bırakmış, çocuk doğurmayı toplumsal bir zorunluluk haline getirmiştir.⁹⁰ Hâlbuki gebeliğin sonuna kadar duygusal ve fiziksel travmasını ve maddi yükünü taşıyan kadın, aynı zamanda çocuğu yetiştirme sorumluluğunu da üstlenmektedir. Okul öncesi bakım masrafları ve sonrasında eklenen okul masrafları gibi maddi sorumluluklar da çalışan ya da çalışmayan kadının düşünmesi gereken sorumluluklardır. Bu sebeple çocuk doğurup doğurmamak hakkına sahip olmak kadınlar açısından önem taşımaktadır.⁹¹ Fakat diğer taraftan hükümetler açısından da bu durum önem arz etmektedir. Bu dönemde nüfusun çoğunluğunun zor yaşam koşulları, yüksek bebek ölüm oranı, doğurganlık çağındaki kadın sayısının düşük olması, kürtajın serbest bırakılması ve 1930'lu yıllardan itibaren gebeliği önleme araçlarının yapımı ve kullanılışındaki teknolojinin gelişimi devletin nüfus artışı beklentisini karşılamamıştır. Ayrıca kamu sektöründe kadın emeğinin kapsamının genişletilmesi ve ülkede nüfusun aktif olarak göç etmesiyle devletin kırsal alandaki politikasının başarısızlığı demografik durumu olumsuz etkileyen unsurlar olmuştur.⁹² Özellikle savaş beklentisi içinde olan hükümet, eski geleneksel yaklaşımların ve toplumdaki kadınların rol ve amaçlarının gözden geçirilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Bu ulusal tehdit devleti, 1936 yılından radikal bir değişiklik yapmaya itmiştir.⁹³ Düşük yapan annelerin sağlık durumlarının bozulması faktörleri dile getirilerek kadınların cinsel yaşamlarının özerkliği konusuna sınırlamalar getirilmiş ve birinci gebelikte medikal zorunluluklar dışında çocuk düşürme yasaklanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ağır demografik sonuçlarıyla birlikte, çocuk düşürme durumlarına ciddi yasal sorumluluklar getirilmiştir. Çocuk düşüren kadınlara yardımcı olanlara iki yıllık hapis cezası öngörülmüştür. Üç ayın üzerinde olan hamilelik durumunda yapılan düşükler ve medikal olarak yapılmayan düşükler kanun dışı sayılmıştır. Hamile kadın ilgili doktor tarafından işlemin tehlikeleri hakkında bilgi verildikten sonra ciddi tıbbi ve sosyal neden olmadığı takdirde hamileliği sonlandırmak istiyorsa para ödemek zorunda kalmıştır.⁹⁴

SSCB'de güçlü bir sanayileşme dalgasıyla birlikte kadınlara ekonomik kalkınmada işçi olarak ihtiyaç duyan iktidar, kadınları toplu işgücünde aktif olmaya itmiştir. 1930 yılına kadar kadınların toplumsal üretime katılımı alanındaki asıl görev, kadın işsizliği ile mücadele değil, kadın işçi sayısının korunması ve kadın emeğinin genişlemesi olmuştur. Ancak, 1920'lerde, kadın işçi sayısında az bir artışa rağmen, büyük ölçekli sanayi işçileri arasında 1923 yılında %30, 1928 yılında ise %29 düzeyinde kadınların oranı sabit kalmıştır. Sanayileşme sırasındaki işgücü kıtlığı ve sürekli dış tehdit karşısında temel görev olarak kadınları savaş durumunda üretimde erkeklerin yerine hazırlamak olmuştur.⁹⁵ Böylece endüstrileşmenin başlamasıyla birlikte tam istihdama dayalı bir

⁹⁰ Voroshilova, "Razvitie konstitutsionnoy," 29.

⁹¹ Smith, *Kadınlar ve Sosyalizm*, 142.

⁹² E. Z. Bagmanova, "Sotsialnoye polozhenie zhenshchin vo vtoroy polovine 1940-kh seredine 1960-kh gg.: na materialakh Tatarskoy ASSR" (Dissertatsiya, In-t istorii im. Sh. Mardzhani AN RT., Kazan, 2009), 30-43.

⁹³ Goven, "Gender and modernism," 3-28.

⁹⁴ Newsholme ve Kingsbury, *Kızıl Tıp*, 142.

⁹⁵ M. I. Miroshnichenko, "Razvitie pervoy sovetskoy gendernoy modeli v pervoy polovine 1930-kh gg," *Vestn. Yuzhno-Ural. gos. un-ta. Ser. Sotsialno-gumanitarnyye nauki* 15/1 (2016): 22.

toplum dönüşümüne giren Sovyet Rusya'sında çok sayıda kadın, işgücüne katılmıştır. 1929'da endüstride çalışan 473.000 kadın işçi sayısı ertesi yıl 587.000'e ulaşmıştır. 1929 ve 1935 yılları arasında yaklaşık dört milyon kadın, Sovyet ekonomisinin sanayi ve hizmet sektörlerinde ücretli emeğe başlamıştır.⁹⁶ Bu şekilde devletin ulusal ekonomide kadın emeğini kullanımı, tüm ekonomi politikasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu bağlamda, İkinci Dünya Savaşı sonrası ilk yıllarda kadın emeğinin oranındaki azalma kısa süreli olmuştur. Ekonomik kalkınmanın geniş doğası, daha fazla işçi gerektirmiş ve devlet, daha önce sosyal üretime girmemiş kadınları dâhil etmekle ilgilenmiştir. Sonuç olarak, 1940'ların sonundan itibaren neredeyse tüm çalışanların yarısından fazlasını kadınlar oluşturmuştur.⁹⁷

Rejimin hızlı sanayileşme programının sonucu olarak, kadınların devlet yoluyla toplumsal üretime tam katılımının sağlanması, ev dışında çalışma imkânı elde eden Sovyet kadınları için ekonomik bağımsızlık ve özgüven kazanmasını desteklemiştir. Devlet, işgücüne katılımı için kadınlara duyduğu ihtiyaç doğrultusunda eğitim, mesleki kariyer ve bu alanlarda resmi yasal eşitlik güvencesi sağlamıştır. Kadınların işgücüne katılımının, onların özgürleşmesinin işareti olduğu sık sık vurgulanmıştır. Özellikle köylerdeki kadınların eş ve babalarının baskısından kurtuluşunu ve erkeklerle eşit ve bağımsız kolektif işçi-çiftçi statüsünü savunarak kadınların sözde özgürleşmesi politikasına devam edilmiştir.⁹⁸ Burada belirtelim ki, kadınlar bireysel yaşamlarını düzenleme, ikincil özel veya yükseköğrenim alma arzusu ve kentsel altyapının avantajlarından en iyi şekilde yararlanma isteği onları kentsel alana taşınmak için çekici kılan faktörler olmuştur. Hem kentsel hem de kırsal alanlardaki kadın nüfusunun oranındaki azami artış kadınların toplumsal üretime kitlesel katılımını da beraberinde getirmiştir. Bu, devletin sosyal yardım önlemlerinin kapsamlı gelişimini sağlamıştır. Bekâr anneler ve düşük gelirli aileler ile ilgili devlet yapılarının hukuki, manevi ve maddi desteği, çalışan kadınların ve ailelerinin durumunu büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Doğum oranını teşvik etmek amaçlı bu politikalar savaş sonrası ilk yıllarda doğurganlığın artmasını sağlamıştır.⁹⁹ Fakat, kadınların ücretli işgücüne yüksek katılımı veya onların eğitim ve öğretime erişiminin genişlemesi, geleneksel cinsiyet rollerinde büyük bir değişime yol açmayarak aksine Sovyet toplumunda erkeklerin statüsünün yükseltilmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁰⁰

Bu durum, İkinci Dünya Savaşı'nın (1941-1945) hemen sonrasında Sovyet toplumunda kadının ekonomik, sosyal, politik alandaki konumu ve katılımının sistematik ihlallere uğratılmasında da kendini göstermiştir. Savaşın ardından, Sovyet toplumsal cinsiyet sisteminin özünde yer alan çelişkiler daha belirgin hale gelmiştir. Savaş dönemi eşlerinin iş alanında ve hane içindeki sorumluluklarını ve geçim sorunlarını giderme görevlerini üstlenen kadınlara din, töre, geleneklerin değerlerinin yitirildiği adı altında

⁹⁶ Mespoulet, "Women in Soviet society," 4.

⁹⁷ Bagmanova, "Sotsialnoye polozenie," 143-162.

⁹⁸ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye," 311.

⁹⁹ Bagmanova, "Sotsialnoye polozenie," 43-60.

¹⁰⁰ Thomas G. Schrand, "Socialism in One Gender: Masculine Values in the Stalin Revolution," in *Russian Masculinities in History and Culture*, ed. Barbara Evans Clements, Rebecca Friedman, and Dan Healey (Houndmills: Palgrave, 2002), 194.

baskı yapılmaya çalışılmıştır. Toplumsal üretimde kadınların yüksek oranda istihdam edilmeleri, emekleri karşılığında ödenen düşük ücretler savaş sonrası ekonomik bunalımla ve ekonomik toparlanma gerekliliğiyle ilişkilendirilmiştir. Çalışma alanında eğitim düzeyleri ve becerileri erkeklerden aşağı olmamasına rağmen kadınlar ikincil pozisyonlarda yer almış ve üst düzey pozisyonlara atamaları nadiren görülmüştür. Eğitim alanında kadın sayısındaki artış, meslek seçimine ve daha sonra kariyer basamaklarının geliştirilmesine, yüksek kategorideki uzmanlar arasında paylarının artmasına katkıda bulunamamıştır. Ülkede en yüksek makamlara 'liderlik kadrosu için kadınların aday gösterilmesi' konusunda periyodik olarak talimat verilmiş olmasına rağmen, kadınlar çoğunlukla mesleki alanlarında orta düzeyde temsil edilmiştir. Devlet düzeyinde kadın ve erkeğin eşitliğini sağlamak amacıyla, parti ve hükümet yapılarında ve ülkenin temsili bağlamında uluslararası ilişkiler alanında kadın sayısını arttırmak için bazı adımlar atılmış olsa da kadınların siyasetteki eşitliği sadece resmi bir nitelik olarak kalmış ve uygulamaya geçilememiştir.¹⁰¹

Bu durum kadınların bir yandan istihdamını, eğitimini, vasıflar kazanmasını destekleyen Sovyet iktidarının diğer yandan ideolojik olarak eskiye dönerek, özel alanda geleneksel cinsiyet rollerini savunduğunu ve kadına yönelik temel ayrımcılık nedenlerini ortadan kaldırmadığını göstermektedir.¹⁰² Sonuç olarak kadınlar meslek, eğitim ve politik alanlarda Batı Avrupa veya ABD'de olduğundan daha erken bir ilerleme kaydetmeler de ülkedeki politik eğilim, ev dışında yoğun bir şekilde çalışmaya zorlanan kadınların, anne ve eş olarak yükümlülüklerini değiştirmemiş, kadın ve erkek arasındaki özel alan sorumluluklarının paylaşımı sağlanamamıştır.¹⁰³

Üstelik kadınlar iş gücünde aktif olmaya devam ederken bakım, annelik ve eş rollerinin aynı kaldığı bu dönemde kadının belirtilen yükümlülükleri yurttaşlık görevi ve kadının yazgısı açısından meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Annelere onursal unvanlar verilerek kadınların annelik statüsünü yükseltmek amaçlanmıştır. Güçlü kadının resmi söylemi geliştirilmiştir. Kadınların sanayileşme ve kolektifleştirme politikalarının uygulama sürecinde kendilerini kanıtlamaları, işgücündeki aktif ve kahramanlık rolü Stalin yılları boyunca propaganda mekanizmasına hizmet etmiştir. Nitekim kadınların devlete ve partiye iş gücü olarak çeşitli şekillerde hizmet etmesi, kadınlar için yeni fırsatlar doğurmuş, sosyal hareketliliklerine katkıda bulunmuş ve onlara yeni kaynaklar sağlamıştı. Kadınların erkek mesleklerinin de üstesinden gelmeye başlaması kadınların sosyal statüsünü ve yeterliliğini artırmıştı. Böylelikle kadının bir yandan üretimde çalışması diğer yandan da doğum yapma zorunluluğu, Sovyet vatandaşlarının birçok neslinin öğrendiği, kadınlığın güçlü imaj klişesi haline dönüştürülmüştür.¹⁰⁴ Bu nedenle, Sovyetlerin kadına ilişkin politikasının ikinci dönemi 'totaliter androjenlik (androgyny)'

¹⁰¹ Bagmanova, "Sotsialnoye polozhenie," 86-104.

¹⁰² Left Voice, "No One is Handed Freedom"

¹⁰³ K. A. Saber, "Srvnitelnaya kharakteristika realizatsii prav zhenshchin v Rossiyskoy Federatsii i Irake: konstitutsionno-pravovoy analiz," (Dissertatsiya, Yeletskiy gosudarstvenniy universitet im. İ. A. Bunina, Yelets, 2014), 28. Rus tarihçisi Puşkareva'nın fikrinde bu durum kadınların kendilerine, ailelerine ve çocuklarına yeterince ilgi göstermesini engellemiş ve çocukların mutlak çoğunluğu kreşlerde yetiştirildiğinden gittikçe aile ve anneden uzaklaşmıştır. Pushkareva, "Gendernaya sistema," 8-23.

¹⁰⁴ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye," 313-314.

olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁵ 1950'lere gelindiğinde kadınların ekonomik seferberliği doğal olarak aseksüalizmin yetişmesine yol açacaktır. Sovyet vatandaşların özel yaşamı düzenli bir denetleme ve gözetimin nesnesi haline gelirken totaliter androjenlik arzusunun en iyi ifadesi dönemin 'Sovyet insanı' klişesi olmuştur. Cinsiyetçilik, yalnızca günlük yaşamda değil, akademik çevrelerde de ilgisizliğe uğramış ve bu alanla ilgili genel bir vurdumduymazlık hâkim olmuştur.¹⁰⁶

1930'lu yıllarla birlikte, kadına ilişkin yasal yönden tanınan özgürlüklere ve kadın sorunlarının çözüldüğüne dair resmi söylemler kendini gösterse de Sovyet yetkilileri giderek daha sıkı kontrol ve düzenleme yöntemleri kullanarak özel yaşam özgürlüğünü kısıtlamaya çalışmıştır. Stalin hükümeti ekonomik ve demografik nedenlerden ötürü Marksist teorinin kadınların kurtuluşu konusundaki klasik hükümlerine dayanan yol haritasından uzaklaşmaya başlamış ve önemli yasal değişikliklere gitmiştir. Yasal olarak kürtağın yasaklanması (1936), boşanma sürecinin zorlaştırılması (1944) gibi yeni eğilimler, kadınların durumunu daha da kötüleştirmiştir. Dönemin Sovyet basını, kadınları birçok çocuğa sahip olmanın ulusal önemine ikna etmeye çalışmıştır.¹⁰⁷ Devletin henüz vatandaşlarının refahını sağlayacak araçlara sahip olmadığı bir dönemde aileyi öncelikli temel ekonomik birim olarak gören iktidar, aile kurumunun mevcut rolünü sürdürmesini istemiştir.

3) Son Dönem: Sovyet Cinsiyet Düzeninin Aşınması

Sovyet devletinin cinsiyet politikasının kademeli olarak 'yumuşatılması' 1950'li yıllarla başlamıştır. Stalin'in ölümünden sonra, 1953'te cinsiyet ilişkileri düzenli bir değişim dönemine sil baştan tekrar girmiş ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini düzenleme alanında, liberalleşmeyle bağlantılı yeni bir aşama başlamıştır.¹⁰⁸ Perestroyka'nın başlangıcına kadar geçen süreç, kadına ilişkin devlet politikasının üçüncü aşamasını oluşturmuştur.¹⁰⁹ Sovyet toplumsal cinsiyet düzeninin temel karakteri, Nikita Kruşçev'in 'çözülme' (1953-1964) ve Leonid Brejnev'in 'duraklama' (1964-1982) dönemlerinde de korunmuştur. Bu dönemde devlet, istihdam, aile, kadına yönelik politikalar, kadınlık ve erkekliği yorumlayan resmi söylemlerin oluşumu ve değişiminde ana aktör olmaya devam etmiştir. Dönemin genel tablosunda toplumsal cinsiyet politikasında sınırlı bir liberalleştirme, özel alanın kısmi olsa da dönüşümü ve belirli bir gayri resmi kamusal alanın oluşumu söz konusu olmuştur.¹¹⁰

Sovyet devleti siyasi çözüme döneminde (1950'lerin ortası ile 1980'lerin ortası), kadınların yaşamlarını sıkı bir şekilde kontrol etme ve düzenleme girişimlerini kademeli olarak terk etmeye, bu süreçte toplumun cinsiyet sorunlarına yeni bir açıdan bakmaya ve kadın sorunlarını çözmek için yeni yollar bulmaya ihtiyaç olduğunun altını çizerek yeni politikalar geliştirilmeye başlanmıştır. Kadın haklarına ilişkin devlet politikalarının

¹⁰⁵ E. Zdravomyslova and A. Temkina, "Gendered Citizenship in Soviet and Post-Soviet Societies," in *Nation and Gender in Contemporary Europe*, ed. V. Tolz and S. Booth (Manchester: Manchester University Press, 2005), 98.

¹⁰⁶ Judit Takács, "Disciplining gender and (homo)sexuality in state-socialist Hungary in the 1970s." *European Review of History* 22/1 (2015): 165.

¹⁰⁷ Pushkareva, "Seksualnost v chastnoy", 13.

¹⁰⁸ Maksimov, "Osobennosti pravovogo," 135.

¹⁰⁹ Pushkareva, "Gendernaya sistema," 8-23.

¹¹⁰ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye," 314.

liberalleştirilmesi 1955 yılında kürtajın suç unsurundan çıkarılıp tekrar yasallaştırılması ve annelikle bağlı devlet desteğinin güçlendirmesiyle atılmıştır. Aile hukuku alanında, Stalinist dönemin yasama işlemlerinin çoğu değiştirilmiş veya tamamen iptal edilmiştir.¹¹¹ 1969 tarihli Evlilik ve Aile Kanunu'yla, boşanma prosedürünü önemli ölçüde basitleştirmiş, eşler için ortak mülkiyet rejimi onaylanmış ve nafaka ilişkileri düzenlenmiştir.¹¹²

Kadına yönelik yeni devlet politikası çocuk doğumuyla ilgili bağımsız kararlara izin vermiştir.¹¹³ Böylece kadınlar Stalin döneminde 1936 yılında kaybettikleri cinsel özgürlüklerini 1955 yılında Stalin'in ölümünden sonra kürtajın yeniden yasallaşmasıyla geri kazanmıştır.¹¹⁴ Kruşçev'in yıllarında sosyal alanın sorunlarına dikkat çekmede küçük bir artış dikkat çekmektedir. Ülkede medikal ve çocuk kurumlarının sayısı artmış, kadın sağlığı bakım imkânları düzelmiş, bu da anne ve bebek ölümlerinde azalmaya neden olmuştur. Konut ve sosyal hizmetlerin kalitesinin artırılmasına çalışılmıştır. Bununla birlikte, genel olarak, sosyal altyapının gelişim düzeyi düşük kalmıştır ve nüfusun artan taleplerini karşılayamamıştır.¹¹⁵ Özellikle Slav cumhuriyetlerinde olmak üzere doğurganlığın 1970'lerde düşmesi, demografik bir krizin var olduğunu ortaya koymuştur.¹¹⁶ Bu, kamu politikasında belirli bir karışıklık yaratmıştır. Bu bağlamda doğum oranındaki düşüşün nüfusun işgücünün harekete geçirilmesi ile çatışmaya girdiği ve bu açıdan aileyi destekleyen devlet politikasının güçlendirildiğini, sosyal politikanın kadın rolünü değiştirdiğini ve annelik üzerindeki vurguyu artırdığı gözlenmiştir. Sonuçta düşen doğurganlık durumunun karşısını alabilecek önlemler üzerinde durulmuş ve nüfusun çoğalmasını teşvik eden demografik bir politika izlenmiştir.¹¹⁷

Bu açıdan ilgili dönemde kadın rolünün doğallaştırılması yani, annelik ideolojisinin doğal bir hedef olarak tanıtılması gözlenmiştir. Devlet annelikle 'doğru kadınlığı' tanımlayan bir ideoloji yürütmüştür.¹¹⁸ 'Çalışan anne' söylemi, daha önce olduğu gibi, Sovyet toplumsal cinsiyet düzeni için temel olarak kalsa da bu dönemde vurgu daha çok 'işçi' den 'anne'ye kaymıştır. Devlet, annelik ve çocukluğu destekleyen ve kadının annelik işlevini yerine getirebilmesini amaçlayan girişimlerde bulunmuş ve yasal iyileştirmeler anneye tam ve kapsamlı destek sağlama hedefini belirlemiştir.¹¹⁹ Örneğin, anneliği destekleyen özellikle çalışan annenin imajını yükselten ekonomik yardımlar arasında anaokulları ve kreş sayısında artış, doğum izninde ve ödemelerinde artış, yarı zamanlı olarak kadın çalışma pratiğinin yaygınlaştırılması ve genç ailelere konut tahsisinde öncelikler¹²⁰ sağlanmıştır. Aile yardım programlarının geliştirilmesinin yanı sıra erken

¹¹¹ Zavadskaya, *Gendernaya ekspertiza*, 106.

¹¹² Rabzhaeva, "Istoriko-sotsialnyi", 94.

¹¹³ Zdravomyslova, i Temkina, *12 lektsiy po gendernoy*, 341.

¹¹⁴ Newsholme ve Kingsbury, *Kızıl Tıp*, 142.

¹¹⁵ Bagmanova, "Sotsialnoye polozhenie", 60-86.

¹¹⁶ I. N. Tartakovskaya, *Gendernaya sotsiologiya* (M.: Variant; Nevskiy Prostor, 2005), 129.

¹¹⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Zavadskaya, *Gendernaya ekspertiza*, 89-135.

¹¹⁸ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye", 314-315.

¹¹⁹ Maksimov, "Osobennosti pravovogo," 135.

¹²⁰ Sanayileşmeyle kırsal kesimlerden şehirlere büyük çaplı göçle gelen konut sorunu temelinde toplu konut inşaatı politikası, evlilik ilişkilerini etkileyen faktörlerden biri oldu. Konut politikası ile ilişkili olarak özel alanın dönüşümü güçlendirildi. Konutun yapısı, insanların günlük hayatlarının örgütlenmesini büyük ölçüde belirlemektedir. Bu bağlamda özellikle 1950'li ve 60'lı yılların konut projesi, yeni bir toplu konut tipinin (ayrı bir daire ve bireysel yaşam

evliliklerin yayılması, genç ailelerin yaşam koşullarının iyileştirilmesiyle boşanmaların önlenmesi ve ailelerin büyüklüğünün önemi gibi kamuoyu üzerinde etki oluşturulmaya çalışılmıştır.¹²¹

Burada dikkati çeken, toplumda gerçekleşen liberalleşme, pratikte devlet tarafından kurulan ve desteklenen ebeveynlik ideolojisini değiştirmediğidir. Kadının bir eş ve anne olarak rolünü yerine getirmesi için sadece koşulların iyileştirilmesiydi. Çünkü resmi söylemlerde, aile toplumun 'temel taşı' olarak yorumlanmaktadır ve burada cinsiyet temelinde rollerin bölünmesinde çocukların bakımı ve yetiştirilmesi yine anneye emanet edilmiştir. Devlet eliyle güçlendirilen Sovyet ailesi bireysel hayatta kalmanın temeli haline gelirken Sovyet kadını anne ve devlet çalışanı arasında sıkışıp kalmıştır.¹²² Bu nedenle gelişmiş sosyalizm toplumunda kadınların rolleri, erkeklerin rollerinden çok daha fazla olmuştur. Bir kadın en başında anne olmak zorundaydı. Zira annenin rolü ideolojik hale getirilmişti. Rus yazar ve araştırmacı olan Zavadskaya'nın söylemiyle, annelik fahri bir görev olarak ilan edilmiş ve devlet nişanlarıyla kutsanmıştı.¹²³ Puşkareva'nın fikrinde bu eylemler, doğurganlıktaki düşüş eğilimini tersine çevirmek için totaliter devletin girişimleriydi.¹²⁴ Fakat somut veriler, aile birliğini ve doğum oranını desteklemeye yönelik önerilen önlemlerin yeterli olmadığını göstermiştir. 1970'li yıllarda boşanma sayısında SSCB, ABD'den sonra dünyada ikinci sırada yer almıştır. Boşanmalar özellikle kadınlar tarafından başlatılıyordu ve doğum oranı düşmeye devam ediyordu.¹²⁵

Devletin anneliği destekleyen politikaları cinsiyet düzeninin söylemsel bir krizine, kadınlık ve erkekliliği yorumlayan söylemlerde değişikliğe yol açmıştır. Kadının anne ve işçi rolünün bileşimi, bekâr annelerin durumuyla karşılaştırmalı eleştirel söylemde sorunsallaştırılırken öte yandan erkek rolü, tekelci ekmek kazanan ve savunmacının rolünü kullanmanın imkânsızlığı ile bağlantılı olarak eleştirinin hedefi haline gelmiştir. Öncelikli olarak, Sovyet kadının çift yükü (hem anne-eş hem çalışan rolünde) tartışma konusudur. Sosyalist inşanın amaçlarını yerine getirmek için seferber edilen kadın, eş ve anne rollerini gerçekleştirmede zorluklarla karşılaşmaktadır. Sosyal açıdan yararlı işlerde çalışan kadın, çocuk yetiştirme sorunları, boşanma, yalnız annelikle sonuçlanan aile sorumluluklarıyla başa çıkamamaktadır. İdeal Sovyet kadını aile ve annelik üzerine odaklanmış, ama kadın aynı zamanda Sovyet işletmelerinde ve kurumlarında çalışmaktadır ve bu nedenle kadının aile içindeki ve kamusal alandaki konumunun/iki rolünün birleştirilmesi meselesi tartışma ortamlarında analize tabii tutulmuştur. Örneğin, Sovyet sosyologları ve demografları, kadın ve erkeklerin ev içi eşitsizliğinin varlığını ortaya koyuyordu. Çalışmalarında kadın işçilerin hane halkına erkeklere göre 2-2,5 kat daha fazla zaman harcadıklarını ve bu nedenle becerilerini geliştirmek ve bireyin potansiyelini geliştirmesi için daha az zamanları olduğu belirtilmektedir. Üstelik evlilikte

in için yeni fırsatlar: günlük samimi ilişkiler, aile büyüklerinden bağımsız çocukların yetiştirilmesi, günlük yaşamın düzenlenmesi gibi) ortaya çıkmasına yol açtı ve bu ailenin özerk bir birim haline gelmesini sağladı. Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye", 316.

¹²¹ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye", 316.

¹²² Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye", 316, 319-320.

¹²³ Zavadskaya, *Gendernaya ekspertiza*, 89-135.

¹²⁴ Puşkareva, "Gendernaya sistema", 8-23.

¹²⁵ Gradskova, "Gendernaya ideologiya", 97.

toplumsal cinsiyet eşitsizliği güçlenmektedir. Evli kadınların hane içi görevlerinde eşlerine hizmetleri büyük rol oynamaktadır. Tek ebeveynli ailelerdeki kadınlar (evlilik dışı çocuk sahibi, dul ve boşanmış anneler) ev işlerinde haftada yaklaşık altı saat evli ailelerdeki çocukların annelerine göre daha az zaman harcamaktadır.¹²⁶

Birçok düşünür ev içi alandaki eşitsizliğin bir sıra sebeplere dayandığını ileri sürmektedir. Örneğin, ataerkil geçmişten gelen davranış normlarının önemini halen koruduğu, gelenek ve göreneklerin kızları aile sorumluluklarına ittiğini, kadınların genellikle ev işlerinin doğası gereği evyapıcı inançları paylaştığını, hizmet sektörünün az gelişmiş olmasıyla kadın ve erkeği evsel ürünlerin tüketimine yönlendirilmesine yol açtığını, hane halkının modernizasyonu kullanılmadığını sebepler arasında göstermektedirler. Bu durumun karşısını almak adına hizmet sektörünün geliştirilmesi ve gündelik işlerin mekanikleştirilmesi gibi önlemler düşünülmüştür. Bununla birlikte, Sovyet halkının gelenek ve göreneklerinde değişiklikler yapılması veya evli bir kadının ev işini önemli ölçüde kolaylaştırabilecek akrabaların yardımı hatta ailedeki çocukların sayısının kasıtlı olarak sınırlandırılması çifte yükü hafifletmeye yönelik stratejilerdi.¹²⁷ Bu bağlamda, ev faaliyetlerinde kadının yükünü azaltmak için ülkede teknolojik/mechanik temelin oluşturulmasının yanı sıra kamusal yemekhanelerin ve çamaşırhanelerin faaliyete geçmesinin sağlaması için bir sıra girişimlerde bulunulmuştur. Devlet sosyalist sanayisi ve teknolojisi ile kadının enerji ve vakit harcadığı kimi ev işlerini üstlenme yoluna gitmiştir. Devlet ev işlerine harcanan emeği dar alandan çıkararak toplu emeğe çevirmiş ve emeğin verimliliğini/üretkenliğini (productivity) artırmıştır.¹²⁸ Yine de işi kolaylaştırıcı araçların bulunması ve diğer reformlar, kadınların hane içindeki uğraşlarını hafifletmesine rağmen iki iş kolunda (ev içi ve ev dışındaki emeği) çalışmasını ortadan kaldıramamıştır.

Diğer taraftan 1960'lı yılların sonlarından itibaren erkeklik kriziyle ilgili söylemler yaygınlaşmıştır. Kamuoyu söyleminde erkeklerin yaşam standartları (erken ölümleri, iş kazaları, zararlı alışkanlıkları gibi), toplumdaki erkek rolünün problemleri, eğitimdeki kadınların egemenliği ile ilgili şikâyetler duyulmaya başlamıştır. Basında ve diğer medya kaynaklarında, geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri için gittikçe artan bir şekilde özlem duyulduğu görülmüştür.¹²⁹ 1970'li yıllarda Sovyet erkek rolünün sorunsallaştırılmasında feminizasyon eleştirilmiş ve erkeklerin demografik 'eksikliği' (yüksek ölüm oranına, kötü yaşam koşullarına, kötü alışkanlıklara, alkolizme, endüstriyel yaralanmalara bağlı) dile getirilmiştir. Eleştiri çerçevesinde hem gelenekselci hem de eşitlikçi yorumlar ve cinsiyet düzenini yeniden biçimlendirmek için ilgili bir sıra öneriler (erkek yoksunluğunun üstesinden gelmek bağlamında alınacak önlemler arasında erkeklerin sağlığı üzerinde daha katı ve sistematik bir kontrol, aileyi iyileştirme, kadınların kocalar için doğru yaşam biçimi için sorumluluklarının güçlendirilmesi gibi) sunulmuştur. Neticede Stalin'in ölümünden sonra rejimin liberalleşmesiyle birlikte, cinsiyet düzenin söylemsel bir krizi; kadınlık ve erkekliği yorumlayan söylemlerde değişiklik görülmüştür. Kadının anne ve

¹²⁶ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye", 317, 319-320.

¹²⁷ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniye", 317-318.

¹²⁸ T.A. Hasdemir, "Sovyetler Birliği'nde Kadının Durumu", *Amme İdaresi Dergisi* 24/3 (1991): 84.

¹²⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Tartakovskaya, *Gendernaya sotsiologiya*, 114-135.

işçi rolünün bileşimi, bekâr annelerin durumuyla karşılaştırmalı eleştirel söylemde sorunsallaştırılırken, öte yandan erkek rolü, tekelci ekmek kazanan ve savunmacının rolünü kullanmanın imkânsızlığı ile bağlantılı olarak eleştirinin hedefi haline gelmiştir.¹³⁰ Dolayısıyla, Sovyet kadınlık ve erkeklik projelerinin söylemsel krizi ile karakterize edilen son aşamada Sovyet toplumunda geleneksel aile rollerinde önemli bir değişiklik olmamış, kadının hane içi görevleri azaltılmamış ve kadınlar iş yükünün yanı sıra çift yükü yerine getirmeye devam etmiştir. Toplumsal cinsiyet sistemi, 'gönüllü' annelik rolünü güçlendirirken, aynı zamanda kadınların toplumsal üretimde kitlesel katılımını içermiştir. Kadının yasal statüsü konusundaki çalışmalar sosyalist insan hakları doktrini çerçevesinde özgürleşmiş kadına hem anneliği hem de emeği bir görev ve onur olarak sunmuştur.¹³¹

Dönemin Sovyet demografı ve sosyologları, SSCB'de kadınların toplumsal üretimdeki istihdam oranı bakımından dünyada ilk sırada yer aldığını kaydetmiştir. Sovyetler Birliği %44'lük oranla en fazla kadın mühendise sahip ülkelerden biri olarak, orta ve yükseköğretime sahip kadın teknik elemanların oranı %59'a, kadın savcı oranı %36,5 ve savcı yardımcısı oranı %54,9 ulaşmıştır. Ayrıca her 100 erkeğe karşılık 86 kadın, ekonomist ve planlamacı görevinde bu alanlarda etkin olarak çalışıyordu.¹³² Batılı ülkelerde daha çok erkek işi olarak görülen bu mesleklere kadınların yöneliminin olması Sovyetler Birliği'ni olumlu yönde farklılaştıran politikalarından birisidir. 1920'lerden itibaren üretime katılan kadın sayısında sürekli artış görülmüş ve 1970'li yıllara gelindiğinde, çalışan kadınların toplam işçi sayısındaki oranı %51'e ulaşmıştır.¹³³

1979 yılının Birliğin nüfus sayım sonuçlarına göre Sovyetler'de kadın ve erkeğin eğitim seviyeleri arasında ciddi farklar oluşmamış ve çalışan kadın ve erkek arasındaki eğitim seviyesi yaklaşık olarak aynı düzeye ulaşmıştır. Eğitim düzeylerindeki dengeli durum kadın işgücünün sektörlerine göre dağılımını da çeşitlendirmiştir. 1970'lerde artık, 16-54 yaşları arasında çalışma çağındaki tüm kadınların %82'si ulusal ekonominin çeşitli kollarında çalışıyordu. En yüksek kadın istihdam oranı %84'le sağlık sektörünün payına düşmüştür. Ticaret ve üretim alanında %76, eğitim alanında %73, iletişim sektöründe %68, devlet ve ekonomik yönetim organlarında %65, bilim ve bilimsel hizmetler sektöründe %50 oranında kadın istihdamı görülmüştür. Bu verilere göre ağırlıklı olarak kadınların imalat dışı sanayilerde istihdam edildiği görülmektedir. Bu yapısal dengesizlik durumu, belirli istihdam türlerinin feminizasyonunu ve mevcut cinsiyet iş bölümünü göstermektedir.¹³⁴ Ayrıca çalışma çağındaki kadınların neredeyse tamamına yakınının ekonominin çeşitli sektörlerinde çalışması, emek alanında tam eşitlik elde edildiğini sembolize etse dahi, daha düşük pozisyonlarda ve ücret veren sektörlerde yoğunlaşan kadın emeğinin özelliklerini koruduğu vurgulanmalıdır.¹³⁵ Benzer durum, ülkenin siyasi yaşamında da görülmüştür. Örneğin, 1966-1967 dönemi için parti saflarında %20

¹³⁰ Zdravomyslova i Temkina, "Gosudarstvennoe konstruirovaniy", 318-320.

¹³¹ Saber, "Sravnitelnaya kharakteristika," 30.

¹³² Hasdemir, "Sovyetler Birliği'nde Kadının Durumu," 87.

¹³³ Aivazova, *Gendernoe ravenstvo*, 62.

¹³⁴ Zdravomyslova, i Temkina, *12 lektsiy po gendernoy*, 341.

¹³⁵ Gradskova, "Gendernaya ideologiya", 96-97.

oranında kadınlar yer alırken, bu oranın %2,8'i sadece yönetim kadrosunda olmuştur.¹³⁶ Sanayi sektöründe, bilim, sağlık ve eğitim alanında kadınların karar verme düzeyindeki oranlarının düşük olması kadın ve erkeklerin pozisyonunda güçlü bir orantısızlık olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde çalışan kadınların kendilerini profesyonel alanda gerçekleştirmelerini sağlayan belirli çalışma haklarının yasal olarak sağlanması son derece önemli olmuştur. Anneliği sosyal ve emek faaliyetleri ile birleştirmenin gerekliliğini düşünen iktidar, çalışan bir kadının pozisyonunu kolaylaştıracak ve daha fazla işgücü ödeneği sağlanacak girişimlerde bulunmuştur.¹³⁷ Yasal iyileştirmeler, çalışan kadınlara tam ve kapsamlı destek sağlama hedefini belirlemiştir. Bu bağlamda, 12 Eylül 1971 tarihinde kabul edilen Çalışma Yasası bu dönemde kadınların yasal statüsünü düzenleyen önemli belgelerden birisi olmuştur. 1971 tarihli Çalışma Yasası ile, kadınların tehlikeli çalışma koşullarındaki işlerde çalıştırılması yasaklanmış ve istihdamının yasak olduğu işlerin listesi onaylanmıştır (madde 160). Yasaya göre kadınların gece çalışması yasaklanmıştır (161. maddesi). Ayrıca 162. maddeye göre üç yaşın altında çocukları olan ve hamile kadınların iş gezileri yapması, fazla mesai ve hafta sonları çalışması yasaklanmıştır. 163. maddede kadınların ancak kendi rızaları ile gece çalışmalarına katılabileceği, üç ve on dört yaş arası çocuğu olan, on sekiz yaşına gelinceye kadar özürü veya engelli çocuklarına, hasta aile üyelerine bakan işçilerin fazla mesai çalışmalarına katılamayacakları ve rızası olmadan göreve gönderilemeyeceği belirtilmiştir. Bir buçuk yaşın altındaki çocukları olan, önceki işi yapmanın imkânsız olması durumunda, çocuk bir buçuk yaşına gelinceye kadar önceki işten elde edilen ortalama kazancı koruyarak başka bir işe geçişi sağlanmıştır. 165 ve 167. maddeye göre doğum izin süreleri ve şartları düzenlenmiştir. Bir buçuk yaşın altında iki veya daha fazla çocuğu olan kadınlar için dinlenme, yemek ve çocuğu beslemek için genel molaya ek süre verilmiştir. 169. Maddede mola süresinin bir saatten az olmayacağı, çalışma saatlerine dahil edileceği ve ortalama kazançlar üzerinden ödeneceği belirtilmiştir. Yasanın 170. maddesiyle hamile kadınların, emziren annelerin ve 1 yaşın altındaki çocukları olan kadınların işten çıkarılmaları yasaklanmıştır.¹³⁸

1950'lerin ortasıyla başlayan yeni SSCB döneminde devlet, ideolojik ve politik aygıtlarla toplumsal cinsiyet sistemini belirleyen ve uygulayan temel faktör olmayı korumuştur. Öte yandan 1950'lerin sonlarına doğru, yarı-kamusal alanın oluşumu başlamış, gayri resmi ve yarı resmi topluluklarda bireysel ve toplumsal yaşamın alternatif değerleri ve algıları gelişmiştir. Toplumsal problemler edebiyat, sinema ve sosyal bilimlerde (sosyoloji, demografi, sosyal istatistikler) tartışma konusu yapılsa da bu dönemde sosyal eleştirinin katı ideolojik sansürü devam etmiştir. Söylemlere karşı çıkmak ve cinsiyet farklılıklarını yorumlamak ancak geç Sovyet zamanlarının sosyal bilimleri, edebiyatı ve basını tarafından mümkün olabilmıştır. Bu şekilde, 1980'lerin ortalarında siyasi ve ekonomik reformlarla yeniden yapılanmaya giriş sürecinin etkileriyle birlikte devlet, kademeli olarak, sosyal ilişkileri düzenlemede ve toplumsal

¹³⁶ Aivazova, *Gendernoe ravenstvo*, 41.

¹³⁷ Voroshilova, "Razvitie konstitutsionnoy", 30.

¹³⁸ "Kodeks zakonov o trude RSFSR ot 09.12.1971," *Vedomosti VS RSFSR* (50, st. 1007, 1971).

cinsiyet sistemini belirlemede baskın rolünü yitirmeye başlamıştır. Ancak bundan sonra toplumsal cinsiyet politikası, ideolojik ve politik seviyelerde ve günlük uygulamalarda değişime uğramıştır.¹³⁹

Bu dönemde yeni cinsiyet rolleri, yeni kadınlık ve erkeklik yorumları, çeşitli toplumsal güçlerin (politik aktörler, medya, pazar ve gelenekler gibi) etkisinin sonuçları olarak ortaya çıkmıştır. Öncelikle, kadın hareketinin yeni biçimlerinin ortaya çıkması, gerçek toplumsal cinsiyet eşitliği aramaya başlayan çok sayıda derneğin oluşturulması için şartlar yaratmıştır. 1980'lerin ilk kadın oluşumları, kadın sorunlarını SSCB'de çözmeye tecrübesini sorgulamaya başlamış ve nihayetinde sorunun tam anlamıyla çözülmediğini, kadın erkek haklarında tam olarak eşitliğin sağlanmadığını ortaya koymuştur.¹⁴⁰ 1990'lı yıllarla birlikte kadın hareketinin gelişimine bağlı olarak, kadınların çıkarlarını temsil eden ve onları koruyan bir sıra oluşumlar ortaya çıkmış ve devlet iktidarının yapılarıyla etkileşime girmeye başlamıştır. Kadınların toplumdaki rolünü ve yerini değerlendirmede kalıplaşmış fikirlerin üstesinden gelebilmek ve cinsiyet temelinde de dahil olmak üzere her türlü ayrımcılığın önlenmesi ve ortadan kaldırılmasına yönelik çeşitli kadın toplulukları, internet siteleri ve faaliyetler ortaya çıkmıştır. Üniversitelerde artan bir şekilde toplumsal cinsiyet çalışmaları yürütölmeye ve dersler verilmeye başlanmıştır. Akademik söylemde, kadın ve erkek rollerinin yorumunda gelenekselliğin yoğunlaşması görölmüştür. Dönemin yeni ideolojileri, açıkça veya dolaylı olarak, yeniden doğuşa ihtiyaç duyan 'geleneğe' ve kadınların ve erkeklerin 'doğal' kaderlerine dair belli bir fikre dayanmıştır. Toplumsal cinsiyet terimlerindeki neo-gelenekçilik, yasal olarak yeni toplumsal roller olarak kabul edilebilecek gerçek kadınlık ve gerçek erkeklik gelenekleri arayışı olarak anlamlandırılmıştır. Cinsiyet gelenekçiliğinin çeşitli değerlendirmeleri akademik çalışmalara yansıtılmıştır. Rus toplumunun bir sıra araştırmacıları 1990'ların Rus dönüşümünde ataerkil rönesans ya da neo-gelenekçilik belirtileri görürken, öte yandan söylemsel neo-gelenekçiliğin artmasının yanı sıra, aynı zamanda, kadınlar için yeni stratejilerin ortaya çıktığını ve kadınların toplumsal statülerindeki ilerlemeler bağlamında yeni bir ortam oluştuğunu da vurgulamıştır.¹⁴¹

XX. yüzyılın 80'li yılların ikinci yarısıyla birlikte SSCB'nin iktidar partisindeki ideolojik krizin ağırlaştırdığı ve toplumun gözünde komünist ideolojinin temel değerlerinin yitirildiği bir ortam Sosyalist sistemin çöküşünü hazırlamıştır.¹⁴² Geç Sovyet döneminde (1980'lerin sonu 1990'ların başında) toplumsal cinsiyet düzeninin dönüşümü toplumun sosyal yapısındaki değişiklikler, Rus ulusal devletinin oluşumu, siyasi sistemdeki değişimler, ekonomik sistemin dönüşümü, Sovyet ideolojilerinin yıkılması ve sosyal politikanın değerşen rolü bağlamında gerçekleştirilmiştir.¹⁴³

¹³⁹ Zdravomyslova, i Temkina, *12 lektsiy po gendernoy*, 315, 344-345.

¹⁴⁰ Voronina, *Feminizm i gendernoe ravenstvo*, 114.

¹⁴¹ Zdravomyslova, i Temkina, *12 lektsiy po gendernoy*, 345-347; Detaylar için ayrıca bkz. Pushkareva, 'Gendernaya sistema', 8-23; O. A. Voronina, "Zhenshchina i sotsializm: opyt feministского analiza," v kn.: *Feminizm: Vostok. Zapad. Rossiya*, pod red. M. T. Stepaniants (M.: Nauka, 1993), 205-225.

¹⁴² V. Ishakov, "Obshchestvenno-politicheskiye transformatsii v Rossii na rubezhe stoletiy: sotsialno-politicheskiye aspekty," *Zhurnal Novaya Yevraziya, Problemy natsionalnoy strategii* 1/2 (2010): 45.

¹⁴³ Zdravomyslova i Temkina, *12 lektsiy po gendernoy*, 345.

Sonuç

Tarihte ilk kez kadınların düşük toplumsal ve yasal statü sorunlarına gerçek bir çözüm arayışının somut eylemleri 1917 Ekim Devrimi'nin hemen sonrasında Sovyet Rusya'da atılmıştır. Kadınların yasal statüsünde önemli değişiklikler, Çarlık rejiminin devrilmesinden ve Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra mümkün olabilmektedir. Bolşevikler, Marksist ideolojik temele dayanarak, toplumun ve özel hayatın her alanında kadın ve erkek arasında hakları eşitlemeye ve nihayetinde kadınların statüsü meselesini çözmeye ilişkin anlayışları geliştirmeyi başarmıştır. Dönemin dikkat çekici yönü, kadının statüsü meselesinin çözümlenmesinde kırk yıllık aktif bir mücadele yolundan geçen ulusal kadın hareketinin etkisinin görülmesidir. Sovyet iktidarının gelişiyle toplumsal cinsiyet alanında devrimci sayılabilecek eylemler, Batı ülkelerinde olduğundan birkaç on yıl önce başlamıştır.

Sovyetler Birliği, kadın erkek hak ve özgürlüklerinin eşitliğinin sağlanması için gerekli koşullar yaratmayı amaçlayan politikalar izlemeye başlayan ilk devletlerden birisi olmuştur. 1917 gibi erken bir tarihten itibaren, dönemin hâkim ideolojik tutum ve değerler sisteminden hareketle tüm Sovyet vatandaşlarının özgürleşmesi çerçevesinde, kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizliği yasallaştıran eski normlar yürürlükten kaldırılmıştır. Kadınların özgürleşmesine ve haklarının kazanılmasına ilişkin anneliğin korunması, istihdam, eğitim, siyasi katılım, kürtaj ve sağlık hakkı gibi yasal güvenceler sağlanmıştır. Yapılan özgürlükçü yasalar kadınların eğitim, istihdam ve siyaset alanında katılımlarının önünü açarak, toplumda kendilerini gerçekleştirebilmeleri için fırsatlar doğurmuştur. Kadınların yüksek eğitim seviyesi, bedenleri üzerinde söz sahibi olabilmeleri, ekonomik bağımsızlık ve özgüven kazanmaları açısından Sovyetler Birliği'nin Batı ülkelerine örnek olduğu söylenebilir.

Öte yandan Sovyet Birliği'nde söz konusu dönüşümlerin kadınların çıkarlarından ziyade daha çok iktidarın çıkarlarına öncelik verilerek gerçekleştirildiği tekrar vurgulanmalıdır. Sovyet toplumsal cinsiyet düzeni, büyük ölçüde kadınlara ve erkeklere hem fırsatlar hem de engeller koyan devlet politikası tarafından belirlenmiştir. Sovyet devletinin gelişiminin farklı aşamalarında, kadınların mesleki ve genel eğitim seviyelerinin iyileştirilmesi, işgücü faaliyetlerine, devlet ve toplum yaşamına erkeklerle eşit koşullarda tam katılımının sağlanması ve anneliğin korunması devletin amaçları doğrultusunda çözülmüştür. Kadını ülkenin ekonomik, demografik ve stratejik sorunlarını çözmeye bir araç olarak kullanan devlet, eşitlik ve özgürlüğü ilan ederken aynı zamanda ataerkil düşünceye de bağlı kalmıştır.

Sovyet yetkilileri kadını hem kamusal hem de özel alanda ataerkil yapıdan kurtarmak, tam bağımsızlığını sağlamak ve yaşam standartlarını iyileştirmek konusunda içten olmalarına rağmen, başta ekonomik ve demografik nedenler doğrultusunda zaman içerisinde kademeli olarak kadına ilişkin bir sıra politika ve uygulamalardan uzaklaşmıştır. Özellikle 1930'lu yıllardan 1950'lerin ortasına kadar olan dönemde esas olarak kadınlara yönelik devlet politikası bu yönde olmuştur. İncelenen dönemde, kadınlar çeşitli şekillerde devletin ve partinin hizmetine seferber edilmiştir. Bu dönemde savaş beklentisi içinde olan Sovyet hükümeti, doğum oranlarındaki keskin düşüşün

nüfusun normal yeniden üretimini tehdit etmesi karşısında eski geleneksel yaklaşımların ve toplumdaki kadınların rol ve amaçlarının gözden geçirilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Stalin hükümeti söz konusu nedenlerden ötürü Marksist teorinin kadınların kurtuluşu konusundaki klasik hükümlerine dayanan yol haritasından uzaklaşmaya başlamıştır. Bu yıllarda devlet, cinsiyetler konusunda tek taraflı davranarak erkeklerin hanedeki rolünü değiştirmek için herhangi bir adım atmamış ve ev içi tüm sorumluluk kadının yükü olarak kalmaya devam etmiştir. Zhenotdel gibi kadınların toplumdaki konumunu değiştirmeyi amaçlayan bağımsız kadın oluşumların çalışmalarının sonlandırılması, kürtajın yasaklanması ve boşanma sürecinin zorlaştırılması kadın nüfusu olumsuz şekilde etkileyen adımlar olmuştur. Böylelikle ikinci aşama, Stalin iktidarının önceki on yılın aile ve kadınlara yönelik ilerici olan politikalarını tersine çevirdiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sovyet devletinin cinsiyet politikasının kademeli olarak 'yumuşatılması' ancak son aşamayı içeren 1950'li yıllardan sonra başlamıştır. Bu dönemde tekrar boşanma süreci kolaylaştırılmış ve kürtaj yeniden suç olmaktan çıkarılmıştır. Feminist hareket ise ancak 1970'ler sonrası yeniden canlanmaya başlamıştır. 1977 tarihli son Anayasa, 1936 Anayasasına kıyasla kadın ve erkek haklarını daha kapsamlı bir şekilde eşitlemiştir. Bunlarla birlikte geç Sovyet döneminde de toplumsal cinsiyet düzenine ilişkin bazı geleneksel önyargıların, eski ataerkil tutumların değişmeden kaldığı ve kadınların sorunlarının gerçek anlamda çözümünün mümkün olmadığı gözlenmiştir. Nitekim Sovyetler Birliği'nde gündelik bilinç düzeyindeki tutumlar teori ve düşüncelerdeki gibi olmamış, zihniyetler özgürlükçü yasaların metinleri kadar hızlı ve etkili bir şekilde gelişmemiştir. Sovyet Rusya'nın sahip olduğu etnik ve dini farklılıklar da değerlendirildiğinde ülkede gerçekleşen süreçlerin yansıması kitle bilincinde geleneksel görüşlerin ciddi şekilde değişmediği yönündedir.

Ataerkil yapıda kalmaya devam eden Sovyet toplumunda önemli pozisyonları erkekler işgal etmiş, hane içinde egemenliğini korumuştur. Aile ve ebeveynlik alanındaki rollerin toplumsal cinsiyete göre dağılımı geleneksel anlayışa dayanmış ve bu, Sovyet aile politikasında öncelikli bir meseleye dönüşmemiştir. Sovyet devleti, sosyal altyapının ve onunla birlikte yaşam hizmetlerinin geliştirilmesi veya çocukların yetiştirilmesine dair üstlenilen yükümlülükleri tam olarak yerine getirememiştir. Kreşler, kamusal çamaşırhaneler, ortak yemekhaneler gibi toplumsal hizmetlerle ev sorumluluklarının toplumsallaştırılması yetersiz kalmıştır. Kamusal alana katılım, kadınların hane içerisindeki toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü gibi sorumluluklarına dayanan otoriter-ataerkil aile içi ilişkiler tarzını yeterince aşındıramamıştır. Sovyet kadınlarının çifte yükü ortadan kaldırılmamış, kadın kamusal alan ile özel alan arasında sıkışıp kalmıştır. Kadınların yüksek eğitim düzeyine rağmen, işgücü piyasasında ayrımcı uygulamalar sürmüştür. Kadınlar daha çok düşük ücretli sektörlerde yoğunlaşmış, önemli iş pozisyonlarına ve siyasi görevlere erişememiştir. Dolayısıyla bu çalışma, Sovyet döneminin ilk yıllarından kadın ve erkeğin yasal olarak eşitliği sağlanmış olmasına rağmen, ülkede fiili eşitliğe ulaşamadığının altını çizmektedir. Ancak şu belirtmelidir ki, Sovyet toplumunda yüzyıllardır kök salmış ataerkil düzen tam anlamıyla kırılmamış olsa da kadınların durumunun daha iyiye doğru değiştirdiği sonucuna varılabilir. Bu açıdan,

Sovyetler Birliği'nin toplumsal yaşamda kadının özgürleşmesi yolunda öncü devletlerden birisi olmayı başardığını söylemek mümkündür.

Beyanname:

1. Etik Kurul İzni: Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

2. Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.

3. Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Declarations:

1. Ethics approval: Not applicable.

2. Author contribution: The authors declare they have contributed equally to the article.

3. Competing interests: The authors declare no competing interests.

KAYNAKÇA

Alferova, I.V. *Zhenskiy vopros' v teorii i praktike bolshevizma*. Bryansk: Kursiv, 2011.

Aivazova, S. G. "İdeynie istoki zhenskogo dvizheniia v Rossii." *Obshchestvennie nauki i sovremennost* 4 (1991): 125-133.

Aivazova, S.G. *Russkie zhenshchiny v labirinte ravnopravii (Oçerki političeskoj teorii i istorii)*. M.: RİK Rusanova, 1998.

Aivazova, S. G. *Gendernoe ravenstvo v kontekste prav cheloveka*. M.: Eslan. 2001.

Bagmanova, E. Z. "Sotsialnoye polozhenie zhenshchin vo vtoroy polovine 1940-kh seredine 1960-kh gg.: na materialakh Tatarskoy ASSR." Dissertatsiya, In-t istorii im. Sh. Mardzhani AN RT., Kazan, 2009.

Chuykina, S. "Byt neotdelim ot politiki: Ofitsialnye i neofitsialnye normy polovoy morali v sovetskom obshchestve 1930-1980-kh godov." V kn.: *V poiskakh seksualnosti*, pod red. E. Zdravomyslova i A. Temkina, 99-128. SPb.: Dmitriy Bulanin, 2002.

Chikalova, I. R. "I. Armand i A. Kollontay: feminizm, kommunizm i zhenskiy vopros v Rossii." V kn.: *Zhenshchiny v istorii: vozmozhnost byt uvidennymi*, gl. red. I.R. Chikalova, 241-251, Minsk: BGPU, 2002.

"Dekret o grajdanskom brake, o detyah i o vedenii knig aktov sostoyaniya." *Sobr. uzakoneniy i rasporyajeniy pravitelstva za 1917-1918 gg.* M.: Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR (1942): 161-163.

"Dekret o rastorjenii braka." *Sobr. uzakoneniy i rasporyajeniy pravitelstva za 1917-1918 gg.* M.: Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR (1942): 150-151.

Farnsworth, B. B. "Bolshevism, the Woman Question, and Aleksandra Kollontai." *The*

- American Historical Review* 81/2 (1976): 292-316.
- Goven, J. "Gender and modernism in a Stalinist state." *Social Politics* 9/1 (2002): 3-28.
- Gafizova, N. "Istoricheskiy opyt vzaimodeystviia rossiiskogo i mezhdunarodnogo zhenskikh dvizhenii v kontse XIX – nachale XX veka." Dissertatsiya, Ivanovskii gosudarstvennii universitet, Ivanovo, 2000.
- Glukhova, M. "Izmenenie polozheniya zhenshchin v politike v Rossii načala XX veka do nashikh dney." *Noveishiye i klassicheskiye metody issledovaniya sotsialnykh izmenenii*, red. E. Bogomyagkova, 20-38. SPb: Skifiya-print, 2018.
- Gradskova, Yu. V. "Gendernaya ideologiya v Sovetskoy Rossii." V kn.: *Vvedenie v gendernie issledovaniya*, pod obsh. red. I. V. Kostikova, 87-98. M.: Aspekt Press, 2005.
- Goldman V. Z. *Zhenshchiny u prokhodnoy. Gendernie otnosheniya v sovetskoy industrii (1917-1937 gg.)*. Per. V. Yu. Lobovskoy. M.: ROSSPEN, 2010.
- Hasdemir, T.A. "Sovyetler Birliği'nde Kadının Durumu." *Amme İdaresi Dergisi* 24/3 (1991): 81-98.
- Hasbulatova, O. A. *Opyt i traditsii zhenskogo dvizheniia v Rossii (1860-1917)*. Ivanovo: Ivan. gos. un-t, 1994.
- Hasbulatova, O. A. *Rossiyskaya gendernaya politika v XX stoletii: mify i realii*. Ivanovo: Ivanovsk. gos. un-t, 2005.
- Hasbulatova, O. A. "Zhenskoe dvizhenie v Rossii kak faktor sotsialnogo progressa (1900-1917 gg.)." *Zhenshchina v rossiyskom obshchestve* 2/83 (2017): 5-14.
- Hasbulatova, O. A. i I. N. Smirnova. "Evoliutsiia zhenskogo voprosa v rossiyskom obshchestve (1900-2020)." *Zhenshchina v rossiyskom obshchestve* 1 (2022): 3-21.
- Iukina, I. *Russkiy feminizm kak vyzov sovremennosti*. SPb.: Aleteiia, 2007.
- Ishakov, V. "Obshchestvenno-politicheskiye transformatsii v Rossii na rubezhe stoletiy: sotsialno-politicheskiye aspekty." *Zhurnal Novaya Yevraziya, Problemy natsionalnoy strategii* 1/2 (2010): 45-63.
- Kadioğlu, S. *20. Yüzyıl ve Kadın, Batı Ülkelerinde Kadın Hareketleri*. İstanbul: Gri Yayınevi, 2005.
- Kuprina, I. V. "Feministskoye dvizheniye v Rossii vo vtoroy polovine XIX - načale XX vv." Dissertatsiya, Moskovskiy gorodskoy pedagogicheskiy universitet, Moskva, 2000.
- "Kodeks zakonov ob aktakh grazhdanskogo sostoyaniya, brachnom, semeynom i opekunskom prave ot 16 sentyabrya 1918 goda." *Sobraniye uzakoneniy RSFSR*, 76-77, st. 818 (1918).
- "Kodeksa zakonov o trude R.S.F.S.R. izd. 1922 g.: Postanovleniye VTSIK ot 09.11.1922." *Sobraniye uzakonenii RSFSR*, 70, st. 903 (1922).
- "Kodeksa zakonov o brake, seme opeke: Postanovlenie VTSIK ot 19.11.1926." *Sobraniye uzakonenii RSFSR*, 82, st. 612 (1926).
- "Kodeks zakonov o trude RSFSR ot 09.12.1971." *Vedomosti VS RSFSR*, 50, st. 1007 (1971).
- Kollontai, A. M. *Polozheniye zhenshchiny v evolyutsii khozyaystva*. M.: Gos. izd-vo, 1922.

- Kollontai, A. M. "Revolyutsiya byta." *Iskusstvo kino* 6 (1991): 105-109.
- Kondakov, A. "An Essay on Feminist Thinking in Russia: To Be Born a Feminist." *Oñati Socio-legal Series* 2/7 (2012): 33-47.
- Left Voice. "No One is Handed Freedom on a Silver Platter': Women and the Russian Revolution." (2017). Erişim tarihi: 19.07.2021, <https://www.leftvoice.org/no-one-is-handed-freedom-on-a-silver-platter-women-and-the-russian-revolution/>
- Lenin V. I. *Razvitie kapitalizma v Rossii*. M.: Poli. sobr. soch., 1972.
- Maksimov, A. A. "Osobennosti pravovogo polozheniya zhenshchin v Sovetskoy Rossii." *Vestnik Mezhdunarodnogo instituta ekonomiki i prava* 2/23 (2016): 130-139.
- Mespoulet, M. "Women in Soviet society." *CEFRES* (2006): 1-8.
- Miroshnichenko, M. I. "Razvitie pervoy sovetskoy gendernoy modeli v pervoy polovine 1930-kh gg." *Vestn. Yuzhno-Ural. gos. un-ta. Ser. Sotsialno-gumanitarnyye nauki* 15/1 (2016): 21-26.
- Mirzəzadə, R.S. *Gender: Cəmiyyət. İnsan hüququ. Siyasət (fəlsəfi, tarixi və siyasi-hüquqi istiqamətlər)*. Bakı: Adiloğlu, 2003.
- Newsholme, A. ve J. A.Kingsbury. *Kızıl Tıp - Sovyet Rusya'da Toplumsallaştırılmış Sağlık*. çev. Selçuk Görmez, İstanbul: Yazılama Yayınları, 2015.
- Nechemias, C. "Women's Participation: from Lenin to Gorbachev." In *Russian Women in Politics and Society*, ed. by Wilma Rule, and Norma C. Noonan, 15-30. Westport, Connecticut and London: Greenwood Press. 1996.
- Osipovich, T. E. "Kommunizm, feminizm, osvobozhdeniye zhenshchin i Aleksandra Kollontay." *Obshchestvennyye nauki i sovremennost* 1 (1993): 174-186.
- Özbudun, S. *Marksizm ve Kadın, Emek, Aşk, Aile*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2015.
- Patrikeyeva, O. A. "Zhenskiye organizatsii Rossii nachala XX v.: bor'ba za politicheskoye ravnopraviye." *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina* 3 (2013): 18-28.
- Petrov, A. V. i Yu. V. Kokoreva. "Vozniknoveniye zhenskogo obshchestvenno-politicheskogo dvizheniya v Rossii i yego rol' v stanovlenii pravovogo statusa zhenshchin v dorevolyutsionnyy period." *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. NI Lobachevskogo* 3 (2008): 213-219.
- Pushkareva, N. L. "U istokov russkogo feminizma: skhodstva i otlichiya Rossii i Zapada." *Ros. zhenshchiny i yevrop. kultura* (2001): 79-84.
- Pushkareva, N. L. i O. E. Kazmina. "Brak v sovetskoy i postsovetskoy Rossii." V kn.: *Semeynyye uzy. Modeli dlya sborki*, pod red. S. A. Ushakina, 185-219. M.: Novoye literaturnoe obozreniye, 2004.
- Pushkareva, N. L. "Seksualnost v chastnoy zhizni russkoy zhenshchiny (X-XX vv.): vliyaniye pravoslavnogo i etakraticeskogo gendernykh poryadkov." *Zhenshchina v rossiyskom obshchestve* 2 (2008): 3-17.
- Pushkareva, N. L. "Gendernaya sistema Sovetskoy Rossii i sudby rossiyanok." *Novoe*

- literaturnoe obozreniye* 117/5 (2012): 8-23.
- Pushkareva, N. L. i I. M. Pushkareva, "Dva veka zhenskogo dvizheniya v Rossii i yego sovremennoye sostoyaniye." *Zhenshchina v rossiyskom obshchestve* 2 (2021): 17-27.
- Rabzhaeva, M. "Istoriko-sotsialnyi analiz semeinoi politiki v Rossii XX veka." *Sotsiologicheskie issledovaniya* 6 (2004): 89-97.
- Rizvanova, M. "Sovyet Sonrası Orta Asya'da Kadın: İmaj ve Gerçeklik." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Saber, K. A. "Srvnitelnaya kharakteristika realizatsii prav zhenshchin v Rossiyskoy Federatsii i İrake: konstitutsionno-pravovoy analiz." Dissertatsiya, Yeletskiy gosudarstvenniy universitet im. İ. A. Bunina, Yelets, 2014.
- Salogub, Ya. L. i V.V. Frolov. "Kodeks zakonov ob aktakh grazhdanskogo sostoyaniya, brachnom, semeynom i opekunskom prave 1918 g. kak etap bolshevistskogo eksperimenta v pravovom regulirovanii semeyno-brachnikh otnosheniy. Istorioografiya. Istochniki." *Vestnik Volzhskogo universiteta imeni V.N. Tatishcheva* 4, Tom 2 (2017): 5-17.
- Savchuk, A. A. "Byla li seksualnaya revolyutsiya v Rossii v 1920-e gg.? K postanovke problemy." *Istoriya povsednevnosti* 3/5 (2017): 22-39.
- Smith, S. *Kadınlar ve Sosyalizm Kadınları Kurtuluşu Üzerine Denemeler*. çev. Etkin Bilen Eratalay. İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- Schrand, Thomas G. "Socialism in One Gender: Masculine Values in the Stalin Revolution." In *Russian Masculinities in History and Culture*, ed. by Barbara Evans Clements, Rebecca Friedman, and Dan Healey, 194-209. Houndmills: Palgrave. 2002.
- Shabanova, A. N. "Ocherk zhenskogo dvizheniia v Rossii." *Zhenshchina v rossiyskom obshchestve* 4 (2008): 3-26.
- Shineleva, L. T. "Zhenshchina i politika." V kn.: *Obshchaya i prikladnaya politologiya*, pod obsh. red. V. I. Zhukova i B. I. Krasnova, 571-588. M.: MGSU, 1997.
- Shelenkova, A. I. "Istoriya razvitiya gendernogo ravnopraviya v Rossii." *Elektronniy nauchniy zhurnal 'Nauka. Obshchestvo. Gosudarstvo'* 9/3 (2021): 37-45.
- Takács, J. "Disciplining gender and (homo)sexuality in state-socialist Hungary in the 1970s." *European Review of History* 22/1 (2015): 161-175.
- Tartakovskaya, I. N. *Gendernaya sotsiologiya*. M.: Variant; Nevskiy Prostor, 2005.
- "Ukaz Prezidiuma VS SSSR ot 08.07.1944 'Ob uvelichenii gosudarstvennoy pomoshchi beremennym zhenshchinam, mnogodetnym i odinokim materyam, usilenii okhrany materinstva i detstva, ob ustanovlenii pochetnogo zvaniya 'Matgeroinya' i uchrezhdenii ordena 'Materinskaya slava' i medali 'Medal materinstva'." *Vedomosti VS SSSR*, 37 (1944).
- Voronina, O. A. "Zhenshchina i sotsializm: opyt feministского analiza." V kn.: *Feminizm: Vostok. Zapad. Rossiya*, pod red. M. T. Stepaniants, 205-225. M.: Nauka, 1993.
- Voronina, O. A. *Feminizm i gendernoe ravenstvo*. M.: Editorial URSS, 2004.

- Voroshilova, S. V. "Razvitie konstitutsionnoy idei ravenstva polov v Rossii XX veka." *Vestnik Saratovskoy gosudarstvennoy yuridicheskoy akademii* 2/109 (2016): 26-31.
- Yaman, A. *Sovyetler Birliğinden Rusya Federasyonuna - Sovyet Sosyalizminin Anayasaları (1918 - 1924 -1936 - 1977 - 1993)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2018.
- Zavadskaya, L. *Gendernaya ekspertiza rossiyskogo zakonodatelstva*. M.: BEK, 2001.
- Zdravomyslova, Ye. A. i A. A. Temkina. "Gosudarstvennoe konstruirovaniye gendera v sovetskom obshchestve." *Zhurnal issledovaniy sotsialnoy politiki*. Tom 1, 3/4 (2003): 299-321.
- Zdravomyslova, E., and A. Temkina. "Gendered Citizenship in Soviet and Post-Soviet Societies." In *Nation and Gender in Contemporary Europe*, ed. by V. Tolz and S. Booth, 96-113, Manchester: Manchester University Press, 2005.
- Zdravomyslova, Ye. A. i A. A. Temkina. *Rossiyskiy gendernyy poryadok: sotsiologicheskiy podkhod*. SPb: Izdatelstvo evropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2007.
- Zdravomyslova, Ye. A. i A. A. Temkina. *12 lektsiy po gendernoy sotsiologii*. SPb: Izdatelstvo evropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2015.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВЕРТЫВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В ВУЗАХ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

 Arina SHUMILOVA^a

Аннотация

Статья посвящена истории формирования и эволюции процесса обучения иностранных студентов в советских вузах. Предпринята попытка выделить, кратко осветить и проанализировать основные этапы складывания системы образования иностранных студентов в вузах СССР. Проблемно-хронологический метод позволил определить последовательность в формировании и развитии системы подготовки иностранных специалистов в советских вузах, выделить этапы складывания этой системы и охарактеризовать каждый, исходя из особенностей государственной политики. Принцип объективности способствовал всестороннему рассмотрению материала с учетом сложностей и противоречивости исторического процесса. Благодаря системному методу и принципу комплексности были выявлены взаимосвязи отдельных явлений и событий. Как итог, выявлена связь между целями, преследуемые СССР во внешней политике, и особенностями обучения иностранных специалистов в высших учебных заведениях Советского Союза в различные периоды. Так, в 1920-е гг. РСФСР, затем СССР преследовал строго утилитарные цели в обучении иностранных студентов: подготовка зарубежных кадров являлась частью внешнеполитического курса молодого советского государства, направленного на зарождение и распространение мировой революции. Образовательные связи с другими странами носили стихийный и непостоянный характер, отсутствовали четко выработанные критерии отбора иностранных учащихся и регламентация учебного процесса. Послевоенный период отмечался складыванием типовой процедуры соглашений между иностранными государствами и Советским Союзом по вопросу обучения иностранных граждан в СССР. Государство сталкивалось с рядом проблем при принятии иностранных граждан на обучение в связи с изменением контингента учащихся и значительным увеличением их численности. С 1960-х гг. образовательная система начинала коренным образом реформироваться, и данный процесс продолжался вплоть до распада Советского Союза.

Ключевые слова: СССР, иностранные специалисты, студенчество, высшие учебные заведения, подготовительный факультет.

^a Master of history, St. Petersburg State University, Leading specialist of the Russian State Historical Archive, St.Petersburg/Russian Federation, shumilovarina97@gmail.com

FORMATION AND DEPLOYMENT OF A SYSTEM FOR TEACHING FOREIGN STUDENTS IN THE UNIVERSITIES OF THE SOVIET UNION

Abstract

The article is devoted to the history of the formation and evolution of the process of teaching foreign students in Soviet universities. An attempt is made to identify, briefly highlight and analyze the main stages in the formation of the system of education of foreign students in the universities of the USSR. The problem-chronological method made it possible to determine the sequence in the formation and development of the system for training foreign specialists in Soviet universities, to single out the stages in the formation of this system and to characterize each one based on the characteristics of state policy. The principle of objectivity contributed to a comprehensive examination of the material, taking into account the complexities and inconsistencies of the historical process. Thanks to the system method and the principle of complexity, the interrelations of individual phenomena and events were revealed. As a result, the connection between the goals pursued by the USSR in foreign policy and the peculiarities of the training of foreign specialists in higher educational institutions of the Soviet Union in different periods was revealed. In the 1920s the RSFSR, then the USSR, pursued strictly utilitarian goals in teaching foreign students: the training of foreign personnel was part of the foreign policy of the young Soviet state, aimed at the emergence and spread of the world revolution. Educational ties with other countries were of a spontaneous and intermittent nature, there were no clearly developed criteria for the selection of foreign students and the regulation of the educational process. The post-war period was marked by the formation of a standard procedure for agreements between foreign states and the Soviet Union on the issue of training foreign citizens in the USSR. The state faced a number of problems when accepting foreign citizens for education due to a change in the contingent of students and a significant increase in their number. Since the 1960s, the educational system began to radically reform, and this process continued until the collapse of the Soviet Union.

Keywords: SSSR, foreign specialists, students, higher educational institutions, preparatory faculty.

SOVYETLER BİRLİĞİ YÜKSEKÖĞRETİM KURUMLARINDA YABANCI ÖĞRENCİLERE YÖNELİK EĞİTİM SİSTEMİNİN TEŞEKKÜLÜ VE GELİŞİMİ

Öz

Bu makale, Sovyet üniversitelerindeki yabancı öğrencilere yönelik eğitim sürecinin oluşum ve gelişim tarihini incelemektedir. SSCB üniversitelerindeki yabancı öğrencilerin eğitim sisteminin teşekkülündeki ana aşamalarını tanımlamaya ve analiz etmeye çalışmaktadır. Problem-kronolojik yöntem, Sovyet üniversitelerinde yabancı uzmanların yetiştirilmesi için sistemin oluşumu ve geliştirilmesindeki tutarlılığı belirlemeyi, bu sistemin oluşumundaki aşamaları vurgulamayı ve her birini devlet politikasının özelliklerine bağlı olarak karakterize etmeyi mümkün kılmıştır. Nesnellik ilkesi, tarihsel sürecin karmaşıklığı ve çelişkileri göz önünde bulundurularak malzemenin kapsamlı bir incelemesine katkıda bulunmuştur. Sistem yöntemi ve kapsamlılık ilkesi sayesinde olaylar arasındaki ilişkiler tespit edilmiştir. Sonuç olarak, SSCB'nin dış politikada takip ettiği hedeflerle Sovyetler Birliği'nin yükseköğretim kurumlarında yabancı uzmanların farklı dönemlerde eğitimlerinin özellikleri arasında bir

bağlantı olduğu ortaya çıkmıştır. 1920'lerde RSFSR, daha sonra SSCB, yabancı öğrencilere eğitimde faydalı hedefler izlemiştir. Şöyle ki yabancı personelin eğitimi, dünya devriminin ortaya çıkmasını ve yayılmasını amaçlayan genç Sovyet devletinin dış politikasının bir parçasıydı. Diğer ülkelerle olan eğitimsel bağlar tabii ve kesintili bir yapıya sahipti. Yabancı öğrencilerin seçimi ve eğitim sürecinin düzenlenmesi için açık bir şekilde geliştirilmiş kriterler yoktu. Savaş sonrası döneme ise yabancı devletlerle Sovyetler Birliği arasında SSCB'deki yabancı vatandaşların eğitimi konusunda standart bir anlaşma prosedürü oluşturulması damgasını vurdu. Devlet, öğrenci kontenjanındaki değişiklik ve sayılarındaki önemli artış nedeniyle yabancı uyrukluları eğitime kabul etme hususunda bir takım sorunlarla karşı karşıya kaldı. 1960'lardan itibaren eğitim sisteminde köklü bir reform yapılmaya başlandı ve bu süreç Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar devam etti.

Anahtar kelimeler: SSCB, yabancı uzmanlar, öğrenciler, yükseköğretim kurumları, hazırlık fakültesi.

Введение

Система подготовки иностранных специалистов в высших учебных заведениях РСФСР/СССР начала формироваться практически одновременно с зарождением нового государства и продолжала развиваться и совершенствоваться на протяжении последующих десятилетий вплоть до распада Советского Союза.¹ Исходя из целей, которые преследовал Советский Союз, и контингента обучающихся, процесс подготовки зарубежных кадров можно подразделить на несколько этапов:

- 1) с 1917/1921 по 1940 гг.;
- 2) с середины 1940-х до 1960 г.;
- 3) 1960–1991 гг.

Статья написана на основе официальных документов по вопросам приема, обучения и материального обеспечения иностранных граждан, обучающихся в СССР, отчетов съездов КПСС, а также ряда исследовательских работ, рассматривающих и проблематизирующих отдельные аспекты данной темы. В частности, работа В. Н. Голубева «Основные вехи развития системы подготовки иностранных студентов в вузах Советского союза» осмысляет теоретические вопросы формирования системы подготовки иностранного студенчества. В монографии В. А. Белова «Подготовка кадров для зарубежных стран в советских вузах» обращается внимание на совершенствование форм и методов обучения иностранцев, развитие системы подготовки профессуры и аппарата управления, обучения и идейного воспитания. В работе В. А. Хрипуна «Иностранные студенты в вузах Ленинграда в 1950-е – середине 1960-х годов» исследуется опыт работы, прежде всего, ЛГУ с иностранными учащимися в переходное десятилетие: когда

¹ V. N. Golubev, "Osnovny`e vехi razvitiya sistemy` podgotovki inostranny`x studentov v vuzax Sovetskogo soyuza". *Materialy` 74 nauchnoj sessii sotrudnikov universiteta (2019): 546.*

система начала изменяться, но ещё оставались не разрешенными многие вопросы. Диссертация А. В. Шевченко «Основные тенденции развития подготовки специалистов для зарубежных стран в отечественных высших учебных заведениях в 1960-2003 гг.» посвящена теоретическим вопросам складывания системы широкомасштабной подготовки иностранцев в вузах СССР с 1960-е гг. и вопросам преемственности советского опыта в практике российской высшей школы. Работа во многом основывается на материалах монографии Белова В. А. и не обращается к анализу конкретной практики подготовки иностранных специалистов в вузах СССР.

Статья написана с использованием проблемно-хронологического метода, который позволил определить последовательность в формировании и развитии системы подготовки иностранных специалистов в советских вузах, выделить этапы складывания этой системы и охарактеризовать каждый, исходя из особенностей государственной политики. Принцип объективности способствовал всестороннему рассмотрению материала с учетом сложностей и противоречивости исторического процесса. Благодаря системному методу и принципу комплексности были выявлены взаимосвязи отдельных явлений и событий.

1) Первый этап

Политика РСФСР, а затем СССР по вопросу подготовки иностранных специалистов на протяжении 1920-х гг. хорошо отражена в следующих словах В. И. Ленина: «Теперь нашей Советской республике предстоит сгруппировать вокруг себя все просыпающиеся народы Востока, чтобы вместе с ними вести борьбу против международного империализма <...>. Не может быть никаких споров о том, что пролетариат передовых стран может и должен помочь отсталым трудящимся и что развитие отсталых стран может выйти из своей нынешней стадии, когда победоносный пролетариат советских республик протянет руку этим массам и сможет оказать им поддержку.»²

Положение иностранных студентов было официально определено и закреплено в декрете Совнаркома РСФСР «О студентах-иностранцах, обучающихся в высших технических учебных заведениях РСФСР» от 8 июня 1921 г. В постановлении определялись обязанности иностранцев отслужить по своей специальности срок, «равный сроку пребывания в высшем техническом учебном заведении на материальном обеспечении Российской Социалистической Федеративной Советской Республики»³ (это относилось к тем иностранцам, которые не установили своего иностранного подданства, но получали материальную помощь от РСФСР), тем самым определялся порядок отработки материальной помощи, которая была оказана государством по отношению к иностранным студентам в период их обучения. Введение такого порядка объяснялось экономическими трудностями и нехваткой кадров, что отчасти

² П. И. Тимофеева, *Kommunisticheski juniversitet trudyashhixsya Vostoka. (KUTV) – centr idejno jpodgotovki kommunisticheskix i revolyucionny'x kadrov Vostoka* (М., 1988): 126–127.

³ П. И. Тимофеева, «Kommunisticheskij universitet trudyashhixsya Vostoka. KUTV (1921–1938 gg.)». *Narody' Azii i Afriki*, 2 (1979): 33.

подтверждается распространением принципа отработки затраченных средств и на советских студентов в 1922 г.⁴

На протяжении 1920-х гг. в СССР обучались студенты из Монголии, Турции, Ирана – стран, где произошли национально-освободительные революции. В 1921 г. была создан Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ) и Коммунистический университет национальных меньшинств Запада (КУНМЗ) с филиалом в Петрограде. В 1925 г. к ним добавилась Международная ленинская школа. На открытии КУТВ И. В. Сталин четко обозначил задачи высшего учебного заведения, подчеркнув, что они состоят в необходимости “учесть все особенности революционного развития <...> стран и воспитать кадры, пришедшие из этих стран, в направлении, обеспечивающем выполнение <...> разнообразных очередных задач.”⁵ Таким образом, перед этими учебными заведениями ставились образовательно-политические задачи.

Ориентация учебных заведений на подготовку кадров для революционных движений определяла специфику учебных программ и преподаваемых дисциплин.⁶ Программы включали гуманитарные и общественно-политические дисциплины, среди которых выделялись основы ленинизма и политэкономия.⁷ Также серьезное внимание уделялось разбору истории и практики революционного опыта в отдельных странах (особенно упор делался на СССР), а также военной подготовке и производственной практике.⁸

В учебных заведениях проходили обучение будущие лидеры компартий и национально-освободительных движений, а также работники государственных и партийных органов, общественно-просветительских организаций, агрономы, врачи и т.д.⁹ Кроме того, ограниченность таких высших учебных заведений определялась ещё и тем, что многие иностранные студенты начинали свое обучение с овладения грамотой. Программы вузов были схожими на начальном этапе их существования, а в 1927 г. был выработан типовый план для коммунистических университетов.¹⁰

С 1930-х гг. отношение к подготовке иностранных кадров меняется, что напрямую было связано с изменением в национальной политике Советского Союза. Если в 1920-е гг. основная задача внешней политики состояла в распространении мировой революции, а подготовка иностранцев была строго подчинена этой задаче, то в 1930-х гг. декларируется тезис об окончании решения национального вопроса. Как итог – больше нет необходимости готовить кадры для национальных революций, со второй половины 1930-х гг. начали закрываться

⁴ Timofeeva, “Kommunisticheskiy universitet”, 34.

⁵ Pravda. 1925. 22 maya.

⁶ V. A. Xripun, “Inostranny`estudenty` vvuzax Leningradav 1950-e — seredine 1960-xgodov”. *Trudy` Istoricheskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo universiteta*, 14 (2013): 271.

⁷ Xripun, “Inostranny`e studenty` v vuzaxLeningrada”, 271.

⁸ T. Ya. Anoxina, E. V. Panin “Istoriya i osobennosti obucheniya inostranny`x studentov v sovetskix I rossijskix vuzax”. *Vestnik Rossijskogo universiteta družhby` narodov. Seriya: Teoriyazy`ka. Semiotika. Semantika*, 4 (2014): 135.

⁹ A. V. Shevchenko, *Osnovny`e tendencii razvitiya podgotovki specialistov dlya zarubezhny`x stran v otechestvenny`x vy`sshix uchebny`x zavedeniyax v 1960–2003 gg.: dissertaciya... kand. ist. nauk* (Belgorod, 2006): 19.

¹⁰ Anoxina, Panin, “Istoriya i osobennosti”, 136.

высшие учебные заведения, открытые в середине 1920-х гг.: КУНМЗ был закрыт в 1936 г., КУТВ — в 1938 г.¹¹

После сворачивания системы образования для иностранных граждан наступила Великая Отечественная война. Данный период не выделяется в отдельный этап складывания системы подготовки иностранных специалистов по причине того, что вся система в этот период была "заморожена" и не развивалась: не представляется возможным выделить отличительные характеристики и признаки, чтобы сформировать военные годы в самостоятельный этап.

2) Второй этап (середина 1940-х – 1960 г.)

Следующий этап относится к середине 1940-х – 1950-м гг.: расширение геополитического влияния Москвы, формирование социалистического лагеря, образование СЭВ и ОВД. Советский Союз возвращается к необходимости подготовки иностранных студентов для стран соцлагеря и стран "третьего мира".

В феврале 1956 г. XX съезд партии КПСС провозгласил курс на мирное сосуществование государств с различным общественным строем, что давало возможность государственной высшей школе СССР сотрудничать с мировым сообществом. Как отмечал Н. С. Хрущев: "Чем сильнее будет весь лагерь социализма, тем надежнее будут гарантированы свобода и независимость, расцвет хозяйства и культуры каждой страны, входящей в этот великий лагерь."¹² Исходя из этого положения, одним из способов укрепления и усиления лагеря социализма становилась подготовка иностранных специалистов в высших и средних специальных учебных заведениях СССР.

Сложившееся положение в СССР и за рубежом в послевоенные годы привело не только к количественному увеличению иностранных студентов, но и к их национальному разнообразию: приезжали учиться студенты из Болгарии, Венгрии, Польши, Югославии, Кубы. Общее количество обучающихся с 1950 г. по 1960 г. достигло 5,9 тысяч человек.¹³ Численное увеличение студентов, а также изменение целей подготовки иностранных кадров приводило к очевидной необходимости пересмотра сложившейся системы, её реформирования и дальнейшего развития.

Формой взаимодействия СССР со странами "народной демократии" в вопросе обучения студентов стали двусторонние соглашения. Причем, если в довоенный период международным соглашениям была свойственна определенная стихийность, то к 1950-м гг. начали вырабатываться стандарты правового оформления, а их содержание наполняется конкретными условиями обучения иностранцев в Советском Союзе.¹⁴

В соглашениях оговаривалось количество принимаемых Советским Союзом

¹¹ Anoxina, Panin, "Istoriya i osobennosti", 137.

¹² Doklad Pervogo sekretarya CzK KPSS tov. N. S. Xrushheva. XX s`ezd KPSS 14–25 fevralya 1956 g. Stenograficheskij otchet. T. 1. (M., 1956): 14.

¹³ Anoxina, Panin, "Istoriya i osobennosti", 137–138.

¹⁴ D. N. Androsova, "Obuchenie studentov iz socialisticheskix stran v vuzax SSSR (1956–1964): pravovoj aspekt". *Vestnik RGGU. Ser.: Politologiya. Istoriya. Mezhdunarodny'eotnosheniya*, 7 (2012): 114–115.

студентов и аспирантов, вопросы материального обеспечения и условия их обучения. Совместно устанавливались количество студентов и аспирантов, специальности, по которым они будут проходить обучение. Одним из важнейших условий являлось то, что теперь в советские вузы могли направляться лица с законченным общим образованием, а в аспирантуру — лица с законченным высшим. Иностранные учащиеся, поступавшие в советские вузы, должны были сдавать вступительные экзамены по дисциплинам, установленным советским министерством. При недостаточном уровне владения русским языком иностранные студенты направлялись на подготовительные курсы сроком от шести до одного года. На иностранных студентов распространялись те же правила, что и на советских студентов, а также они обладали всем объемом их прав и полномочий: право на стипендию, каникулярный отдых и другое.¹⁵

С 1945 г. начал работать Специальный отдел внешних сношений (ОВС) при Всесоюзном комитете по делам высшей школы. Через год он был реформирован в Управление внешних сношений (УВС) при Министерстве высшего образования СССР. В соответствии с приказом "О преобразовании министерств СССР" от 15 марта 1953 г. произошло укрупнение министерств¹⁶, после чего в 1954 г. последовала реорганизация УВС в Отдел внешних сношений МВО СССР. Согласно приказу № 145 от 10 февраля 1956 г., главной задачей Отдела объявлялось разностороннее сотрудничество с другими странами; помимо этого, данная структура была ответственна за разработку планов приема иностранных групп, отдельных специалистов, а также за деятельность вузов.¹⁷

К 1959 г. Министерство высшего образования преобразовано в Министерство высшего и среднего специального образования СССР (МВ и ССО СССР), которому теперь подчинялись не только высшие, но и средние специальные учебные заведения. Отдел был преобразован в Управление внешних сношений (УВС), ответственный за осуществление международных связей по образовательным вопросам.

МВ и ССО СССР утверждало планы приема студентов и выпуска. Контрольные цифры согласовывались с годовыми планами подготовки специалистов с высшим и средним специальным образованием, утверждаемых Госэкономкомиссией СССР. Госэкономкомиссия и МВ и ССО СССР получали данные о потребностях в специалистах на год от министерств СССР и Совета Министров союзных республик.

В процессе принятия иностранных студентов в вузы СССР начали вскрываться самые разные проблемы: недостаток информации о специфике образовательной системы в зарубежных странах, проблемы приема, перевода в другой вуз, система урегулирования запросов о смене специальности, продление сроков обучения, низкий уровень профессиональной подготовки. Общими для всех стали проблемы отсутствия или продолжительной задержки документов об

¹⁵ Хрипун, "Inostranny'e studenty` v vuzax", 282–283.

¹⁶ Izvestiya. 1953. 16 marta.

¹⁷ Androsova, "Obuchenie studentov", 100.

образовании, а также разные сроки заезда (многие приезжали после начала учебного года). Однако наиболее серьезной проблемой являлся вопрос о критериях отбора иностранных студентов.

Во второй половине 1950-х гг. в межправительственных соглашениях указывался пункт, согласно которому приезжавшие на обучение иностранные студенты должны были иметь оконченное школьное образование, а аспиранты — вузовское. Однако приоритет в отборе отдавался не профессиональным компетенциям, а идеологическим задачам, которые сводились к поддержке низших слоев населения. Методы и критерии отбора были разработаны Отделом науки и высшей школы ЦК КПСС, среди которых главным критерием определялось социальное происхождение иностранца. Согласно этому положению, все иностранные учащиеся делились на три основных социальных слоя: низший, средний и высший. Низший слой включал в себя выходцев из рабочих, крестьян и служащих.¹⁸

Таким образом, при продолжавшей доминировать идеологической составляющей всего процесса цель Советского Союза в послевоенный период состояла не в подготовке кадров для мировой революции, а в подготовке и увеличении квалифицированных иностранных специалистов с высоким уровнем профессионализма для закрепления и поддержания влияния Советского Союза за рубежом. Складывается практика отбора студентов, исходя из идеологических и классовых соображений. Позже официальная линия партии останется без изменений: в приоритете будет привлечение студентов из беднейших слоев населения. Подчеркивалось, что «приоритетом при приеме на учебу пользовались представители трудовых слоев населения, рабочего класса и крестьянства, лица, зарекомендовавшие себя активным участием в антиколониальной борьбе, в деятельности прогрессивных демократических организации.»¹⁹

Несмотря на попытки разрешения проблем, связанных с необходимостью реорганизации и реформирования системы подготовки иностранных студентов, обучение иностранных граждан в советских высших и средних профессиональных учебных заведениях до конца 1950-х гг. носило несистематический характер.

3) Третий этап (1960 – 1991)

С 1960-х гг. начинается качественно новый этап, характеризующейся реформированием всей системы подготовки иностранных специалистов и формированием специальных органов власти, которые занимались вопросами приёма, перевода и выпуска студентов-иностранцев. Ряд организационных проблем, которые стали очевидны уже в середине 1950-х гг., начали разрешаться только в новом десятилетии.

Формирование системы обучения иностранных студентов в вузах СССР шло по пути создания высших учебных заведений, специализировавшихся на обучении

¹⁸ N. Tsvetkova. "International Education during the Cold War: Soviet Social Transformation and American Social Reproduction". *Comparative Education Review*, vol. 52, 2 (2008): 103–104.

¹⁹ Androsova, "Obuchenie studentov", 120.

иностраных специалистов (университеты, сельскохозяйственные, политехнические и другие институты) и несколько многопрофильных университетов. В 1960 г. был открыт Университет дружбы народов, который сразу же был определен как учебное заведение высшей категории. Университет задумывался как учебное заведение с опытными педагогическими кадрами, развитой материально-технической базой, высоким авторитетом как в научных и воспитательных, так и в общественно-политических вопросах.²⁰

В предыдущие периоды работа с иностранными студентами возлагалась на общественные организации и лица, с ними связанные. Только в начале 1960-х гг. начался процесс создания специальных подразделений в высших учебных заведениях, чьей целью становилась организаторская и идейно-воспитательная работа с иностранцами. Реформирование касалось как центральных органов, так и низового звена в системе обучения иностранных студентов.

В высших учебных заведениях с численностью более 100 человек были организованы общевузовские деканаты по работе с иностранными учащимися, должность декана и должность заместителя декана по работе с иностранными студентами и аспирантами (там, где численность студентов превышала 300 человек). В средних специальных учебных заведениях с численностью более 50 иностранных учащихся вводилась должность заведующего отделением.

В 1964 г. было учреждено Управление по обучению студентов, аспирантов и стажёров для зарубежных стран при Министерстве высшего и среднего специального образования СССР. Этот орган отвечал за подготовку и идейное воспитание иностранных студентов в высших и средних специальных учебных заведениях. Осуществлялась также координация деятельности отдельных ведомств, разрабатывались предложения касательно развития и усовершенствования системы подготовки иностранных студентов.²¹

В 1964 г. к этим ведомствам добавился Общесоюзный совет по делам иностранных учащихся, состоявший из представителей государственных и общественных организаций, ответственных за обучением иностранцев и работу с ними.²² Этот орган был образован для координации и руководства идейно-воспитательной работы с иностранными студентами, которая до 1964 г. осуществлялась разрозненно внутри учебных заведений.

Проблема низкого уровня владения русским языком или его абсолютного незнания, а также различный уровень владения языком-посредником иностранными студентами не позволяла им сразу же включаться в учебный процесс, что ставило перед Советским Союзом особую задачу организации курсов по обучению русского языка. В целом, необходимость обучения русскому языку иностранных студентов с нуля являлась одной из ключевых особенностей

²⁰ А. Е. Golubev, "Universitet druzhby` narodov: Uchrezhdenie. Start. Pervy`e shagi. 1960–1965 gg.". *Rossiiskom uuniversitetu druzhby` narodov — 40 let. Istoriya i sovremennost`*: Materialy` V mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (2000): 10-23.

²¹ V. A. Belov, *Podgotovka kadrov dlya zarubezhny`x stran v sovetskix vuzax* (Kaliningrad: KGU, 2003): 133.

²² Shevchenko, *Osnovny`e tendencii*, 42.

советской системы подготовки иностранных студентов, так как зарубежные высшие школы не сталкивались с такой проблемой в глобальном масштабе: студенты приезжали на обучение из тех стран, где широкое распространение имели английский и французский языки.

Обучение русскому языку как иностранному начало осуществляться ещё в 1945/1946 учебном году, в 1950-е гг. стали создаваться кафедры русского языка для иностранцев (РКИ) в вузах, где объем учебной работы по русскому языку как иностранному превышал 5000 часов в год. В учебных заведениях, где объем работы не достигал указанной цифры, были организованы штатные должности преподавателей русского языка как иностранного.²³ До 1960 г. иностранные учащиеся в основном обучались на курсах для иностранной молодежи: их продолжительность варьировалась от 3 до 9 месяцев в зависимости от начального уровня студента и его успехов в процессе обучения. Однако система подготовки к тому моменту ещё не сложилась: наблюдалась нехватка методологии, учебников и пособий для преподавателей вплоть до того, что перед педагогами вставала задача создать учебные пособия по русскому языку как иностранному.

В апреле 1959 г. впервые был учрежден первый подготовительный факультет при МГУ им. Ломоносова. Функции и задачи подготовительного факультета были гораздо шире, чем те, которые стояли перед курсами русского языка для иностранцев. В нем преподавали ряд дисциплин таких, как математика, физика, химия, обществознание, черчение, и кроме учебно-научного подразделения, он являлся и административным. Иными словами, подготовительные факультеты были ответственны за адаптацию иностранных студентов, воспитательную работу, знакомство с историей, культурой и общественной жизнью Советского Союза, а также за организацию отдыха. Если иностранные студенты не показали знаний, необходимых для обучения в вузе, их отчисляли.²⁴

Положение о подготовительном факультете, утвержденное приказом Минвуза СССР № 2231 от 10 апреля 1967 г. определяло подготовительный факультет как учебно-научное и административное подразделение. Срок обучения определялся в 10 месяцев — с 1 сентября по 1 июля. Учебные занятия на факультете проводились по учебным планам, утвержденным Министерством высшего и среднего специального образования СССР. Весь учебный процесс условно делился на три этапа в соответствии с учебно-методическим комплексом «Старт». В первые несколько месяцев (4-6 недель) студентам преподавали только русский язык (Старт-1), далее постепенно в учебную программу добавлялся вводный курс общетеоретических дисциплин (Старт-2), на последнем этапе количество часов по русскому языку сокращалось, вводился полный курс дисциплин (Старт-3).²⁵

²³ Belov, *Podgotovka kadrov*, 91.

²⁴ Sbornik dokumentov po voprosam priema, obucheniya i material'nogo obespecheniya inostranny'x grazhdan, obuchayushhixsya v SSSR (M.: UDN, 1983): 11.

²⁵ I. V. Dzevul'skaya, *Nekotory'e formy` internacional`noj raboty`so studentami* (M.: Vy`sshayashkola, 1974): 15–16.

В 1970-1980-е гг. наблюдается дальнейшее усовершенствование системы. Согласно приказу Минвуза СССР от 1971 г. “О дальнейшем совершенствовании организаторской работы с иностранными учащимися” подразделения, имевшие в своем управлении учебные заведения с иностранными контингентом, должны были привести структуру, штаты и отделы в соответствие с типовым положением о деканате по обучению иностранных учащихся в высших учебных заведениях СССР. Права вузов по отношению к иностранным учащимся расширились, был изменен порядок зачисления вновь поступивших и отчисления. Этот порядок будет реформироваться ещё несколько раз с отчетливой тенденцией на упрощение процедуры.²⁶

Таким образом, вплоть до конца существования Советского Союза шел активный процесс оформления и развития системы подготовки иностранных студентов в высших и средне специальных учебных заведениях СССР: система продолжала развиваться, отдельные аспекты дополнялись, другие корректировались. К 1970-1980-м гг. явно выразилась централизация и иерархичность всей системы, в которой низшие звенья (вузы) были во многом ограничены в принятии самостоятельных решений и были зависимы от приказов сверху.

Заключение

Система подготовки иностранных студентов в вузах СССР интенсивно развивалась на протяжении всего существования Советского Союза.

На каждом из этапов складывания системы подготовки перед СССР стояли определенные внешнеполитические задачи, которые неразрывно были связаны с процессом подготовки иностранцев и определяли ее.

Так, на первом этапе подготовка зарубежных кадров являлась частью внешнеполитического курса молодого советского государства, направленного на зарождение и распространение мировой революции.

С 1930-х гг. отношение к подготовке иностранных кадров меняется, что напрямую было связано с изменением в национальной политике Советского Союза. Если в 20-е гг. основная задача внешней политики состояла в распространении мировой революции, а подготовка иностранцев была строго подчинена этой задаче, то в 1930-х гг. декларируется тезис об окончании решения национального вопроса. Как итог – больше нет необходимости готовить кадры для национальных революций, со второй половины 1930-х гг. начали закрываться высшие учебные заведения, открытые в середине 1920-х гг.

Следующий этап был связан с послевоенным расширением геополитического влияния Москвы, формирование социалистического лагеря, образование СЭВ и ОВД. Советский Союз возвращается к необходимости подготовки иностранных студентов для стран соцлагеря и стран “третьего мира”.

С 1960 г. начинается качественно новый этап, характеризующейся

²⁶ Belov, *Podgotovka kadrov*, 144.

реформирование всей системы подготовки иностранных специалистов и формированием специальных органов власти, которые занимались вопросами приёма, перевода и выпуска студентов-иностранцев, как на высшем, так и на низовом уровне. В 1970-1980-е гг. наблюдается улучшение в функционировании этих структур, а также выработка новых форм взаимодействия с иностранными студентами: безвалютный обмен, включенное обучение, магистратура.

На всех этапах развития системы подготовки иностранных учащихся в высших и средних профессиональных учебных заведениях доминировала государственная линия на приоритетный допуск к советской высшей школе иностранцев из беднейших слоев населения или тех, кто был связан с коммунистическими партиями.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

КАУНАҚА

Список источников и литературы

Опубликованные источники (Published sources)

Sbornik dokumentov po voprosam priema, obucheniya i material'nogo obespecheniya inostranny`x grazhdan, obuchayushhixsya v SSSR (M.: UDN, 1983).

Doklad Pervogo sekretarya CzK KPSS tov. N. S. Xrushheva. XX s`ezd KPSS 14–25 fevralya 1956 g. Stenograficheskij otchet. T. 1. (M., 1956).

Periodicheskaya pechat`

Izvestiya. 1953. 16 marta.

Pravda. 1925. 22 maya.

Литература (Books and Articles)

D. N. Androsova, "Obuchenie studentov iz socialisticheskix stran v vuzax SSSR (1956–1964): pravovoj aspekt". *Vestnik RGGU. Ser.: Politologiya. Istoriya. Mezhdunarodny`e otnosheniya*, 7 (2012): 108–116.

- T. Ya. Anoxina, E. V. Panin "Istoriya i osobennosti obucheniya inostranny`x studentov v sovetskix i rossijskix vuzax". *Vestnik Rossijskogo universiteta družby` narodov. Seriya: Teoriya yazy`ka. Semiotika. Semantika*, 4 (2014): 134–142.
- V. A. Belov, *Podgotovka kadrov dlya zarubezhny`x stran v sovetskix vuzax* (Kaliningrad: KGU, 2003).
- V. N. Golubev, "Osnovny`e vexti razvitiya sistemy` podgotovki inostranny`x studentov v vuzax Sovetskogo soyuza". *Materialy` 74 nauchnoj sessii sotrudnikov universiteta (2019)*: 456–457.
- A. E. Golubev, "Universitet družby` narodov: Uchrezhdenie. Start. Pervy`e shagi. 1960–1965 gg.". *Rossijskomu universitetu družby` narodov — 40 let. Istoriya i sovremennost`*: *Materialy` V mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii* (2000): 10–23.
- I. V. Dzevuľ'skaya, *Nekotory`e formy` internacional`noj raboty` so studentami* (M.: Vy`sshaya shkola, 1974).
- P. I. Timofeeva, "Kommunisticheskij universitet trudyashhixsya Vostoka. KUTV (1921–1938 gg.)". *Narody` Azii i Afriki*, 2 (1979): 33–35.
- V. A. Xripun, "Inostranny`e studenty` v vuzax Leningrada v 1950-e — seredine 1960-x godov". *Trudy` Istoricheskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo universiteta*, 14 (2013): 280–293.
- N. Tsvetkova, "Education during the Cold War: Soviet Social Transformation and American Social Reproduction". *Comparative Education Review*, vol. 52, 2 (2008): 99–109.

RUSSOTÜRK: SOVİET FOREIGN INVESTMENT AND THE SOCIAL HISTORY OF THE EARLY TURKISH REPUBLIC

 Erdal BİLGİÇ^a

Abstract

The purpose of this article is to introduce and examine the story of Russotürk, which was established as a venture capital company that was established in 1924 with the collaboration of the Soviet Union and Turkey in Istanbul. Russotürk helped the Soviet Union during the 1920s to overcome the obstacles that were put on export goods in the foreign trade of the Russians as it was a joint-stock company. One of the most important tasks undertaken by the company is to promote and increase the export of Soviet goods in the Middle East and Balkan countries such as Turkey, Egypt, Syria, Palestine, and Greece, in which the Soviet Trade Representatives were not allowed to operate. Russotürk, which was trying to attract the attention of the Turkish bourgeoisie, could not prevent the company, with which they were dealing joint business Karadeniz firm, to become partners with White Russians. Thus, the White Russians were effective in the foreign trade of the Soviets until Russotürk was liquidated. Selling Soviet export goods below the average world prices and issuing import licenses in return are among the most criticized issues that the company encountered. Russotürk constantly competed with Arcos and other Soviet economic institutions. The most obvious indication of this competitive situation was the sales of the Soviet agricultural tools in the Turkish market. The founding officials of Russotürk, which had eventful and nontrivial establishment and closure, were tried in the Soviet courts. Russotürk completed its duty and ended its existence when 1927 trade agreement was signed among the Soviet Union and Turkey.

Keywords: Soviet Union, Turkey, foreign trade, Arcos, Russotürk, White Russians.

RUSSOTÜRK: SOVİYET YATIRIMI VE ERKEN CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNİN SOSYAL TARİHİ

Öz

Bu makalenin amacı 1924 yılında İstanbul'da Sovyetler Birliği ve Türkiye ortak sermayesiyle kurulan Russotürk şirketini incelemektir. Russotürk Sovyetler Birliğinin 1920'ler boyunca dış ticaretinde ihraç mallarının önüne konulan engelleri aşmasında bir anonim şirket olmasından dolayı yardımcı oldu. Sovyet Ticaret Temsilciliklerinin açılmasına müsaade edilmeyen

^a Phd., İstanbul Topkapı University, Department of Economics, İstanbul/Turkey, erdalbilgic@topkapi.edu.tr

Türkiye, Mısır, Suriye, Filistin, Yunanistan gibi Orta Doğu ve Balkan ülkelerinde Sovyet mallarının ihracatının artırılması ve tanıtılması en önemli göreviydi. Diğer yandan Türkiye burjuvazisinin yatırımlarına ilgisini çekmeye çalışan Russotürk ortak iş yaptığı Karadeniz şirketine Beyaz Rusların ortak olmasına engel olamadı. Böylelikle Beyaz Ruslar Russotürk kapanana kadar Sovyetlerin dış ticaretinde böylelikle etkili oldular. Sovyet ihraç mallarının dünya fiyatlarının altında satılması ve karşılığında ithalat lisanslarının verilmesi Russotürk'ü en çok eleştiri aldığı konuların başında geldi. Russotürk sürekli olarak Arcos ve diğer Sovyet ekonomik kurumları ile rekabete girdi. Bu rekabetin en belirgin örneği Sovyet tarım aletlerinin Türkiye pazarlarındaki satışlarıdır. Şirketin kurulması gibi kapanması da olaylı oldu, Russotürk'ün kurucu görevlileri Sovyet mahkemelerinde yargılandılar. Russotürk 1927 ticaret anlaşması imzalandığında vazifesini tamamladı ve varlığına son verdi.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Türkiye, dış ticaret, Arcos, Russotürk, Beyaz Ruslar.

РУССОТУРК: СОВЕТСКИЕ ЗАРУБЕЖНЫЕ ИНВЕСТИЦИИ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ РАННЕЙ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Данная статья посвящена истории “Руссотурк” — русско-турецкой компании венчурного капитала, основанной в 1924 году в Стамбуле. “Руссотурк”, как акционерное общество, помогало Советскому Союзу в 1920-х годах преодолеть экспортные ограничения во внешней торговле. Одной из важнейших задач, решаемых компанией, являлось продвижение советских товаров и увеличение их экспорта в страны Ближнего Востока и Балкан (Турция, Египет, Сирия, Палестина и Греция), в которые не допускались работать советские торговые представители. “Руссотурк”, которая стремилась привлечь внимание турецкой буржуазии и вела дела с черноморскими фирмами, не могла помешать русским белоэмигрантам стать ее партнерами. Таким образом белоэмигранты приносили пользу внешней торговле Советского Союза, пока “Руссотурк” не была ликвидирована. Продажа советских экспортных товаров по ценам ниже средних мировых и выдача взамен лицензий на импорт — одна из проблем, за которую компания подвергалась наибольшей критике. “Руссотурк” постоянно конкурировала с “Аркосом” и другими советскими экономическими институтами. Самым наглядным примером этой конкурентной ситуации были продажи советских сельскохозяйственных орудий на турецком рынке. Основатели “Руссотурк” предстали перед советским судом. Закрытие компании стало таким же знаменательным событием, как и ее создание. Компания “Руссотурк” выполнила свой долг и прекратила существование в 1927 году, когда было подписано торговое соглашение между Советским Союзом и Турцией.

Ключевые слова: Советский Союз, Турция, международная торговля, Руссотурк, Аркос, белоэмигранты.

Introduction

The literature, which was written on the relations of Turkey and the Soviet Union in the interwar period, is generally constructed on Soviet aid occurred during the Turkish War of Independence, the relations between the Bolsheviks and Kemalists, loans received from the Soviet Union in the 1930s, and issues within the framework of the Montreux agreement. To the best of our knowledge, there is no article or book-length study on the economic relations of the two countries from the viewpoint of the trade institutions of the Soviet Union, which foreign trade was dominated by the state institutions that carried out export and import operations in Turkey. The Russotürk company, which is analyzed within the article, that the Soviets tried to establish as a joint-stock company along with Turkish capital, has been mentioned merely as a name of an ordinary company and no further information is provided in Russian, English and even in Turkish literature. For this reason, this article claims to make a unique contribution to the literature. Thus, new data and claims have been gathered in terms of economic history apart from the mentioned political narrative. In the study, mainly the Russian Federation State Archives (GARF) and the Russian State Economic Archive (RGAE) documents were used. Although documents related to Russotürk are generally found in the RGAE archive, the company is frequently mentioned in the Arcos reports sent to Moscow, and the utilization of the GARF archive enriched the content of the study. In the article, the establishment, partnership structure and the transactions realized with Russotürk will be explained as a first step. After the trade disputes and rivalries discussed among other Soviet institutions in Turkey, the agricultural equipment sales of Russotürk in the Middle East and Turkey will be elaborated. Moreover the reasons for and methods of the closure of Russotürk will be given. Finally, the article will reach its aim by explaining why a joint-stock company with the capital of the Soviet Union is needed in Turkey under the conditions of the NEP, and under what circumstances it has completed its mission.

Although the political relations between Turkey and the Soviet Union in the 1920s were ongoing at a high-level diplomacy and partnership, the level of trade was underdeveloped.¹ Between 1924 and 1929, the USSR's share in Turkey's imports was 4%, whereas, the share of exports amounted to 3%. Considering that these shares were 7% in imports and 4% in exports during the Empire periods of the two countries, it turns out that these rates are quite low.² First of all, it would not be a meaningful inference to argue that the economic relations of the countries were negligible by putting forward the percentage of foreign trade figures between them built with great difficulties after the troublesome end of the two Empires. Above all, the production capacity of the two countries, remaining after a major destruction, is not the same. After the catastrophic wars in the two countries, they continued to fight for the freedom of their people on their territory. Moreover, there was a drastic change in the foreign trade regime of the Soviets, after the state was founded. Claiming that the economic relations of the two countries were insignificant does not mean that a sustainable foreign trade relationship was not

¹ Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1994), 166.

² Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 166.

tried to be established in the background. Moreover, it is obviously a matter of debate how much the percentages should be in order for them to be 'very important'. For example, the foreign trade carried out with the Soviets in that period, also includes Turkey's gas oil trade, which ensured the illumination of many buildings. In this context, in order to declare that these foreign trade relations were not very important, at least, it is necessary to know how much effort the institutions of the two countries endeavored.

Although private entrepreneurship and merchants were allowed during the NEP³ period, the state's monopoly on foreign trade from the first years of the World War continued in the Soviet Union. The Soviets aimed to protect domestic production from foreign competition by maintaining the state's monopoly on foreign trade. The bureaucrats of the Soviet Union thought that due to the state's planning, management, and control of foreign trade, it was possible to engage in trade relations with other countries without having a trade agreement or specifying customs tariffs with them. This situation enabled import and export to be carried out from a single source. For the system to function properly, Soviet Trade Representatives should have been recognized by the corresponding country, where they would be established. While state monopoly continued throughout the NEP period on foreign trade, state institutions and cooperatives were given more freedom in accordance with the spirit of the era and were allowed to act on their own.⁴ If the sold merchandise is manufactured by NKVT's⁵ own staff, the profits made were deposited to NKVT funds. If the merchandise is produced by institutions operating within a commercial representative, then a sales commission to the commercial representative is provided.⁶ Joint-stock companies, on the other hand, are either assigned for the purchase and sale of pre-defined goods in a certain place or for the purchase and sale of a certain good. Commissions taken by joint-stock companies were determined by NKVT and commission rates changed according to the conditions. Russotürk, too, received commission per transaction for its export and import operations in Turkey in line with NKVT's instructions.

The Soviet Union established the joint-stock company Arcos as a monopoly in June 1920 in order to manage its foreign trade with the United Kingdom according to its own trade laws.⁷ Soviet goods could be exported to British markets only through Arcos. This Company in the United Kingdom was appointed as a substitute for the Soviet Trade Representation in order to import all kinds of products necessitated by the Soviets and to export all kinds of transit goods to be sold from Soviets to the other countries.⁸ Later, Arcos' offices were opened in Africa, Australia and Istanbul.⁹ At the beginning of the

³ Novaya Ekonomicheskaya Politika, New Economic Program, Means the state-controlled free market and capitalism implemented between 1921 and 1928 for the economic recovery of the Soviets. Foreign trade remained in the hands of the state as a monopoly.

⁴ Aleksandr Baykov, *Soviet Foreign Trade* (Princeton: Princeton University Press, 1946), 10-11.

⁵ Narodniy Komissariat Vneshniy Torgovli (The People's Commissariat for Foreign Trade).

⁶ Baykov, *Soviet Foreign Trade*, 10-11.

⁷ In the archive document, the English-Russian Russian Cooperative Union was written for the explanation of the company. Edward H. Carr marks the opening date of Arkos' London office as of October 1920. For details, see: Edward H. Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt 3, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 268.

⁸ GARF, F. 374, Op. 28, D. 1145, p.1.

⁹ Goldstein et. al., *Entsiklopediya Sovetskovo İmporta, İzdatelstvo Narkomtorga SSSR i RSFSR*, (Moskva: 1929), 88.

1920s, there were no official Soviet institutions within the Soviet trade institutions, except Arcos, which could carry out import and export operations through the port of Istanbul. Trade institutions exporting important Soviet goods such as the Grain Export Authority, the Petroleum Syndicate, and the Plastics Union have benefited from Arcos' legal umbrella for many years. The reasons for this were the non-admission of the opening of the Soviet Trade Representative in Turkey by the Turkish government and Arcos being a joint-stock company engaged in import and export operations. Therefore, employees of other Soviet trading institutions had been included in the Soviet records as Arcos employees.¹⁰ Arcos continued to work as a trade representative of the Soviet Union until the signing of the trade agreement between Turkey and the Soviet Union in 1927.

The Soviet Union established joint-stock companies abroad in order to maintain foreign trade relations more efficiently while implementing the NEP within the country. The corporations established by the Soviet Union in Turkey were Russotürk and Arcos. The Arcos joint-stock company, which initiated its operations in Istanbul, was established solely with the capital of the Foreign Trade Ministry of the People.¹¹ Although the exact date of its establishment is not included in the Soviet documents, it is understood from the documents sent to Moscow that Russotürk started its activities in 1924. The contribution of the Turkish capital was particularly expected to the establishment of Russotürk. According to the commercial laws of the Soviet Union, the share of the Soviet capital was obliged to be at least 51% in joint-stock companies established by the Soviet Union abroad. However, Russotürk been bestowed a privilege on as an exception and the share capital of Turkish bourgeoisie was asked to be at least 75%. Joint-stock companies and the government trade agencies and representatives have been the two main structures directing foreign trade throughout the NEP period. On the other hand, a great weight of the enacted sector was felt in imports.¹² Even during the NEP period, Soviet foreign trade was carried out under the control of Soviet cooperatives and Soviet trade organizations under NKVT. Despite this advantageous situation, it did not attract the attention of the Istanbul bourgeoisie sufficient enough when Russotürk was established. In fact, the number of traders who wanted to put capital in Istanbul was so low that NKVT agreed to transfer the cement sales to the Istanbul bourgeoisie that allowed making high profits, in exchange for the import license of the cement sales, which seemed like a remittance.

Foreigners were allowed to take up to 49% of the capital of a company.¹³ While establishing Russotürk, Soviet trade experts planned to attract the attention of high-income traders of Turkey, especially in Istanbul. For this reason, the establishment purpose of the Russotürk was to increase the Soviet export goods to Turkey, as well as to take place in the Turkish market and especially in the business network with large capital. In addition, Russotürk's aim was not only to market Soviet products in the Turkish market

¹⁰ GARF, F. 374, Op. 28, D. 1143, p. 4.

¹¹ Hereafter: NKVT

¹² Baykov, *Soviet Foreign Trade*, 13.

¹³ Yahya Tezel, "*1923-1928 Dönemi Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri*", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (İstanbul: İYİTM Mezunları Derneği Yayınları, 1977), 220.

but also to spread Soviet trade relations to the Near East countries (Egypt, Syria, and Palestine) and the Balkans.

Russotürk provided the continuation of the foreign trade between the two countries in the situations where Arcos, the main trade association of the Soviet Union in Turkey, could not handle all by itself and has served as a backup to Soviet economic institutions in order to avoid legal problems. Despite all this, the relations of Arcos and Russotürk were similar to the competition between two rival companies in the Turkish markets, where free-market conditions were applied. The attempt to put Soviet goods on the markets under separate companies unnecessarily dropped the prices of Soviet export products. The competition of two different joint-stock companies, which sold the same products under the same brand and which was linked to NKVT as an institutional structure, was relentless. The reason for this was that those appointed to both institutions come from the bureaucracy of the Soviet Union. Therefore, the commercial efficiency that the Soviet Union desired to achieve could not be established. Moreover, in order to be efficient in foreign trade in Turkey, it was necessary to establish a trade network with strong capital. It took a long time to establish the trade networks and gain the necessary trust. Russotürk employees from the Soviets did not have much experience in foreign markets.

The evacuation of people identified as White Russians began in February 1920, when the White Army was defeated by the Red Army.¹⁴ The first stop of the ships coming from the opposite shore of the Black Sea was Istanbul. Those who were subordinate to the aristocratic and bourgeois had already left Soviet Ukraine in 1919.¹⁵ General Wrangel, who was at the head of the White Army, said that the White Russians who came to Istanbul with the last evacuation in November 1920 were at least 135,000 people, at a meeting that he attended as the guest of Istanbul University. Istanbul welcomed 167,000 White Russians together with the arrivals in 1919. Although the majority of them were sent to other places, French, American, and British aid organizations mainly met the shelter and food needs of those who stayed in Istanbul.¹⁶ White Russians consisted of different nationalities such as Kalmykian, Tatar, Georgian, Jewish, Ukrainian, Russian and Armenian.¹⁷ As long as the White Russians stayed in Istanbul, they were in a difficult situation. Many turned to charities in order to pursue a living. General Wrangel, realizing the situation early, divided his army into three parts when the army consisting of White Russians arrived in Istanbul. The soldiers under the command of General Kutepov were placed in Gallipoli, the soldiers of the Don Cossacks under the command of General Abromov were placed in the French military camps in Çatalca, Çilingir, Sancaktepe, and Kabakça. General Fostikov and the soldiers under his command were sent to Lemnos Island.¹⁸ Among the White Russians, it was the non-wealthy civilians who stayed in Istanbul who had the hardest times. However, the wealthy ones adapted to the situation

¹⁴ Pınar Üre, "Remnants of Empires: Russian Refugees and Citizenship Regime in Turkey, 1923-1938", *Middle Eastern Studies*, 56: 2 (2019): 208.

¹⁵ Ali Karakaya, *İstanbul İşgal Altında* (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2016), 265.

¹⁶ Karakaya, *İstanbul İşgal Altında*, 267.

¹⁷ Bilge Criss, *İstanbul İşgal Altında 1918-1923* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 51.

¹⁸ Üre, "Remnants of Empires", 208.

in a big city like Istanbul and established their own trade networks. Among them were the White Russians who did business with Russotürk.

Despite all the blocking efforts, the White Russians, which the Soviet economic specialists have wanted to stay and keep away from since the beginning of the commercial relations, have established business with Russotürk by founding two companies named The Anadolu and Karadeniz in partnership with Turkish capitalists. It was not only the White Russians who were organized in and around the Karadeniz Company. Several famous Turkish parliamentarians and bureaucrats of their time also took part in this company.¹⁹ Soviet specialists did not object to this situation nor raised their voices because they thought that the business of the company would be smoother and more hassle-free.

Contrary to the expectations of Soviet Foreign Trade Ministry, Russotürk was an insufficient institution in terms of financing from its establishment until its closure. White Russians, bureaucrats, traders, parliamentarians and other partners of the company looked for an easy way to make a vast amount of profit. Therefore, they constantly sold the goods that were ordered from the Soviet Union to Turkey and other markets under the widely accepted world prices. What matters to them was the import license that they would receive against the export of Soviet merchandise. Once Soviet import licenses were obtained, merchants had the right to sell to the Soviets as much as they exported or pre-ordered imports. High profits were made possible by the import licenses, and by the sale of some imported goods to Soviet institutions or ports. Therefore, the expectation that foreign exchange inflow to the country would increase as a result of NKVT's sale of Soviet goods through the joint-stock companies to be established abroad, could not be realized. Russotürk, which enhanced its trade relationship with Arcos and Transcaucasia Trade Organization²⁰, has been continuously complained to NKVT by both institutions. This caused great losses due to the fact that it constantly sold Soviet goods at low prices in the market.

1) The Economy, Factors of Production and the Foreign Trade after the Revolution

After the October Revolution, it was not easy to get out of the chaos that turmoil the Soviet Union through to the civil war that lasted until 1921. Years of wars have decimated Russia's population. Agriculture and industrial production suffered greatly. In both production areas, the supply rates have decreased drastically. Lands and almost all industries were nationalized with the application of War Communism. In the first eight months of the revolution, the economic forces of the feudal residues in agriculture and the bourgeoisie were broken. Lands were formally expropriated and divided into numerous small businesses. Banning trade was not as simple as in theory. The ultimate goal was to

¹⁹ The board of the Karadeniz Company consists of the following names; Yusuf Ziya Bey- Professor at the University and member of the Naval Court, Fethibey, Yunus Nadi Bey - Deputy of Istanbul and the publisher of Cumhuriyet Newspaper, Galip Kemal Bey- worked as ambassadors in Moscow, Vienna, and Stockholm, Halim Sabit Bey - Faculty Professor at Istanbul University, Cafer Bey, Haydar Bey - Deputy of Van , Reşit Saffet Bey - Member of the Lausanne Negotiations, Mehmet DevletBey, MahmutCelal Bey- Deputy of İzmir and manager of İş Bank, Nuri Aziz Bey- Bank of Industry and Mines Manager.(GARF, F. P374, Op. 28, D. 2291, p. 47.)

²⁰ Hereafter: TTO

seize the surplus produce from the peasants. They wanted to put an end to the monetary system. Product distributions with the ration card were sought to be expanded throughout the country.²¹

Despite all the measures of the government taken during the years of War Communism, the economy did not improve. Production almost stopped. In 1920, agricultural production was only half of the pre-war year. Production in heavy industry decreased sevenfold. Machinery production was only 7% of what it was before the war. While the amount of steel produced per capita in 1913 was 20 kilograms, it decreased to 1.5 kilograms after the war, while the cotton fabric produced per person was 19 meters, after the war, it decreased to 0.77 meters. Freight on the railways was only 27.8% of 1913. This deep crisis in production caused the product-money balance to deteriorate. The budget in 1921 produced a deficit of 1.8 billion rubles. The budget deficit, which was met by issuing money, was causing inflation. Monthly inflation in the country was 1200-1800%.²²

In War Communism, small-scale production was replaced by large-scale production. It was thought that planning would solve all problems while putting an end to the monetary form of distribution. Fixed prices were tried to be applied to core goods and services. Only large-scale industry was able to respond to the efforts to centralize the economy. The peasants, who make up 80% of the country, resisted the practices in agriculture. Support for the revolution was limited only to the proletariat.²³ Peasants could not get good prices for their products during the years of War Communism. The products of the peasants remained well below the prices of consumer goods due to high inflation. The villagers, who could not get the price they wanted, turned to the black market. The harsh reaction of the Soviet government to the black market did not change anything. A serious food crisis in the market followed up succeedingly.²⁴

In Russia, peasants were more populated than the working class. The peasants' support for socialism was necessary, according to Lenin. The demands of the peasants and the workers were not the same.²⁵ The practices of war communism deepened the segregation between the two. The aim of the soon-to-be-implemented the NEP was to secure a stable economic alliance between the peasants and the working class. Thus, regular commodity exchange would be established.²⁶ The Soviet government aimed to gain foreign currency by seizing and exporting surplus agricultural products. The resulting foreign exchange would increase employment rates in the country. New factories were to be built. The plans in theory did not actually pay off. The peasants did not want to give up the surplus product they had. Soon after, there was no product anymore, it became very difficult to feed the cities, let alone provide foreign currency to

²¹ Alec Nove, *An Economic History of the SSSR 1917-1991* (England: PenguinBooks, 1992), 68.

²² Y. M. Samohin, *Ekonomiçeskaya İstoriya Rossii* (Moskva: GUVŞE, 2001), 196.

²³ Edward H. Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1919*, çev. Levent Cinemre (İstanbul: Yordam Yayınları, 2010), 83.

²⁴ Nove, *An Economic History*, 48.

²⁵ Vladimir Lenin, *Sosyalizme Geçiş Döneminde Ekonomi Devrim Yazıları 3*, çev: Ferit Burak Aydar (İstanbul Agora Kitaplığı, 2010), 155.

²⁶ Lenin, *Sosyalizme Geçiş Döneminde*, 225.

the country. It was necessary to establish institutions that would ensure the flow of products between the countryside and the city.²⁷

1921 was a difficult year for the Soviet people. The state had difficulty in meeting the expenses of the industry that it expropriated. Salaries began to be paid in cash. Ration card practices were set aside. In order to protest the difficult conditions of the people, the sailors at the Kronstadt naval base revolted in 1921 during the 10th Party Congress.²⁸ With the decisions taken in the congress, the confiscation of food products was ended. According to the plan, NEP would activate the hidden forces and invisible hand of the market. Thus, peasants were allowed to have more than they could consume. Food products would flow from the countryside to the city, and manufactured products and consumer goods would flow from the cities to the countryside.²⁹

In 1921 and 1922, the waned stocks of the factories and the shortage of cash in the hands of the trusts were added to the times of famine caused by the hail in parts of the country that was considered granaries. The trusts, which put their products on the market with minimal profits in order to meet their financing needs, made sales close to their cost. Sales at cost lowered employment rates. An army of the unemployed formed in the cities.³⁰ Government employment fell from 5.7 million in 1921 to 1.1 million in 1924 due to budgetary constraints.³¹ When price controls disappeared with the application of NEP, there was high inflation in the market. The demand of the cities for food products flowing from the countryside outstripped the demand of the peasants for industrial products. The desire to meet the financing needs by scaling down the stocks of the industry reduced the prices of industrial products almost to their cost. Thus, in 1922, the country faced a major employment crisis.³²

For the first time after the revolution, the peasants had the right to freely sell their surplus in the markets. While the industrial product stocks were diminishing, in the autumn of 1922, there were developments in the prices to the detriment of the industry.³³ The policies of NEP towards agriculture left the industrial sector abandoned. In order for the larger industrial entities to revive, it was necessary for the smaller industrial businesses to rise up first. But many years have passed without good news for the larger industry. While NEP increased the demand for consumer goods, the balances in the industrial sector deteriorated.³⁴ While NEP re-established the market economy, it placed the interdependence between the different elements of the economy on the well-known principles of the capitalist order. The direct intervention of the state in heavy industry was against the new rules. The conflict that would determine the fate of the industry and

²⁷ Alan Ball, *The Cambridge History of Russia Volume 3*, ed. Ronald Grigor Suny (England: Cambridge University Press, 2006), 181.

²⁸ Nove, *An Economic History*, 79-82.

²⁹ Cathirine Evtuhov and Richard Sitites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018), 354.

³⁰ Nove, *An Economic History*, 83.

³¹ Samohin, *Ekonomiçeskaya İstoriya Rossii*, 207.

³² Carr, *Lenin'den Stalin'e*, 109.

³³ Carr, *Bolşevik Devrimi*, 268.

³⁴ Carr, *Bolşevik Devrimi*, 270-282.

the direction of production; would be in the areas of commercial and financial policy.³⁵

With the NEP, factories were deprived of credit, raw materials, and consumer products. The infrastructure left over from the revolution was quite worn out and needed to be renovated. While the factories were in this state, the only way to meet urgent financing needs was to quickly scale down the products in stock. In the NEP period, as in War Communism, the industry in the hands of the state was not managed from a single hand. Due to the urgent financing needs of the enterprises, there was great competition and there was a significant decrease in the prices of industrial products.³⁶

In the Scissors Crisis, the government forced trusts to cut their costs and prices. In the domestic market, the government persisted in price control. Pressures created product shortages in the markets in mid-1925.³⁷ The Scissors Crisis restored control over the price of consumer goods. Controls over the price of mass consumer goods have increased. The government now determined the maximum market prices for products such as salt, sugar, and kerosene.³⁸ The reduction of the prices of the products of the Trusts and Syndicates was achieved in three ways. First of all, the loans provided to these institutions by the state bank were cut. Thus, a way to diminish the stocks would be sought. Secondly, selling above the determined price is prohibited. Third, although not frequently applied, the import of some products, with domestic high prices, was allowed, and the Trusts had to reduce prices within the country.³⁹ The price control mechanisms implemented during the Scissor Crisis were effective in solving the crisis.⁴⁰ The problems experienced after 1925 increased gradually with the product shortage crisis in the domestic market. The peasants wanted to sell their surplus products to merchants rather than the state.⁴¹

Several restrictions were removed for merchants through the application of the NEP. They were given the right to open accounts in banks and accretion of their savings. Thus, merchants found the opportunity to use credit. Every citizen had the right to open a workshop. What was produced in these workshops could be bought and sold in the markets. The NEP also recognized the right of private individuals to lease some state factories and produce. However, foreign trade and heavy industry production were forbidden to private entrepreneurs.⁴² The economy of the Soviet Union tried to overcome the difficulties that it experienced in the early 1920s by declaring the NEP within the country. But the country was in need of foreign currency. Imported goods that required foreign exchange would be used especially for industrial goods. The Soviet Union's state monopoly of foreign trade was disturbing the capitalist countries. Many countries, including Turkey, did not allow the Soviet Union to open a Trade Representative in their country for a long time. The Soviet Union, on the other hand, tried to overcome this

³⁵ Carr, *Bolşevik Devrimi*, 287.

³⁶ Carr, *Bolşevik Devrimi*, 283-284.

³⁷ Nove, *An Economic History*, 137.

³⁸ Carr, *Lenin'den Stalin'e*, 115.

³⁹ Maurice Dobb, *Soviet Economic Development Since 1917* (England: International Publishers, 1968), 172.

⁴⁰ Carr, *Lenin'den Stalin'e*, 117.

⁴¹ Nove, *An Economic History*, 146.

⁴² Alan Ball, *Russia's Last Capitalists-The Nepmen 1921-1929* (England: University of California Press, 1987), 21-43.

situation by establishing various joint-stock companies, one of which was Russotürk. The purpose of Russotürk was to provide import goods for domestic production while finding new markets for Soviet export goods.

2) Establishment of Russotürk

During the 1920s, Turkey's economy had a deficit in its foreign trade. These deficits were met by short-term capital movements and foreign capital investments. Short-term capital inflow caused the increase of the utilized bank loans. These loans, which were generally used by the trade sector, were beneficial for those dealing with import and export operations. This segment of businessmen, who used low interest rates, also financed foreign trade. In this period, 500 million Turkish liras were invested in 94 companies controlled by foreign capital. The year 1927 was the year when the inflow of foreign capital was declined to a minimum. Some companies have been liquidated or went abroad.⁴³ Unlike this context, Russotürk was terminated after the end of the NEP policies in the Soviet Union.

Soviet scholars also support the claims of the establishment of corporations in the Soviet-Turkish partnership to increase foreign trade volume with the Soviet Union. In fact, according to certain Soviet scholars, the increase in terms of foreign trade volume between the two countries was achieved in this way.⁴⁴ In reality, the only company established in the Soviet-Turkish partnership was Russotürk. Arcos played the biggest role in the development of foreign trade volume and Turkish capital was not eager to be a partner of this company.

In the Soviet Union in the mid-1920s, the Ministry of Foreign Trade and the Ministry of Internal Trade were united under the name of the People's Trade Ministry. From then on, it was thought that the volume of imports and exports would increase thanks to the Soviet joint-stock companies established abroad to increase foreign trade.⁴⁵ The first joint-stock companies established by the Soviet Union were Rusavstorg and Ratao, which were founded in 1923. Austrian capital played a key role in both companies. These companies imported industrial goods to the Soviet Union and exported consumer goods. On the other hand, Russotürk aimed to export Soviet Union goods such as agricultural equipment, coal, cement, sugar, caustic soda, and lumber products to Anatolian markets. Other markets that Russotürk was responsible for were Near East countries such as Greece, Egypt, Palestine, and Syria. The share of companies such as Russotürk in the exports of the Soviets has increased four-fold in rubles over the period from their first establishment to 1927. The terms of foreign trade, which was negative in the early days, started to create surplus later.⁴⁶

Between 1920 and 1930, 201 Turkish joint-stock companies were established in Turkey. Foreigners have participated as founders, shareholders, and managers in 66 of

⁴³ Gülten Kazgan, "Türkiye Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (İstanbul: İYİTM Mezunları Derneği Yayınları, 1977), 237-240.

⁴⁴ A. Şemsutdinov, Y. A. Bagirov, *Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, çev. A. Hasanoğlu (İstanbul: Bilim Yayınları, 1979), 251.

⁴⁵ Baykov, Baykov, *Soviet Foreign Trade*, 74.

⁴⁶ Goldstein et al., *Entsiklopediya Sovetskovo İmporta*, 4.

these companies.⁴⁷ Joint-stock companies established between 1920-1922 showed a decline in terms of number and paid-in capital, while the period between 1923 and 1926 was the most intense in terms of number and paid-in capital.⁴⁸ Investments made in Turkey reached 6.5 million Turkish liras in 1926, 8 million Turkish liras in 1928, and 12 million Turkish liras in 1929.⁴⁹ The total capital of joint-stock companies established between 1920 and 1930 with the contribution of foreign capital is 31,500,000 Turkish Liras.⁵⁰ Most of the foreign investments were made in the mining and manufacturing sectors, 33% in trading companies, banks and privileged areas in foreign trade. It is understood from the distribution of shares in companies established with foreign capital that domestic partners did not have much monetary importance, but rather, they contribute to facilitating the relationship with the bureaucracy. Typically, foreigners own more than 90% of shares, while a single Turkish partner had a nominal amount of shares.⁵¹ Only one-third of the capital transferred to this area belonged to the institutions where foreign capital was a partner. In the 1920s, foreign investment generally kept a representative office in Turkey.⁵² According to some authors in the 1920s, foreign trade business was not a profitable area. Therefore, foreign capital was being reluctant to invest in this area.⁵³ One of the foreign joint-stock companies established was Russotürk, which NKVT was trying to establish in partnership with the Istanbul bourgeoisie.

The idea of establishing Russotürk first emerged in the ongoing trade agreement negotiations with Turkey in 1923. In the letters of Chicherin⁵⁴ dated 29 September and 1 October 1923, Fethi Bey was authorized to the establishment of Russotürk. After that, a protocol was signed between Krasin, Litvinov, Mehmet Fethi Bayraş and Abdurrahman Şafi Efendi. It was seen that Fethi Bey did not meet the conditions of the agreement within a certain period of time, and the cancellation of the protocol was considered, but it was later given up.⁵⁵

Russotürk was established in 1924 in order to develop economic relations and to gain political influence in Turkey by the Soviet Union. Fethi Bey was appointed by the Ministry of Commerce for the purpose of establishing communication between the Turkish political and capital circles. However, as became known later, it was understood that the person known as Fethi Bey was not a financial expert, a certain Bayraşev, a Tatar, who operated a buffet at the train station in the city of Kazan in the Soviet Union. Kvirkeleya (First responsible manager of Russotürk) and Fethi Bey went to Turkey together at the end of 1924. Fethi Bey insisted on finding a credit around 3 to 5 million rubles from a capital provider in Turkey. But his attempts were unproductive in Turkey. Thus, the establishment of Russotürk was compromised. On the other hand, Kvirkeleya

⁴⁷ Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye* (Ankara: AÜSBFY, 1973), 117.

⁴⁸ Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında*, 116.

⁴⁹ Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında*, 117.

⁵⁰ Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında*, 116.

⁵¹ Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında*, 81.

⁵² Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında*, 81.

⁵³ Hamit Tahsin ve Remzi Saka, *Sermaye Hareketi* (İstanbul: Amedi Matbaası, 1930), 60-84.

⁵⁴ Hirst, "Georgiy Çiçerin, Sovyet Dış Politikası ve Türk İhtilali", *Toplumsal Tarih*, 298 (2018), 56-62.

⁵⁵ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2291, p. 45.

wanted to prevent the endangerment of the establishment of Russotürk. Meanwhile, a number of Turks close to Fethi Bey, who did not have enough capital, showed up. Behind the Turkish business circle around Fethi Bey was the White Russians. (Moldavskiy, a former banker from Hari-Odessa, Vadyeev, etc.). In this case, Kvirkeliya proposed a 30,000-ton cement trade operation. Yuryev, the manager of Arcos, opposed the conclusion of this agreement. However, Kvirkeliya achieved to persuade the Soviet trade ministry including Yuryev and ensured the signing of the agreement.⁵⁶

3) The Structure of Partnership in Russotürk

According to the agreement between Fethi Bey and NKVT, the founding capital of Russotürk was determined as 400,000 rubles, and furthermore, it was agreed that 75% of this would be provided by Turkish capital (Karadeniz Company). The remaining 25% would be provided by the Ministry of Foreign Trade.⁵⁷ However, when the Turkish side struggled to find its share of capital, the Soviet Union decided to meet this amount through cement exports.

On November 17, 1924, on behalf of Russotürk, Vissarion Melhisedekoviç Kvirkeliya and TTO signed an agreement to sell cement to Turkish markets and to Greece and Egypt via Turkey. According to the agreement, Russotürk would purchase 30,000 tons of cement from the Novorussement factory of the Soviet Union, at a cost of 21 rubles and 70 kopecks, to be paid at the Novorossiysk port. Cement loaded from the factory was to be placed in barrels and it was agreed to be 50 kilograms each. It was decided to load the first thousand tons of batch from the port of Novorossiysk on January 10, 1925. Shipments would be 4,000 tons in February 1925, 5,000 tons in March 1925, 6,000 tons in April, 6,000 tons in May, and 6,000 tons in June. Russotürk would pay 50% of the product price in cash, and the rest would be paid in agreed and signed deeds. The payments accepted as promissory notes have been accepted by Russotürk to be deposited in the Istanbul branch of the Soviet Foreign Trade Bank within three months.⁵⁸

The only reason for the cement trade operation was the unwillingness of Istanbul bourgeoisie to invest capital in Russotürk Company. This option had to be used to prevent Russotürk from closing down. The agreement for cement export was signed between Russotürk and Karadeniz Company on 25 January 1925. According to the agreement, the Karadeniz Company would sell 30,000 tons of cement, which had the SIF price as 726,000 rubles and the FOB price as 651,000 rubles. An import license was issued to the Karadeniz Company through the price of 325,000 rubles to sell goods to the Soviets. The income generated by the importation to the Soviet Union, which would be carried out by Russotürk, would be shared between Russotürk and Karadeniz companies. With the additional protocol signed on August 1, the revenue of 250,000 rubles from cement sales was paid for the capital of Russotürk, and it was written in the loss section of the Ministry of Foreign Trade as 217,000 rubles.⁵⁹

⁵⁶ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2111, p. 311-314.

⁵⁷ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2111, p. 311-314.

⁵⁸ GARF, F. 374, Op. 1, D. 1878, p. 116-120.

⁵⁹ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2111, p. 319-320.

In late 1924, Soviet trade experts knew from the beginning that the cement export agreement, which was made in the name of attracting the attention of the Turkish bourgeoisie capital, which could buy shares from Russotürk, with a total amount of 650,000 rubles, would end in financial loss. It was foreseen that 350.000 rubles of this amount would be financial loss and this loss would be covered by the import licenses to take goods to the Soviet Union. Thus, 10,000 tons of cement would be given to Russotürk free of charge. Profit to be derived from the sales of cement in the Turkish market would be used to meet the 250.000-rubles part, which must have been paid by the shareholders who would be partners to Russotürk, and thereby, their debt would be regarded as closed. Moreover, 100,000 rubles of this amount would be displayed as guaranteed by several banks. Thus, increasing the confidence in the Soviet company, it is thought that trade and finance circles in Turkey who wanted to do business with it, would expand. Then, it is planned that, in time, other Soviet goods to be exported by Russotürk would set an example for the markets of Egypt, Syria, Palestine, Greece and other Balkan countries. Later on, it was considered to expand the list of Russotürk's export goods with semi-processed and full-processed products such as silk cocoons, caviar, carpets, and timber.⁶⁰ At that time, Egypt, Syria, and Palestine were under the strict control of anti-Soviet France and Britain.⁶¹ Despite all these good intentions, the cement operation did not end up a complete success. The Istanbul bourgeoisie was not as eager as expected to become a partner in a company that it would be a capitalist without putting capital on.

When Kvirkeleya was in Moscow for a number of transactions (Sent by Yuryev, the manager of Arcos), NKVT warned him that Turks should pay their shares from their own capital within Russotürk shares. Kvirkeleya, on the other hand, did not report this to the corresponding counterpart and allowed the application of the cement agreement in the exact same way. As a result, the Turkish side made huge profits from cement sales. However, the Soviet side lost 642,000 rubles from cement sales.⁶²

An agreement was signed between Kvirkeleya and Karadeniz Company on November 14, 1925, for the sale of all export goods of Russotürk to be carried out by the Karadeniz Company.⁶³ In this way, Russotürk undertook the responsibility of closing the losses of the Karadeniz Company. The sale of export goods over the Karadeniz Company prevented price control initiatives. Thus, great financial losses occurred.⁶⁴ 200,000 Turkish Lira loan was extended from the Turkish-Iranian Bank (A bank to which the White Russians also transferred capital) to Russotürk through the Karadeniz Company.⁶⁵

Export operations of 30,000 tons of Soviet cement started in 1925. Some of the cement was sold for Samsun-Sivas railway construction with a price of 16 Lira per ton. Another part was sent to Greece with a price of 21 Lira per ton. In addition, sales were carried out in Mersin and Izmir ports, also. The cargo ships, in which the cement is being

⁶⁰ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2042, p. 70-75.

⁶¹ Carr, *Lenin'den Stalin'e*, 169.

⁶² GARF, F. P374, Op. 28, D. 2111, p. 311-314.

⁶³ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2290, p. 36.

⁶⁴ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2295, p. 2.

⁶⁵ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2295, p. 3.

carried, sent to Russotürk by Novorussement were kept waiting out in the Turkish territorial waters for a long time without allowing them to unload. This situation caused price fluctuations in the cement market while Russotürk could not benefit from it. Meanwhile, Novorussement decided not to send the entire 30,000 tons to Russotürk and determined to carry out sales operations through Turkey Arcos. The amount sent was 25,075 tons. Meanwhile, rumors have emerged among local businessmen in Turkey that the Soviets did not know how to deal with business trades due to the lack of organization in cement exports.⁶⁶ Koten, the trade export of Arcos, reported in the year's accounts to NKVT that 26,000 tons of cement was sold by Russotürk in Greece and Turkey.⁶⁷ In addition, Russotürk sold 3,864 tons of cement for the Samsun-Sivas railway construction, 23,610 tons to the Karadeniz Company, 2,030 tons to Egypt via the trader named Boton, and 530 tons to Greece through the trader named Pandaki. The cement was sold at a loss.⁶⁸ Russotürk used warehouses in Kuru Çeşme for coal and warehouses in Sarayburnu for cement.⁶⁹

In the 1920s, the Soviet Union organized the cement sales in Turkey by dividing the operations into three regions as follows; the Black Sea, Istanbul and Ankara line railways, and the Aegean region. Agreements have been signed in order to create a monopoly of Soviet cement in the territories of local traders. The aim here was to get rid of the shipping costs of cement transportation that would occur throughout the regions.⁷⁰ Although the sales transactions for the marketing of cement may seem to be controlled by Russotürk, in reality, the cheaper cement sales were carried out in order to create the core capital of the Karadeniz Company, which was established in partnership of the Turkish bourgeoisie and the state officials.

In some export goods sold by Russotürk, such as fur, there are many brokers who intervened in the trade. Five brokers, namely, Russotürk, Karadeniz, British Istern, Belyaev, and Grish-Vilenkin can be mentioned as the most significant of them. Therefore, prices of some Soviet products have increased.⁷¹

4) The Partnership Activities Between Russotürk and Karadeniz Company

In the spring of 1925, Fethi Bey requested and obtained the necessary official documents from Kvirkeleliya in Moscow that he could be the sole managing authority for all transactions of Russotürk. Meanwhile, Fethi Bey became both the director of Russotürk and a shareholder in the Karadeniz Company. Fethi Bey was claimed to have mixed with some frauds after this move. First, it was reflected in the reports that corruption was performed in the sales of a large number of fish products owned by Arcos. The sale of these products were made from Arcos to Russotürk at real prices. Fethi Bey gave promissory notes for the goods, sold the fish, which he bought at Russotürk as the company's managing director, to the Karadeniz Company, while the Karadeniz Company

⁶⁶ RGAE, F. 413, Op. 11, D. 177, p. 58.

⁶⁷ GARF, F. 374, Op. 1, D. 1878, p. 143-144.

⁶⁸ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2292, p. 99-147.

⁶⁹ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2290, p.1.

⁷⁰ Bilgiç, "Soviet Cement Export to Turkey in the Early Republican Period", *HÜTAD* 32 (2020): 39-58.

⁷¹ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2295, p. 79.

received loans from banks by providing the goods as guarantee. However, all of the fish products were already ruined. From this transaction only, Russotürk lost 200,000 rubles. On the other hand, FethiBey requested that 800,000 puds of coal, that are owned by Arcos and are not yet available for sales, to be sold to Russotürk. Because of this transaction, Russotürk suffered a loss of 1,166,000 rubles.⁷²

In the 1924-1925 fiscal year, fish products amounting to 280,000 Soviet rubles were exported to Turkey. 47.57% of this export was presented to the markets through Russotürk. On the other hand, TTO sold caviar to Russotürk amounting to 217,191 Liras. Russotürk, on the other hand, sold fish and its by-products directly to the Karadeniz Company. Therefore, the profits from the sales of fish and their products remained in the possession of the company called Karadeniz. On the other hand, the Karadeniz Company sold these products, which might have been profitable for them, below the market price. While caviar was placed on the markets below its cost, some of them were destroyed by the Karadeniz Company because of being spoiled. According to the records of Arcos, 218,171 Liras of loss occurred in the total sales of fish and products to Russotürk during the accounting year. Trade experts of the Soviet Union in Istanbul were warned by NKVT because of these financial losses. Because the Soviet trade specialists in Turkey did not anticipate Russotürk selling goods through Karadeniz Company at a loss for the company.⁷³ The main purpose of Russotürk and Karadeniz companies was to import products by providing high profit rates to the Soviets thanks to the import certificates they will receive in exchange for the sale of Soviet goods.

Russotürk executives indicated that the sale of products at low prices to the Karadeniz Company or other companies was due to the company's cash needs. The loss occurred from the sale of exported goods in Turkey would be met by the high-profit margins of the imported products. Although sales opportunities for Soviet products seemed more profitable by NKVT in Greece, Egypt, Bulgaria, and Palestine, Arcos hesitated to sell in these countries due to the absence of Soviet trading institutions in these countries, except for Greece⁷⁴, thus causing a loss of 223,000 rubles. For the supply of the goods, Arcos was preferred to Russotürk, because the sales of these products were more effortless.⁷⁵

Since the executives of Russotürk were away from the supervision of Arcos, they have made all commercial purchases and sales through the Karadeniz Company. Although Russotürk had an obligation to notify Arcos executives, they did not mostly report the sales of Soviet products to Arcos. The best example of this situation is anthracite export. On the other hand, carpet sales were made by paying a 40% commission annually through Anadolu Company. If the carpet trade was financed not by the Anatolian company, but through the Istanbul branch of the Soviet Bank, only 12% interest had to be paid. On the

⁷² GARF, F. P374, Op. 28, D. 2111, p. 311-314.

⁷³ GARF, F. 374, Op. 28, D. 1873, p. 73-73ob.

⁷⁴ Trade Agency in Greece was established in the 1924-1925 accounting year. Its trade volume was 62,500 rubles the year it was opened, 63,300 rubles the following year, and 336,100 rubles in the 1926-1927 fiscal year. For details see: J. Goldstein, *Entsiklopediya Sovetskovo İmporta*, 89.

⁷⁵ GARF, F. 374, Op. 28, D. 1873, p. 74-74ob.

other hand, Arcos has never undertaken a mediation role between Russotürk and other Soviet economic institutions. This situation caused competition between the two institutions to struggle against each other in the sale of agricultural equipment and to decrease the prices by 15-20%. This competition among the two Soviet companies has resulted in no profit from the sale of Soviet agricultural equipment.⁷⁶

One of the most important motivations for pushing Russotürk to collaborate with the Karadeniz Company was that the Soviet economic institutions in Turkey thought they could easily take control of a company established in this way. It was considered that the import and export of the products requested by the Soviet Union through the Karadeniz Company could be easily carried out. The purpose of the establishment of Karadeniz Company was to find shareholders in Turkey in order to help Russotürk, and furthermore, keep the White Russian capital (Moldavskiy, Hari, Ratner, Vadyayev, and Shamshin) away from the work of the Soviets. However, things did not go as planned, and Moldavskiy, one of the White Russian refugees, became both a partner and a manager of the Karadeniz Company. Firstly, he found the money that the Karadeniz Company needed, and then played an important role in the purchases and sales of the Karadeniz Company with Russotürk.⁷⁷

The Turks, who are partners in the Karadeniz Company, assumed a role hiding the names of the White Russian capital owners. Giving partnership status to those coming from Turkish bureaucracy and political circles during the rapprochement efforts of Russotürk did not help in resolving certain issues on behalf of Russotürk. Turkish partners took a passive attitude in the import and export operations of the Karadeniz Company. Soviet trading institutions provided the Karadeniz Company with sufficient capital and technical equipment. In this case, it was understood that the White Russians misused this situation and benefited from the opportunities provided by the Soviet Union. White Russians indirectly became shareholders in Russotürk, although their desire was to be kept away from the import and export transactions between the Soviet Union and Turkey.⁷⁸

Yuryev, the manager of Arcos, did not find profitable and violently opposed the anthracite and coal sales agreement signed between Russotürk and Karadeniz Company. In order to compensate for the damages arising from the sales of coal and anthracite, the Karadeniz Company and Russotürk obtained an import license for half the amount of coal and anthracite dispatches. Thus, they recovered 75% of the damage. However, the financial losses from the sales of coal and anthracite were so great that the financing resources of the Karadeniz Company were not enough to cover this loss. Only 25% of the imported coal was paid with the loans taken by the Karadeniz Company.⁷⁹

The Soviet coal sold in Turkey was 33% cheaper than that of British coal, 25% of the Greek market, and 40% of the Egyptian market in 1925. 54,870 tons of the Soviet coal exported on March 17, 1925, was sold through the Karadeniz Company and 43,980 tons

⁷⁶ GARF, F. 374, Op. 28, D. 1873, p. 65.

⁷⁷ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. unclear.

⁷⁸ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. unclear.

⁷⁹ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. unclear.

were sold through Russotürk. Its total cost is 2,032,149 rubles. All of them were sold with an amount of 1,233,109 rubles. The damage was 799,640 rubles. Due to the higher quality of British coal, this price policy was applied in order to compete in the market. Karadeniz Company received 5% commission from these sales.⁸⁰ It has been observed that the Soviet coal was not being purchased in the Near East markets by claiming its poor quality. Therefore, the price of one metric ton of coal decreased from 6 shillings to 3 shillings.⁸¹ Since coal sales coincided with the British coal strikes, Russotürk's profit rates were thought to increase but resulted in a loss.⁸²

The amount left for the Karadeniz Company to close its debts, which was caused by the sales of anthracite and coal, was 300,000 rubles. Therefore, the financing of the Karadeniz Company was up to Russotürk. On the other hand, Russotürk applied to the Turkish-Iranian bank⁸³, where a group of White Russian entrepreneurs, who were partners of the Karadeniz Company, were also partners. White Russian Moldavskiy was among and the main supporter of these businessmen. Russotürk operated as a company that solely handled paperwork among all these transactions. The Karadeniz Company, on the other hand, performed the purchase and sale transactions without any effort and made a profit without putting any capital.⁸⁴ Not surprisingly, the attempts of the Soviet economic experts to create a trading network through the bourgeoisie in Turkey were disrupted.

The reputation of the Karadeniz Company was higher than Russotürk's in the Turkish market. Thanks to its recognition, it had the opportunity to find loans more easily and with lower interest rates from the banks. The management of Russotürk constantly claimed that they were receiving political support due to the Karadeniz Company's connections. However, Arcos experts' reports stated that they did not observe such political support. In fact, the Karadeniz Company has been reported to have no warehouses in Istanbul, as it was claimed by Russotürk. The fact that Russotürk had such a relationship with the Karadeniz Company also damaged Arcos's reputation.⁸⁵

Being aware of the developments in the Karadeniz Company, NKVT sent an expert named Derimoğlu to Istanbul. The instruction given to Derimoğlu was to take back all the goods supplied by Russotürk to Karadeniz Company and to completely put an end to the commercial relations between the two companies, completely. It was considered that if these were succeeded, then Russotürk would be able to establish a proper credit network in the Turkish market and increase its business exponentially. Afterward, the connections of Russotürk with Arcos would be strengthened and the export from the Soviets would eventually increase.⁸⁶ Derimoğlu worked in Russotürk for about a year but could not fulfill

⁸⁰ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2111, p. 320-321.

⁸¹ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2290, p. 15.

⁸² GARF, F. P374, Op. 28, D. 2112, p. 187.

⁸³ It was founded on 3 July 1921 with the will of the last Sultan Vahdettin. It was recognized by the Ankara government on 9 December 1923. Could not convene its general assembly until 1926. See: Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında*, 61.

⁸⁴ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. unclear.

⁸⁵ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. unclear.

⁸⁶ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. unclear.

what was expected of him.

5) The Conflicts and Competition Between Two Soviet Economic Institution in Turkey

Soviet Union Ministry of Foreign Trade officials were very uncomfortable with the fact that Russotürk sold the goods imported from the Soviets far below their production costs and market prices. Because, according to them, lowering the prices more than necessary reduced the rate of foreign currency inflow to the country. Therefore, the expected effect from the sales, even if at a loss, could not be achieved. On the other hand, the image of the Russotürk Company was shaken due to several facts, such as late arrival of the cargo ships, late unloading of the incoming goods, the incompatibility of the imported products with the ordered goods, failure to meet the numbers on the dispatch document several times, and the use of high-interest loans from the banks. These issues left a bad impression of Russotürk among merchants in Turkey. The merchants, whose trust was weakened, made small volume purchases from Russotürk. Obtaining import licenses for goods to be imported from Turkey by means of Russotürk brought a lot of speculation. Taking all these into consideration, the Soviet bureaucracy thought that Russotürk caused more harm than good to the Soviet Union's exports and underlined that Russotürk could not create any kind of Soviet influence in the Turkish market.⁸⁷ Nevertheless, it would not be accurate to claim that Russotürk had been completely unsuccessful. Because above all, reports on Russotürk were prepared by Soviet trade experts, who were employed in Arcos. Given that the two institutions compete against each other in the import and export of some products, it was inevitable that the institutions would argue some negative judgments about each other.

According to the Soviet trade experts, the reason for the establishment of Russotürk was to export Soviet goods to the Near East and to help develop political relations in this context. These trade transactions were very important for the Soviet Union, which had a hard time in its import and export operations. In the period between the two world wars, Soviet products were exported through Istanbul to the Near East geography such as Syria, Egypt, and Palestine. The dominance of countries such as England and France in this geography made it necessary for the Soviet Union to organize foreign trade through Istanbul with Arcos and Russotürk. NKVT, then, decided to prohibit the export of certain products through Russotürk in order to prevent sales causing losses. Therefore, diversification of Russotürk's list of export products became crucial.⁸⁸ In this context, the fact that Russotürk had financial losses in its early times or did not obtain high-profit rates from imports contrary to the expectations, did not disturb the bureaucrats in NKVT. The important thing was the establishment of trade networks to keep the foreign trade of the Soviet Union running.

The hope for the experience gained by Russotürk would be important for future sales of the Soviet export goods in the Turkish markets. It was essential that some of the import licenses to be issued for the goods, which would cause financial losses, to be issued

⁸⁷ RGAE, F. 413, Op. 11, D. 177, p. 68.

⁸⁸ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. unclear.

through Russotürk so that NKVT could easily control and dictate what needs to be done. Moreover, it was not reasonable to organize the trade of the Mediterranean Region around the Soviet Trade Agencies, as the number of Agencies was limited. It was considered more efficient and easy to continue the Soviet foreign trade through Russotürk. In this region, trade experts expressed that the commercial competition between the Soviet trade institutions was unnecessary and it was more crucial to encounter the British trade initiatives.⁸⁹

In the 1920s, The Soviet Union was one of the most important competitors of the British in the sales of coal in the Mediterranean basin. Competition between the two countries caused coal prices to drop in the Egyptian and Greek markets. In this competition, it was not considered proper for the Soviets to participate in the competition with many institutions, and it was decided to carry out the works through a single company. The Soviet trade experts, who advocated that sales to the loss be carried out only through a single company, supported the idea that the sales of Russotürk in the coming years should definitely be under the control of NKVT. Moreover, while the effects of the White Russians interfering with Russotürk over the Karadeniz were desire, it was decided to retain Reşit Saffet Bey within the company by giving him broader authoritative powers. On the other hand, Generals⁹⁰ were allowed to keep some shares, and it was even suggested to increase their share. Without the contributions of the Karadeniz Company, Russotürk could meet its financing needs due to its good relations with the Dutch Bank.⁹¹ In other words, joint operations with the Karadeniz Company did not always bother Soviet trade experts. The possibilities of the Karadeniz Company to be able to find loans with lower interest rates from foreign banks were an indication of this.

Kvirkeliya stated in his reports that it was a handicap when he was not in Istanbul and that some employees who benefited from his absence made mistakes in the purchase and carried out sales of many goods and caused substantial losses. Kvirkeliya insistently underlined that the financial damages that might have occurred from the coal sales are predicted and it was promised that these losses would be covered by Arcos due to the order of NKVT. He said that after the return of Kvirkeliya to Istanbul, the approval of the coal that was tried to be sold to the Karadeniz Company was given by Arcos. If there were a profit obtained from this transaction, it was decided that NKVT and Karadeniz companies would share the profit equally. However, in the agreement signed by Arcos, the share of NKVT is 25% and the share of the Karadeniz Company is 75%. With an amount equal to 50% of the cost of the sold goods, an import license was requested by Russotürk from the ministry. On the other hand, if the amount of the import licenses mentioned were not given in time, Russotürk would cover the loss of the Karadeniz Company at the rate that was not given, at the rate of the nominal equivalent. NKVT did not issue the promised import licenses to the relevant company when its time arrived. Arcos did not allow the Karadeniz Company to sell coal to Italy and its colonies in any way. Arcos suppressed Russotürk on some issues and has prevented some commercial

⁸⁹ RGAEF, 413, Op. 2, D. 2044, p. unclear.

⁹⁰ In the Soviet trade expert report there is no mention about names of these generals.

⁹¹ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. unclear.

transactions from taking place quickly, profitably and accurately. Moreover, Arcos put pressure to transfer the fish and its byproducts, which were kept in Istanbul warehouses for a long time and the company could not sell, to Russotürk. On the other hand, when Kvirkeleya returned to Istanbul, he learned about the rumors that Russotürk would be closed down among the merchants of Istanbul. Turkish traders, who thought that the supply of coal, cement, and other Soviet goods would increase by means of Arcos when Russotürk was closed, also considered that the import licenses to be given in return would scale up. Later, the coal left in the possession of the Karadeniz Company was transferred to Russotürk.⁹² Despite the conflicts between the institutions and the negative reports prepared, Russotürk would not be closed down until after the 1927 trade agreement.

Russotürk also served as an advertising tool for the recognition of Soviet coal, cement and caustic soda in foreign markets. On the other hand, many sales made by Russotürk to a lower price than the global trends allowed local traders to make great profits. Some Soviet products were exported in large batches, and this led to a decrease in the prices of these goods in the markets.⁹³ Caustic soda sales are the best example of this situation.

Russotürk brought caustic soda from the Soviet Union in order to market in the countries located in the Near East and Mediterranean basin. The arrival of the first party of caustic soda in Istanbul coincided with the return of the Arcos director Yuryev from the Soviets. On the other hand, with Yuryev's return to Istanbul, competition with Russotürk started. For example, Yuryev certainly did not want the sale of soda to be made through Russotürk. Arcos trade experts did their best to prevent the sale of caustic soda to Piraeus and Egypt. Because of these attempts, the caustic soda was kept in the port of Istanbul and therefore the cost of Russotürk increased in this way. With the arrival of the first party of the caustic soda in Istanbul, Arcos made a proposal to Russotürk to purchase the total amount of soda with the guarantee of the Soviet Foreign Trade Bank. Russotürk, on the other hand, made an agreement with Turk-Iran and Safra Bank for the sale of the caustic soda.⁹⁴

Russotürk made an agreement with the Ukrainian Trade Authority and the Chemical Coal Authority in 1924 to export the caustic soda. Ukrainian Trade Organization stated that Turkey's annual needs of caustic soda were 7000-8000 tons annually until 1923. In 1923, it was only 1,121 tons. The institution warned Russotürk that they would lose in this trade transaction. Russotürk, who did not pay attention to the warnings, gave bank guarantees for the order of 8.000 tons. Russotürk wanted to purchase the soda exported to Turkey for 13 pounds per bag, which was 50 kilograms each. However, Arcos was insisting for the price to be 16 pounds. In addition, Arcos entered into an argument with Russotürk that sales to Greece would cause financial losses if it were less than 300 tons. Moreover, the French and British were the ones who dominated the caustic soda market after the war. Russotürk, on the other hand, requested that the sales monopoly of

⁹² RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. 89-102.

⁹³ RGAE, F. 413, Op. 11, D. 177, p. 66-67.

⁹⁴ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. 89-102.

this product be given to them in Egypt, Palestine, Greece, Romania, Serbia, and Bulgaria, with the supply extended to six months. In fact, Russotürk kept the order rate high by knowing that the caustic soda sales would cause serious losses and relied on import licenses to be received in return.⁹⁵

In April, Russotürk contacted Arcos and they agreed that the soda sales would not be made to the Karadeniz Company. But Russotürk, who had the opportunity to have Yuryev in Moscow, convinced NKVT to sell coal and caustic soda to the Karadeniz Company. Meanwhile, two ships named Elburus and Fedon transported to the ports of Thessaloniki and Piraeus, respectively, 700 and 403 tons of caustic soda. Russotürk did not pay the debt amounting to 1,500 pounds from these two supplies to the Soviet Trade Fleet for a long time. In addition, the goods were kept in warehouses for a long time without knowing which price they should be sold.⁹⁶

In 1925, after negotiations with Karadeniz Company, Russotürk agreed about selling grain products. Rumors revolving around the Istanbul markets in the same year indicated that only Russotürk would sell Russian grains. Russotürk wanted to sell in large amounts, therefore placing large orders, and later on, considering to meet the loss with the import licenses it will receive in return. Soviet institutions were aware that grain sales would occur not only in Turkey, but also in Greece, Egypt, and Eastern Europe, and hence reduce the exports volume of the Soviet Union. Since the Karadeniz Company was not a directly related company like Russotürk, an intervention would not be in question after the sale is realized. Therefore, the sales transaction for the grains have been prevented.⁹⁷The organization responsible for the sale of the Soviet grain in Turkey was the Grain Export Association, benefiting from the legal umbrella of Arcos. Russotürk's grain sales or transit grain exports to other countries did not go beyond speculation.

6) The Sales of Russotürk in Middle East Markets

Russotürk, in accordance with the purpose of its establishment, realized export activities -for example, sugar exports- not only to Turkey, but also to Egypt, Syria, Palestine, and Greece markets. In 1926, the Soviet Union exported 1,150 tons of sugar amounting to 20,306 pounds to Turkey, this figure rose to 241,321 pounds and 16 520 tons in 1927. The share of Russotürk rose to 25% in all sugar imports to Turkey. In 1927, Arcos exported 6,453 tons of sugar, worth 94,301 pounds to Egypt. In 1926, Russotürk's sales in the scattered sugar market of Egypt were 8,550 tons. In 1927, the total export volume of the Soviet sugar to Turkey and surrounding countries was 27,773 metric tons, while it was 9,700 metric tons to the same countries in 1926.⁹⁸

Between 1924 and 1927, Russotürk's efforts to sell Soviet coal did not exceed 2,000 tons per month. In the 1926-1927 fiscal year, 22,000 tons of coal were exported, but only 17,000 tons were sold. At least 300,000 tons of coal have been sold annually in the Istanbul market, 6% of which was Soviet coal. The goal of selling 25,000 tons was set in

⁹⁵ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. 13-27.

⁹⁶ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044, p. 13-27.

⁹⁷ RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2042, p. 217-218.

⁹⁸ GARF, F. P374, Op. 28, D. 3230, p. 242-252.

the 1927-1928 fiscal year. It was increased to 35,000 tons for 1929. In the Egyptian market with an annual consumption of 2,000,000 tons, Soviet trading institutions informed that there is no export operation in reports. However, Russotürk sold coal to Egypt through Istanbul during this period. It is reflected in the reports of Soviet experts that Russotürk could not handle this job properly.⁹⁹

7) The Export of Soviet Agricultural Equipment to Turkey by Russotürk

The reason for the sale of considerable numbers of agricultural equipment in Turkey, which were manufactured in Russia, until the First World War years was that the Tatars who immigrated from Russia were accustomed to using Russian agricultural tools. After the war in the years, exports of Soviet-made agricultural equipment to Turkey started in 1924-1925 with an insignificant sale of 452 pounds. In the 1925-1926 fiscal year, the Ukrainian State Trading Corporation was responsible for the sale of agricultural equipment but export operations were carried out by Arcos. After a while, Russotürk got also involved in the export of agricultural equipment.¹⁰⁰

Soviet exports of agricultural equipment to Turkey were not presented separately within the data obtained from the statistical sources. Different figures in different sources are provided only under the group of products made of metals and together with electrical appliances. The sales of electrical appliances such as lamps etc. from the Soviet Union to Turkey did not occur until the end of the 1920s, the mentioned figures in the statistics should have been the agricultural equipment. On the other hand, in the Soviet archives, different figures are also demonstrated among the documents of institutions such as Arcos, Trade Representative, and Russotürk. The main point here is not trying to figure out what the numbers resemble but understanding how the Soviet institutions and the bureaucrats within these institutions perceived the Turkish agricultural markets, how they established their trade sales network, and how they kept their relations with the other Soviet institutions and the Ministry of Trade. However, if a rough estimate is made, the following figures are obtained;

Table 1. Soviet Agricultural Equipment Sales in Turkey in the 1920s (Turkish Lira)

YEAR	WHOLESALES	RETAIL	TOTAL
1924		4.930	4.930
1925	173.845	5.672	179.517
1926	215.900	23.888	239.788
1927	46.241	69.084	115.325

(Source: GARF, F. P374, Op. 28, D. 3230, p. 242-252)

⁹⁹ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2811, p. 30-34.

¹⁰⁰ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2811, p. 30-34.

8) The Closing Down of Russotürk

The total export amount of Russotürk between July 1924 and December 1926 was 8,412,198 rubles. The total imports between 1 July 1926 and 15 December 1926 amounted to 2,039,000 rubles. In fact, the actual reason why Russotürk could not contribute sufficiently to Soviet exports was that the variety of Soviet export products was limited. Products such as coal, cocoon, cement, caustic soda covered 80% of Russotürk's export products.¹⁰¹

It was stated in the Soviet statistical sources that Russotürk did not perform any import transactions in the 1923-1924 fiscal year, whereas it exported products amounting to 100,000 rubles. In the next fiscal year, the company imported 900,000 rubles worth of products in exchange for exports amounted to 5,400,000 rubles. In the 1925-1926 fiscal year, export volume carried out by Russotürk fell to 3,100,000 rubles. On the other hand, amount of imports doubled and amounted to 1,800,000 rubles. One of the reasons that are effective in this increase was the authorization given to the institution to import without licenses. In the 1926-1927 fiscal year, in which Russotürk would cease its operations, its exports have amounted to 4,300,000 rubles and its imports were 1,600,000 rubles.¹⁰² When Russotürk was liquidated after the trade agreement signed in 1927, the Soviet Commercial Representation took over the places of Arcos and Russotürk.¹⁰³

During the liquidation of Russotürk, Lander, who was an employee of Arcos, and Kvirkeliya were sued by NKVT. In the report prepared against Kvirkeliya, the court was asked to hold a closed session in order not to cause a diplomatic problem. It is stated that care should be taken not to attract the attention of the Turkish authorities. It was emphasized that, in order to stay away from political troubles, those who were accused should be judged on economic errors only.¹⁰⁴

Kvirkeliya stated in his defense at the court that the goal of the establishment of the Russotürk Company was to partially cover the financial capital that was needed by Turkey after the war. Because there were no trade agreements between the Soviet Union and Turkey, the Trade Representation failed to fulfill the assigned tasks legally. The Trade Representation was not able to establish links with capital and markets that were essential for the Soviets. That was why the Soviets had a hard time supplying the products to the Turkish market that they wanted to export. On the other hand, the European capital continued to affect the young Turkish Republic. Performing barter transactions on products, however, did not attract Turkish merchants, and later on, discounts on certain goods allowed Soviet merchandise to enter the Turkish markets. Meanwhile, product lists, that were prepared to be exported by Russotürk, did not attract the buyers in Turkey.¹⁰⁵

Kvirkeliya stated in his interrogation at the court that no information was kept from the Ministry of Trade in any way and that they were informed before the signing of all the

¹⁰¹ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2295, p. 5.

¹⁰² Goldstein et al., *Entsiklopediya Sovetskovo İmporta*, 94.

¹⁰³ GARF, F. P374, Op. 28, D. 3230, p. 242-252.

¹⁰⁴ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2111, p. 311-314.

¹⁰⁵ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2111, p. 319.

agreements.¹⁰⁶ Kvirkeleya attributed the low price of cement sales to the tough competition of Italian companies. Stating that he was asked to the Ministry for import licenses, he reminded that the right to license the Karadeniz Company was granted through the 1927 agreement.¹⁰⁷ He stated that Arcos claimed the success in obtaining import licenses of profitable products, but accused the Karadeniz Company and Russotürk in sales such as cement transactions that ended in losses.¹⁰⁸ Turkey signed a trade agreement with the USSR in March 1927. As a result of the agreement, Turkey guaranteed the export of 7.5 million dollars of Turkish origin products to the Soviets every year. In return, the USSR allowed the Turkish government to recognize the Soviet Trade Representative with diplomatic immunity. In addition, the opening of offices to work under the Trade Representative Office in Turkey's provinces such as Erzurum, Konya, Ankara, Istanbul, and Kars was made official with the agreement. The recognition of the Soviet Trade Representative by the Turkish government rendered the survival of Soviet joint-stock companies such as Russoturk and Arcos meaningless.

Karahan, in his letter to NKVT dated February 28, 1927, underlined that it was decided to the Russotürk's establishment because of the difficulties experienced with Turkey. According to Karahan, Russotürk played an important role in correcting the relations. However, with the signing of the trade agreement, the task of Russotürk would be terminated.¹⁰⁹ In his letter dated March 13, 1927, Karahan asked the Ministry of Foreign Affairs not to close down Russotürk anytime soon. Because it was requested to carry out the Soviet exports to Syria, Palestine, Egypt, and other Arab countries through this company. The activities of Arcos would be terminated in a short time. Karahan stated that Russotürk may be needed by its legal infrastructure since there are French and British companies in the Syrian and Egyptian markets.¹¹⁰ Despite all of these, the end of the NEP period, and signing the 1927 trade agreement with Turkey, authorizing the Soviet Union to establish a Trade Representative in Turkey, led to the closure of Russotürk.

Conclusion

Russotürk was among of the joint-stock companies established abroad that the Soviet Union tried to use effectively in its foreign trade during the NEP period. In 1927, the company was liquidated due to the decision taken by the Soviet Union after NEP was terminated, while being independent from the economic circumstances in Turkey. The reason for this decision was the trade agreements signed with Turkey in the same year, which accepted the Soviet trade organizations to be formed in accordance with the foreign trade state monopoly. Moreover, Arcos has transformed into the Trade Representative of the Soviet Union in Turkey. The institution, whose main purpose was to attract the capital support of the Istanbul bourgeoisie, suffered financial difficulties throughout its existence. Even the operations such as the sale of cement that were organized in order for the Istanbul bourgeoisie to invest did not achieve to provide the capital flow to the institution.

¹⁰⁶ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2151, p. 4.

¹⁰⁷ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2151, p. 6.

¹⁰⁸ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2151, p. 6.

¹⁰⁹ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2295, p. 17.

¹¹⁰ GARF, F. P374, Op. 28, D. 2295, p. 19.

Despite being warned several times by the Soviet Union Foreign Trade Ministry, the White Russians who settled in Istanbul have been instrumental in almost every sale of Russotürk through the Karadeniz Company. The most used aspect of Russotürk by the Istanbul bourgeoisie is that the import license that must be obtained to send products to the Soviets could be easily provided by the institution. Sales of Soviet agricultural equipment continued until the mid-1930s after Russotürk liquidated. Russotürk was among the institutions which provided the exports of agricultural equipment from the Soviet Union to Turkey. However, contrary to the expectations, the Soviet institutions entered into a tough and unnecessary competition with each other and reduced the prices of their own products without the intervention of other competitors. The biggest benefit of Russotürk to the Soviet foreign trade was that it facilitated the exports of the Soviet products through Istanbul to the Near East markets such as Egypt, Syria, and Palestine without the pressure from the western countries. After the 1927 trade agreement was signed, the institution was no longer needed. The primary instruction of Moscow was to reduce the number of employees to a minimum and then to close down the institution.

Beyanname:

1. Etik Kurul İzni: Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

2. Katkı Oranı Beyanı: Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.

3. Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

1. Ethics approval: Not applicable.

2. Author contribution: The author declares no one has contributed to the article.

3. Competing interests: The author declares no competing interests.

BIBLIOGRAPHY

Archival Resources

GARF (Gossudarvstvennyy Arhiv Rossiskoy Fedaratsii)

GARF, F. P374, Op. 28, D. 2290

GARF, F. P374, Op. 28, D. 2291

GARF, F. P374, Op.28, D. 2292

GARF, F. P374, Op. 28, D. 2295

GARF, F. P374, Op.28, D. 2111

GARF, F. P374, Op. 28, D. 2112

GARF, F. P374, Op. 28, D. 2151

GARF, F. P374, Op. 28, D. 2811

GARF, F. P374, Op. 28, D. 3230

GARF, F. 374, Op. 28, D. 1873

GARF, F. 374, Op. 1, D. 1878

RGAE (Rossiskiy Gosudarstvennyy Arhiv Ekonomiki)

RGAE, F. 413, Op. 11, D. 177

RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2042

RGAE, F. 413, Op. 2, D. 2044

Books and Articles

Ball, Alan. *The Cambridge History of Russia*. Volume 3. ed. Ronald Grigor Suny. England: Cambridge University Press, 2006.

Ball, Alan. *Russia's Last Capitalists- the Nepmen 1921-1929*. England: University of California Press, 1987.

Baykov, Alexandr. *Soviet Foreign Trade*. Princeton: Princeton University Press, 1946.

Bilgiç, Erdal. "Soviet Cement Export to Turkey in the Early Republican Period". *HÜTAD* 32 (2020): 39-58.

Carr, Edward H. *Bolşevik Devrimi*, Cilt 3. çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları, 2004.

Carr, Edward H. *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1919*. çev. Levent Cinemre. İstanbul: Yordam Yayınları, 2010.

Criss, Bilge. *İstanbul İşgal Altında 1918-1923*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Dobb, Maurice. *Soviet Economic Development since 1917*. England: International Publishers, 1968.

Evtuhov, Cathirine ve Richard Sitites. *1800'den İtibaren Rusya Tarihi Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.

Goldstein J. et al. *Entsiklopediya Sovetskovo İmporta*. Moskva: İzdatelstvo Narkomtorga SSSR i RSFSR, 1929.

Hamit, Tahsin ve Remzi Saka. *Sermaye Hareketi*, İstanbul: Amedi Matbaası, 1930.

Hirst, S. "Georgiy Çiçerin, Sovyet Dış Politikası ve Türk İhtilali". *Toplumsal Tarih* 298 (2018): 56-62.

Karakaya, Ali. *İstanbul İşgal Altında*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2016.

Kazgan, Gülten. "Türkiye Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler". *Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*. İstanbul: İYİTM Mezunları Derneği Yayınları, 1977.

Lenin, Vladimir. *Sosyalizme Geçiş Döneminde Ekonomi Devrim Yazıları 3*. çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010.

Nove, Alec. *An Economic History of the SSSR 1917-1991*. England: Penguin Books, 1992.

Ökçün, Gündüz. *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı*

Sermaye, Ankara: AÜSBFY, 1973.

Samohin, Y. M. *Ekonomiçeskaya İstoriya Rossii*. Moskva: GUVŞE, 2001.

Şemsutdinov, A. ve Y. A. Bagirov. *Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*. çev. A. Hasanoğlu. İstanbul: Bilim Yayınları, 1979.

Tezel, Yahya. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Tezel, Yahya. "1923-1928 Dönemi Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri". *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*. İstanbul: İYİTM Mezunları Derneği Yayınları, 1977.

Üre, Pınar. "Remnants of Empires: Russian Refugees and Citizenship Regime in Turkey, 1923-1938", *Middle Eastern Studies* 56/2 (2019): 207-221.

MODERN İSTİHBARATA GEÇİŞ DÖNEMİ TÜRK VE RUS İSTİHBARAT ORGANİZASYONLARI – KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇÖZÜMLEME*

 Aykut ÇAĞLAK^a

Öz

Türk ve Rus istihbarat tarihinde modern istihbarata geçiş süreci asırlar süren geniş bir zaman dilimine yayılmakta ve bu süreçte 20. yüzyılın ilk çeyreği her iki istihbarat geleneği açısından da kritik dönem olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu kritik dönemde faaliyet yürütmüş olan Türk ve Rus istihbarat organizasyonlarının karşılaştırmalı olarak ele alınmamış olması literatürdeki önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Bu makale, köklü bir geleneğe sahip olan Türk ve Rus istihbaratının 20. yüzyılın ilk çeyreğinde hangi istihbarat organizasyonlarıyla sahada yer aldığı konusunda bilgi verip, bu organizasyonların kurumsal yapılarını, kuruluş amaçlarını, istihbarat anlayışlarını, temel faaliyet alanlarını, iç-yapısal sürekliliklerini, değişimlerini, benzerliklerini ve farklılıklarını açıklamayı amaçlamaktadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılandırılmış ve faaliyet göstermiş Türk ve Rus istihbarat organizasyonları Türk ve Rus istihbarat tarihinde modern istihbarata geçişin önemli birer parçasıdır ve bu organizasyonların karşılaştırmalı bir yöntem ve disiplinlerarası bir yaklaşımla çözümlenmesi önemli bulgular elde etmeyi olanaklı kılmaktadır. Söz konusu yöntem ve anlayış doğrultusunda ve modern istihbarata geçiş dönemleri çerçevesinde yapılan çözümleme hem Türk ve Rus istihbaratının genetik kodlarının belirlenebilmesini sağlamakta hem de modern istihbarata geçiş dönemleri örtüşen diğer devletlerin istihbarat organizasyonlarının genetik kodlarının belirlenebilmesi noktasında da metodolojik bir model teşkil etmektedir. Modern istihbarata geçiş dönemi Türk ve Rus istihbarat organizasyonları caydırıcı karaktere sahip, disiplinli, merkezî güçle uyumlu ve etkili birer güvenlik aygıtıdır. Ayrıca bu organizasyonlar, kendilerine has yapısal özelliklere sahip olup bu bağlamda birbirlerinden farklı olsalar da Türk ve Rus tarihinin derinliklerinden beslenmiş ve imparatorluk geleneğinin istihbari tecrübeleriyle şekillenmişlerdir. Türkiye’de ve Rusya’da rejimler değişse de istihbarat organizasyonları, dönemlerindeki mevcut rejimle uyumlu çalışmışlardır. Bu sonuçlar ışığında, tarih ve istihbarat disiplinlerinin temel metodolojik hassasiyetlerini ön planda tutan disiplinlerarası bir yaklaşımı benimseyen ve bu doğrultuda karşılaştırmalı çözümlemelere yönelen çalışmaların gerek istihbarat tarihi gerekse de güvenlik ve istihbarat literatürüne daha geniş bir perspektif sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Türkiye, istihbarat, propaganda, organizasyon.

* Bu makale yazarın “Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925)” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

^a Dr., T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara/Türkiye, aykut979@yahoo.com

TURKISH AND RUSSIAN INTELLIGENCE ORGANIZATIONS IN THE TRANSITION PERIOD TO MODERN INTELLIGENCE – A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

In the history of Turkish and Russian intelligence, the transition to modern intelligence spans a wide period of time and in this process, the first quarter of the 20th century stands out as a critical period for both intelligence traditions. However, the fact that the Turkish and Russian intelligence organizations that operated in this critical period were not discussed comparatively draws the attention as an important deficiency in the literature. This article aims to provide information on which intelligence organizations the Turkish and Russian intelligence, which has a deep-rooted tradition, took part in the field in the first quarter of the 20th century, and to explain the institutional structures, establishment purposes, intelligence perspectives, main fields of activity, internal-structural continuity, changes, similarities and differences of these organizations. Turkish and Russian intelligence organizations, which were structured and operated in the first quarter of the 20th century, are important parts of the transition to modern intelligence in the history of Turkish and Russian intelligence, and analyzing these organizations with a comparative method and an interdisciplinary approach makes it possible to obtain important findings. The analysis made in line with the aforementioned method and understanding and within the framework of the transition periods to modern intelligence not only enables the determination of the genetic codes of Turkish and Russian intelligence, but also serves as a methodological model for the determination of the genetic codes of the intelligence organizations of other states whose transition periods to modern intelligence coincide. In the transition period to modern intelligence, Turkish and Russian intelligence organizations are disciplined, adaptable and effective security devices with a deterrent character. In addition, although these organizations have unique structural features and differ from each other in this context, they were fed from the depths of Turkish and Russian history and were shaped by the intelligence experiences of the imperial tradition. Although the regimes in Turkey and Russia had changed, intelligence organizations had worked in harmony with the regime of their time. These results suggest that studies that adopt an interdisciplinary approach that prioritizes the basic methodological sensitivities of the disciplines of history and intelligence and that focus on comparative analyzes in this direction will provide a broader perspective to both the history of intelligence and the security and intelligence literature.

Keywords: Russia, Turkey, intelligence, propaganda, organization.

ТУРЕЦКИЕ И РОССИЙСКИЕ РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНЫЕ СЛУЖБЫ В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА К СОВРЕМЕННОМУ СОСТОЯНИЮ (ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XX ВЕКА): СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В истории разведывательных служб Турции и России переход к современному состоянию охватывает большой промежуток времени. В этом процессе выделяется критический период для обеих разведывательных традиций — первая четверть XX века. Представляется важным проведение сравнительного анализа состояния разведок двух стран этого периода. В данной статье представлена информация о турецкой и

российской разведывательных организациях, которые имели глубокие традиции и действовали в первой четверти XX века. Были также рассмотрены институциональные структуры, цели создания, основные сферы деятельности разведок, их внутривидовая преемственность, изменения, сходства и различия. Автором применяется междисциплинарный подход и используется сравнительный метод. Проведенный анализ в рамках переходного периода к современному состоянию разведывательных служб не только позволяет определить генетические коды турецкой и российской разведок, но и представляет собой методологическую модель для исследования аналогичных структур других государств в переходный период. Турецкие и российские специальные службы формировались на основе опыта имперской традиции и являлись дисциплинированными, послушными и эффективными средствами безопасности сдерживающего характера. Разведывательные организации работали, несмотря на смену политических режимов в Турции и России. В исследовании делается вывод о перспективности междисциплинарного подхода, при котором основные методологические особенности дисциплин сосредоточены на сравнительном анализе, обеспечивая новые возможности как для изучения истории разведывательных служб, так и для специальных исследований по безопасности и разведке.

Ключевые слова: Россия, Турция, разведка, пропаганда, организация.

Giriş

Modern istihbarata geçiş dönemleri devletlerin istihbarat sistematiğini derinden etkileyen tarihsel dönemlerdir. Bu yüzden modern istihbarata geçiş dönemlerinin özel olarak incelenmesi, devletlerin istihbarat anlayışlarının ortaya konulabilmesi ve çözümlenebilmesi adına elzemdir. Böyle bir çözümlenmeye gidebilmek için de öncelikli olarak, devlet adına faaliyetlerini yürüten istihbarat teşkilatlarının, “modern istihbarata geçiş dönemi” çerçevesinde ele alınması gerekmektedir.

Türk ve Rus istihbarat tarihine bakıldığında, modern istihbarata geçişin uzun bir tarihsel sürece yayıldığı görülmekte ve 20. yüzyılın ilk çeyreği, her iki istihbarat geleneğinde de modern istihbarata geçiş çabalarının yoğunlaştığı dönem olarak öne çıkmaktadır. Ancak dünya genelindeki mevcut istihbarat yapıları içerisinde, köklü bir istihbarat geleneğine sahip olmalarıyla öne çıkan Türk ve Rus istihbaratının, modern istihbarata geçiş dönemlerinin örtüşmesine rağmen, modern istihbarata geçiş dönemleri bağlamında, istihbarat teşkilatlarının temel yapısal özellikleri, kuruluş amaçları, istihbarat anlayışları ve temel faaliyet alanları doğrultusunda karşılaştırmalı olarak ele alınmamış olması literatürde ciddi bir boşluk doğurmaktadır.

Bu çalışma, modernleşmeye geçiş dönemleri örtüşen Türk ve Rus istihbaratını, modernleşmeye geçiş çabalarının yoğunlaştığı 20. yüzyılın ilk çeyreği çerçevesinde karşılaştırmalı olarak ele alarak söz konusu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Türk ve Rus istihbaratı gibi iki önemli istihbarat geleneğini modernleşme çabalarının yoğunlaştığı söz konusu çeyrek yüzyıllık süreçte karşılaştırmalı olarak incelemek ve bu dönemde faaliyet yürütmüş olan Türk ve Rus istihbarat teşkilatlarının neden ve nasıl

yapılandırıldıklarını ortaya koyarak çözümlmek, literatüre katkı sunacak kritik bulgulara ulaşılmasını olanaklı kılmaktadır.

Çalışma bu bulgulara ulaşma yolunda karşılaştırmalı yöntemi ve disiplinlerarası yaklaşımı benimseyerek hareket etmektedir. 20. yüzyılın ilk çeyreği hem Türk ve Rus tarihinde hem de Türk ve Rus istihbarat sistematiğinde köklü değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde Türkler de Ruslar da çok ciddi iç ve dış güvenlik sorunlarıyla baş etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca bu çeyrek yüzyılda Türkiye’de de Rusya’da da rejim değişikliklerinin yaşanmış olması Türk ve Rus istihbaratının modern istihbarata geçiş süreçlerini doğrudan etkilemiştir. Gerek kurumsallaşma gerekse de istihbarat faaliyetlerini belirli yazılı kurallar çerçevesinde icra etme gibi modern istihbarata geçiş çabaları her iki ülkede de 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde yapılandırılmış olan Türk ve Rus istihbarat organizasyonları, kuruluş amaçları ve yapısal özellikleriyle istihbaratta modernleşmenin belirleyici unsurları olmuşlardır.

Çalışmada ilk olarak, söz konusu dönemde yapılandırılmış olan II. Abdülhamid’in Yıldız istihbarat organizasyonu, İttihat ve Terakki döneminin etkili istihbarat yapılanması Teşkilat-ı Mahsusa, Milli Mücadele döneminde yapılandırılan Karakol Cemiyeti, Zâbitan, Yavuz, Hamza ve Felah Grupları, Askeri Polis Teşkilatı, Tedkik Heyeti Amirlikleri, Emniyet-i Umumiye Müfettişlikleri, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi ve Müdafaa-i Milliye Teşkilatı gibi Türk istihbarat organizasyonlarına; ardından, aynı dönemde faaliyet yürütmüş Okrana (Отделение по Охранению Общественной Безопасности и Порядка - Kamu Güvenliği ve Düzenini Koruma Bakanlığı), Çeka (ЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем - Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu), GPU (Государственное политическое управление при НКВД РСФСР-RSFSR - Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde hizmet veren NKVD'ye bağlı - Devlet Siyasi Müdürlüğü), OGPU (Объединённое государственное политическое управление - Birleşik Devlet Siyasi Müdürlüğü), GRU (Главное Разведывательное Управление - Genelkurmay Ana İstihbarat Müdürlüğü), Kızıl Ordu (Красная армия), NKVD (НКВД, Народный комиссариат внутренних дел - İç İşleri Halk Komiserliği) gibi Rus istihbarat organizasyonlarına iki ayrı ana başlık altında sırasıyla yer verilerek bu istihbarat organizasyonlarının yapılandırılma gayeleri ve yapısal özellikleri açıklanmakta; üçüncü bölümdeyse, ilk iki bölümde ele alınmış olan Türk ve Rus istihbarat organizasyonları temel yapısal özellikleri, kuruluş amaçları, faaliyet alanları ve istihbarat anlayışları bağlamında karşılaştırmalı olarak çözümlenmektedir.

1) Modern İstihbarata Geçiş Dönemi Türk İstihbarat Organizasyonları

Türk istihbarat tarihinde modern istihbarata geçiş çabalarının başlangıcı I. Abdülhamid dönemine (1774-1789) dayanmaktadır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda istihbarat faaliyetleri, yöneten ve yönetilenlerin hukuk kuralları dışına çıkıp çıkmadıklarının takibinin yapılması ve hukuk kuralları dışına çıkan kişilerin tespitine yöneliktir. III. Selim döneminde de (1789-1807) Sultan, istihbarat faaliyetlerinin belirli bir düzen içerisinde devamlılığının sağlanabilmesi için fermanlar yayınlamakta, ayrıca daimi dış temsilcilikler oluşturarak bu resmî temsilcilikleri istihbari işleyişe dâhil

etmektedir. Sultan'ın bu hamlesini modern istihbarata geçişin önemli işaretlerinden biri olan "kurumsallaşma" yolunda atılmış adımlardan biri olarak görmek de mümkündür. Daimi temsilcilikler istihbarat teşkilatı niteliğine sahip değildir fakat bu temsilciliklerin haber ve bilgi temini ve iletiminde istihbari işleyişin içinde olmaları istihbarat faaliyetlerini dolaylı da olsa yasal ve kurumsal bir zemine oturtmaktadır. II. Mahmud döneminde de (1808-1839) istihbarat faaliyetleri I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde olduğu gibi ağırlıklı olarak yöneten ve yönetilenlerin hukuk dışına çıkıp çıkmadıklarının denetimine yönelik olarak icra edilmiş, bu durum o dönemin iç istihbarat raporlarına da yansımıştır.¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda istihbarat faaliyetlerinin bir kuruma direkt olarak bağlanması ise Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde gerçekleşmiştir. II. Abdülhamid'in özel doktoru Mavroyani Paşa'nın Fransa'da imzasız olarak yayınlanan *Türk Gizli Polisi* isimli kitabındaki bilgilere göre Sultan Abdülmecid döneminde bir gizli teşkilat kurulmuş, bu teşkilat bir süre sonra kapatılmış ancak Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde 1863'te yeniden açılmıştır.² Sultan I. Abdülhamid, III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde istihbarat faaliyetlerinin yasal zemine oturtulma ve kurumsal yapılar bünyesinde sürdürülme çabaları, ayrıca bu faaliyetlerin halkın güvenliğini ön planda tutması Türklerin modern istihbarata geçiş sürecinin önemli basamakları olmuştur.³ Türk istihbarat tarihinde modern istihbarata geçiş çabalarının en yoğun olarak yaşandığı dönemse 20. yüzyılın ilk çeyreğidir. Bu çeyrek yüzyıllık dönemin başları II. Abdülhamid döneminde yaşanan önemli istihbari gelişmelere ve değişimlere sahne olmuştur.

a) II. Abdülhamid'in Yıldız İstihbarat Organizasyonu

Osmanlı İmparatorluğu tarihinde II. Abdülhamid, pek çok özelliğinin yanında istihbarata verdiği önemle de bilinmektedir. Dönemin uygulamaları da Sultan'ın, iç ve dış tehditlerin yoğunlaştığı zor bir süreçten geçen imparatorluğun ayakta kalabilmesi için güvenlik ve istihbarat alanındaki çalışmaların önemini farkında olduğuna işaret etmektedir. Bu anlamdaki işaret fişeği 1879 yılında Zabtiye Nezareti'nin kurulmasıyla atılmış ve imparatorluğun II. Abdülhamid dönemi güvenlik ve denetim aygıtlarındaki değişim başlamıştır.⁴

II. Abdülhamid Dolmabahçe Sarayı'nın güvenliğini sağlanması işinin zor olacağını da düşünerek Yıldız Sarayı'na taşınmış ve Sultan'ın 33 yıllık saltanatı boyunca çok fazla dışına çıkmadığı bu sarayın çevresinde beş bini görevli yedi bini asker olmak üzere yaklaşık on iki bin kişi yaşamıştır. Sarayın çevresine on beş bin askerin barınabileceği kışlalar yapılmış, II. Abdülhamid'in şahsi güvenliği için de özel bir muhafız bölüğü oluşturulmuştur.⁵ Sultan, Yıldız Sarayı merkezli, direkt kendisine bağlı ve yıllar içerisinde şekillenip dönüşen ve karmaşık bir yapıya sahip olan istihbarat organizasyonu ile iki

¹ Aykut Çağlak, "Türk İstihbaratının Modern İstihbarata Geçiş Sürecindeki Uygulamalarının Türkiye'de Demokrasinin Gelişimine Katkıları", *Atatürk Yolu Dergisi* 68 (2021): 264-265.

² Erdal İter, "Osmanlılarda İstihbarat (XIV.- XIX. Yüzyıllar)", *Avrasya Dosyası* 8/2 (2002): 247.

³ Çağlak, "Türk İstihbaratının Modern İstihbarata Geçiş Sürecindeki Uygulamalarının Türkiye'de Demokrasinin Gelişimine Katkıları", 279.

⁴ Noemi Levy-Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 39.

⁵ Vahdettin Engin, *Asayiş – Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013), 14-18.

temel gayeye yönelmiştir. Bu gayelerden birincisi, Balkanlardaki milliyetçilik hareketlerini takip edip, Avusturya ve Rusya'nın bu hareketleri ne şekilde desteklediğine ilişkin bilgi alabilmek; ikincisi ise ülke içindeki muhalif komploları ortaya çıkarabilmektir.⁶

Ülke içi gelişmelerle ilgili olarak Sultan'a bilgi akışının sağlandığı jurnalcılık uygulaması, II. Abdülhamid döneminin en kritik istihbarat uygulamalarından biri olmuştur. Sultan, casusluğu saltanatının manivelası haline getirmiş ve onun zamanında hafiyelik devlete ait bir teşekkül vasfını kazanmıştır.⁷ II. Abdülhamid, denetim mekanizmasını güçlendirmek amacıyla polis teşkilatının yanına, doğrudan kendisine bağlı olarak görev yapan bir istihbarat sistemi eklemiştir. Sultan bu sistemden gelen güce şahsı ve rejim adına hayati bir önem atfetmiştir. II. Abdülhamid gerek polisin gerekse de kendisine direkt bağlı olarak işleyen istihbarat sisteminin faaliyetlerini günbegün takip etmiştir.⁸ Sultan'ın hafiyelik ve jurnalcılık örgütünün İstanbul'da, *Baş Hafiyeye* adıyla bilinen resmî bir makamı, ödeneği ve dairesi bulunmaktadır. Bununla birlikte, hafiyeye ve jurnalciler geniş bir gönüllüler ordusu oluşturmaktadır. Bu gönüllüler ordusu, okunamayacak kadar fazla sayıda jurnali Sultan'a ulaştırmaktadır.⁹ Yıldız istihbarat organizasyonu, içlerinde paşaların, donanmadan subayların, valilerin, hâkimlerin, müderrislerin, hekimlerin, öğretmenlerin, gazetecilerin de olduğu 990 ajanı ve 23 ajan merkezini ihtiva etmektedir.¹⁰ II. Abdülhamid döneminde istihbarat çalışmalarının organizasyonu aşamasında ve istihbarat faaliyetlerinin icrasında yabancı uzmanlardan da istifade edilmiştir. Yabancı uzmanlar hem güvenlik aygıtlarındaki yapısal reformların gerçekleştirilmesinde hem de adli ve siyasi nitelikli münferit görevlerin ifasında vazifelendirilebilmişlerdir.¹¹

Yıldız Sarayı istihbarat akışında merkezî konumdadır ve "hafiyeye yuvası" olarak görülmektedir. Yıldız Sarayı dışında, şehzade sarayları, askerî okullar, medreseler, tekke ve zaviyeler de hafiyelerin yoğun olarak buldukları yerler olarak bilinmektedir. Özellikle de II. Abdülhamid'in kardeşi, veliaht şehzade Reşad, Mevlevî olduğu için Mevlevihaneler çok sıkı gözetim altındadır.¹² Bütün muhalif unsurlara dair farklı konulardaki bilgilerin akışı Sultan'a jurnallerle ve birbirinden farklı bilgi kaynaklarından ulaştırılmaktadır. Devlet kurumlarının resmî kanallarından geçmeden Sultan'a direkt takdim olunan jurnaller söz konusu olduğunda ise II. Abdülhamid genellikle jurnali bizzat açıp, altındaki imzayı kesmek suretiyle muameleye koymakta ve *iradesini* (emri) vererek Mabeyn Başkitabet Dairesi'ne göndermektedir.¹³ II. Abdülhamid döneminde istihbarat faaliyetlerinin de içinde olduğu tüm güvenlik çalışmalarının ve denetim aktörlerinin birbirlerine göre ağırlıklarını saptamak güçtür.¹⁴ Ancak II. Abdülhamid'i tahttan indirip

⁶ Kaya Karan, *Türk İstihbarat Tarihi - Yıldız İstihbarat Teşkilatı ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e* (İstanbul: Truva Yayınları, 2008), 35-36.

⁷ Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür* (İstanbul: Temel Yayınları, 1999), 5.

⁸ Levy-Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909*, 403.

⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 344-345.

¹⁰ İter, "Osmanlılarda İstihbarat (XIV.- XIX. Yüzyıllar)", 248.

¹¹ Levy-Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909*, 261-262.

¹² François Georgeon, *Sultan Abdülhamid* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 219.

¹³ İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, 24-25.

¹⁴ Levy-Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909*, 307.

ülke yönetimindeki etkilerini giderek artırdıkları dönemde İttihatçıların, hiyerarşisi ve işleyiş tarzı belirgin, tek bir çatı altında istihbarat faaliyetlerini yürüten kurumsal bir istihbarat yapılanması oluşturmaktan yana tercihlerini kullandıkları görülmektedir.

b) İttihatçıların Teşkilat-ı Mahsusası

II. Abdülhamid'in Yıldız istihbarat organizasyonunun faaliyetlerine, 29 Temmuz 1908 tarihli Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) kararname ve 30 Temmuz 1908 tarihli *irade* ile son verilmiş¹⁵ ve istihbari görevler Miralay Galip Bey'in başında bulunduğu Emniyet-i Umumiye'ye devredilmiştir.¹⁶ Ancak daha sonra imparatorluk içerisinde istihbarat çalışmaları yapan farklı yapılanmalar da vücut bulmuştur. Örneğin Stoddard'a göre, Talat Paşa, Cemal Paşa ve Enver Paşa'nın 1911-1918 yılları arasında faaliyet yürüten ve kendilerine bağlı özel istihbarat organizasyonları bulunmaktadır.¹⁷ Teşkilat-ı Mahsusası ise adı geçen isimlerden Enver Paşa'nın kurulmasına ön ayak olduğu gizli ve paramiliter bir istihbarat organizasyonudur. Teşkilat'ın amacı imparatorlukta birlik ve toprak bütünlüğünün korunmasına katkı sağlamaktır.¹⁸

ATASE arşiv belgelerine göre Teşkilat-ı Mahsusası 30 Kasım 1913 tarihinde resmen kurulmuştur.¹⁹ Bu istihbarat yapılanmasının açık ve gizli idari aygıtı, gizli hücreleri, yetiştirme ve eğitim merkezi de bulunmaktadır.²⁰ Teşkilat, Harbiye Nezareti'ne direkt bağlıdır ve özel şifrelerle işlerini yürütmektedir. Ayrıca Teşkilat-ı Mahsusası 7 şube ve 21 masadan müteşekkildir.²¹ Teşkilat'ın ana kuruluş amaçlarından biri, silahlı çete ve gruplar oluşturarak hasım güçlere karşı koymaktır.²² Teşkilat-ı Mahsusası'nın başlıca görevleri arasında; propaganda, espionaj, kontrespiyonaj faaliyetleri icra etmek, bu faaliyetlerin icrasında kullanılacak hücreler ve gizli gruplar oluşturmak, askerî ve yarı askerî operasyonlar yapmak, bu operasyonlar için düzensiz kuvvetleri silah altına almak, düzensiz kuvvetleri eğitip yönetebilecek kapasiteye sahip çete savaşında uzman kadrolar oluşturmak yer almaktadır.²³

Teşkilat'ın örgütlenme modeli İttihat ve Terakki'nin örgütlenme modeline benzemektedir. Başkanı, Merkez-i Umumisi, merkezde çeşitli şubelerden oluşan bürokrasisi ve geniş bir coğrafyada örgütlenmeleri yapan misyon şefleri bulunmaktadır. Teşkilat-ı Mahsusası merkezi bürokrasisi ve kadroları Harbiye Nezareti bünyesinde yer almaktadır. Harbiye Nezareti'nde ve doğrudan Enver Paşa'ya bağlı çalışan, başında da Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin bulunduğu özel büro, Teşkilat-ı Mahsusası'nın merkezi bürokrasisini teşkil etmiştir.²⁴ Teşkilat-ı Mahsusası'nın kurucusu Enver Paşa'nın, bu teşkilatın oluşturulmasında, askerî ataşe olarak bulunduğu Berlin'de Almanlardan

¹⁵ İlter, "Osmanlılarda İstihbarat (XIV.- XIX. Yüzyıllar)", 249.

¹⁶ Mustafa Balcioğlu, *Teşkilat-ı Mahsusası'dan Cumhuriyet'e* (Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2004), 1.

¹⁷ Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusası* (İstanbul: Arma Yayınları, 2003), 147.

¹⁸ Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusası*, 52.

¹⁹ İlter, "Osmanlılarda İstihbarat (XIV.- XIX. Yüzyıllar)", 250. Böyle bir teşkilatın kurulmasını isteyen ve bu gerekliliği öne sürenler arasında Enver Paşa'nın yanında Talat Paşa da vardır. Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusası'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 109.

²⁰ Bekir Çınar, *Devlet Güvenliği, İstihbarat ve Terör* (Ankara: Sam Yayınları, 1997), 154.

²¹ İlter, "Osmanlılarda İstihbarat (XIV.- XIX. Yüzyıllar)", 250-251.

²² Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilatı Mahsusası* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), 17

²³ Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusası*, 148.

²⁴ Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusası'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, 111-113.

etkilenmiş olması da söz konusudur. Enver Paşa'nın 1911-1912'deki Libya tecrübesi de Paşa'nın Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşuna dair fikirlerini kökleştirmiştir.²⁵

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu'nun yazışmaları, Teşkilat'ın hem Enver Paşa'ya hem de Talat Paşa'ya bağlı olduğunu göstermektedir. Teşkilat, Harbiye Nezareti bünyesinde olması nedeniyle doğal olarak Enver Paşa'ya bağlı olmakla birlikte, istihbarat raporları Talat Paşa'ya da gönderildiğinden fiilen Talat Paşa'ya da bağlı durumdadır. Örneğin Kafkas cephesindeki tüm Teşkilat yazışmaları Erzurum ve Trabzon valilerinin imzası ve Dâhiliye Nezareti şifresi ile Talat Paşa'ya gönderilmektedir. Şifreler çözümlenerek Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresi'ne, Harbiye Nezareti'ne, lüzumu halinde de Emniyet Umum Müdürlüğü'ne ve İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'ne iletilmektedir.²⁶

Teşkilat-ı Mahsusa savaş bütçesi içinden pay almaktadır. Ancak Teşkilat'ın geniş bir alanda faaliyet yürütmesi, kadroları ve gerekli teçhizatı için büyük çapta harcamalar yapılmasını gerektirmiş ve yerel liderlere ve onların kurduğu kuvvetlere dağıtılan para, bilinen bütçe ödeneğinin dışından, gizli ödeneklerle sağlanmıştır.²⁷ Teşkilat'ın, Teşkilat-ı Mesture olarak adlandırılan bir özel bütçesi bulunmaktadır.²⁸

Stoddard'a göre Teşkilat-ı Mahsusa'nın başarıları sınırlı kalmış fakat bütüncül bakıldığında Teşkilat Birinci Dünya Savaşı'nın akışını etkilememiştir ve bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun o yıllardaki güçsüzlüğünden de kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Stoddard'a göre Teşkilat, İtilaf Devletleri'nin sömürgelerindeki Müslümanların sahip olduğu İslam birliği düşüncesinin gizil bir güç olmadığını fark edememiş ve yanlış bir varsayımla bu bölgelerdeki Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'na yardımcı olacakları ve savaşın seyrini değiştirebileceklerini düşünmüştür. Stoddard ayrıca Teşkilat'ın Trablus ve Bingazi'deki başarılarına güvenerek düzensiz kuvvetlerin askerî gücünü de olduğundan büyük olarak gördüğünü söylemektedir. Teşkilat mensupları ise gösterilen çaba ve harcanan paranın karşılığının kat kat alındığı inancını taşımaktadır; savaş kazanılmamış olsa da İtilaf Devletleri'nin insan ve malzeme kaybetmesi ve savaşın uzaması sağlanmıştır. Bu bağlamda Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Teşkilat'ın özgül hedeflerini çok iyi kavramış, devleti korumak için büyük bir gayretle çalışan ve yaratıcılıklarını da kullanan dikkate değer insanları bir araya getirmiş bir istihbarat organizasyonu olduğunu söylemek de mümkündür.²⁹

c) Karakol Cemiyeti ve Zâbitan, Yavuz, Hamza, Felah Grupları

Türk istihbaratının gelişimi, modern istihbarata geçiş yolundaki yeniden yapılanma faaliyetleri Milli Mücadele dönemi gelişmeleriyle de doğrudan ilintilidir. Türk istihbaratı bu süreçte çok önemli tecrübeler kazanmıştır. Türkler, Mondros Mütarekesi sonrasında ülkelerinde başlayan işgal hareketlerine Kuva-yı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri

²⁵ Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2017), 67-68, 71. Bilgin'e göre ise kuruluşundan lağvedilmesine kadar Teşkilat'ın gerçek lideri ve beyni Dr. Nazım'dır. Bilgin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, 112.

²⁶ Bilgin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, 115. Bilgin, istihbarat raporlarının hem Enver Paşa'ya hem de Talat Paşa'ya gönderilmesinin İttihat ve Terakki'nin yapısından kaynaklanan bir zorunluluk olduğunu söylemektedir.

²⁷ Hiçyılmaz, *Teşkilatı Mahsusa*, 67.

²⁸ Çınar, *Devlet Güvenliği, İstihbarat ve Terör*, 154.

²⁹ Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, 149-150.

ile cevap vermeye başlamış, bununla birlikte, işgal hareketlerine karşı faaliyet yürüten istihbarat organizasyonları oluşturma yoluna da gitmişlerdir. Bunların en önemlilerinden biri de İstanbul'da kurulan Karakol Cemiyeti'dir.

Karakol Cemiyeti'nin faaliyetleri, Cemiyet'in kurucularından Galatalı Şevket'in ifadesine göre; İtilaf Devletleri'nin İstanbul'a gelişinden sonraki taşkınlık zamanlarında, 13 Kasım 1918 tarihinden sonra başlamıştır.³⁰ Karakol Cemiyeti merkezi beş kişiden oluşmaktadır ve bu beş kişiden her biri bir daireye başkanlık etmektedir. Daire başkanlarının, diğer üyelerin bilgisi dışında şube açma ve istediği sayıda eleman alma yetkileri bulunmaktadır.³¹ Karakol Cemiyeti'nin tüzük ve programını Kara Vasıf hazırlamıştır. Cemiyet'in isminin Karakol olmasını teklif eden ise Baha Sait Bey'dir. Karakol'un Anadolu ile bağlantısını Kocaeli'de bulunan Menzil Teşkilatı sağlamaktadır. Menzil Teşkilatı'nın kumandanı, Maltepe Atış Okulu Müdürlüğü görevinde de bulunmuş olan Yenibahçeli Şükrü Bey'dir.³² İstanbul'dan Anadolu'ya askerî malzemelerin ve personelin geçirilmesinde Menzil Hattı Milli Mücadele'nin sonuna kadar faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.³³

Enver ve Talat Paşa'dan alınan direktifle kurulmuş olan Karakol Cemiyeti'nin amacı, İtilaf Devletleri ile yapılan mücadeleye devam etmek, İttihat ve Terakki'yi Karakol Cemiyeti ismi altında yaşatmak ve İttihatçıları bir arada tutup korumaktır. Karakol Cemiyeti daha sonra Anadolu'daki Milli Mücadele'ye destek veren ve daha geniş alanda faaliyet yürüten bir teşkilata dönüşmüştür. Ancak Mustafa Kemal Karakol Cemiyeti'nin faaliyetlerine her zaman temkinli yaklaşmıştır. Bunun sebebi Karakol'un İttihatçı liderlerle olan bağlantılarıdır. Mustafa Kemal Kara Vasıf'la Sivas Kongresi sırasında görüşerek Karakol Cemiyeti'nin lağvedildiğini bildirecek ancak bu görüşme sonrasında da Karakol Cemiyeti İstanbul'daki Müslümanların korunması, askerî depolarda bulunan silahların Anadolu'ya gönderilmesi, Anadolu'nun ihtiyaç duyduğu nitelikte subayların ve sivillerin Anadolu'ya geçirilmesi gibi faaliyetlerine bir şekilde devam edecektir.³⁴

Karakol Cemiyeti'nin istihbarat servisi basın, propaganda ve casusluk bölümlerinden oluşmaktadır. Propaganda ve basın bölümü Türklerin haklarını İngiliz, Fransız ve İtalyanlara anlatmayı ve böylelikle Türkler lehine bir kamuoyu oluşturmayı amaçlamaktadır. Casusluk bölümü ise hem düşman karargâhlarına hem de düşmanla işbirliği içinde olan gruplara sızmayı hedeflemektedir. Bu sızma faaliyetlerinden başarılı sonuçlar alınmaktadır. Örneğin yabancı elçiliklere yerleştirilen espionaj görevlileri sayesinde çok sayıda belge elde edilebilmiş, elde edilebilen bu belgelere ait içerik bilgileri şifreli telgraflarla Anadolu'ya ulaştırılabilmıştır.³⁵

Karakol, silah ve cephane kaçırmak dışında, bu eylemlerin gerçekleştirilmesi için gizli haberleşmeleri de sağlamaktadır. Bunun yanında işgal kuvvetlerinin yeni atamaları

³⁰ Ergun Hiçyılmaz, *Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt* (İstanbul: Destek Yayınevi, 2012), 33.

³¹ Bülent Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları* (Ankara: Ardıç Yayınları, 1994), 31.

³² Hiçyılmaz, *Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt*, 60-61.

³³ Erdal Aydoğan, Asaf Özkan; "İstanbul'da Bir Ara Seçim: Yenibahçeli Şükrü Bey ile Nurettin Paşa'nın Mebusluğu Meselesi ve İstanbul Gizli Grupları Arasındaki Mücadele", *Belgi Dergisi* 1/3 (Kış 2012): 326.

³⁴ Aydoğan ve Özkan, "İstanbul'da Bir Ara Seçim: Yenibahçeli Şükrü Bey ile Nurettin Paşa'nın Mebusluğu Meselesi ve İstanbul Gizli Grupları Arasındaki Mücadele", 325-326.

³⁵ Hiçyılmaz, *Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt*, 68-69.

da Karakol tarafından takip edilmektedir. Karakol Cemiyeti İstanbul'daki çatışmalardan mümkün olduğu kadar uzak kalmaya çalışmıştır. Karakol'un ana gayesi İstanbul'daki işgal güçlerine karşı silaha sarılmak değil silahları ve silah kullanma kabiliyeti olan kişileri Anadolu'ya sevk etmek olmuştur.³⁶

İstanbul'un işgali sonrasında yakalanmaktan ve sürgüne gitmekten kurtulan ve İstanbul'da gizlenmeye başlayan Karakol mensupları Zâbitan Grubu ve Yavuz Grubu adı altında istihbarat faaliyetlerine devam etmişlerdir.³⁷ Yöneticileri İttihatçılardan oluşan Yavuz Grubu, Mim Mim ve Felah Grupları ile de ortak çalışmalara imza atmıştır.³⁸ Yavuz Grubu ile Anadolu'ya gönderilen malzemeler arasında çeşitli büyüklüklerde toplar, el bombası, tayyare bombası, bomba fitili, telefon ve telefon kablosu, süngü, telsiz telgraf, tahrip fişeği, tel eldiveni, tel makası, tahrip çantası, tahrip fişeği gibi malzemeler yer almaktadır. Taşımacılık faaliyetlerinde çoğunlukla Fransız ve İtalyan firmalarının araçları kullanılmıştır.³⁹

Hamza Grubu ise Ankara'nın onayı ile kurulmuş ilk Türk istihbarat grubudur. Grup, Felah Grubu'nun çekirdeğini oluşturmaktadır ve 23 Eylül 1920 tarihi itibarıyla faaliyetlerine başlamıştır.⁴⁰ Hamza Grubu Erkân-ı Harbiye Umum Riyâseti'ne bağlıdır.⁴¹ Bu grup, 15 Aralık 1920'de Mücahid Grubu, Mücahid Grubu da 23 Şubat 1921 tarihinde Muharip Grubu ismini almıştır. Grup son olarak 31 Ağustos 1921 tarihinde Felah Grubu adını almıştır. Türk istihbarat gruplarındaki tüm isim değişiklikleri şekli değişiklikler olup söz konusu istihbarat oluşumlarının faaliyetleri Milli Mücadele sonuna kadar devam etmiştir.⁴²

d) Askeri Polis Teşkilatı ve Tedkik Heyeti Amirlikleri

Türk Genelkurmayınca (Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti) yapılandırılmış olan Askeri Polis Teşkilatı "A.P." ya da "P." olarak da bilinmektedir. Farklı Türk istihbarat organizasyonları arasında hüküm süren düzensizliğe son vermek, kontrespiyonaj ve kontrpropaganda faaliyetleri icra etmek Askeri Polis Teşkilatı'nın başlıca kuruluş amaçlarıdır.⁴³ Milli Mücadele döneminde, ülkeye giriş çıkışların ve her türlü haberleşmenin denetlenmesi Türkler için büyük önem arz etmiştir. Özellikle de

³⁶ Hiçyılmaz, *Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt*, 37.

³⁷ Mesut Aydın, "Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Gizli Gruplar," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989), 297.

³⁸ Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, 47.

³⁹ Hiçyılmaz, *Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt*, 39-43.

⁴⁰ Hamit Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992), 3-4. Çukurova'ya göre, Felah Grubu önce Moltke adı ile birkaç kişilik bir örgüt olarak kurulmuş, bu ekip Yüzbaşı Neşet Bey tarafından 23 Eylül 1920'de genişletilerek Hamza Grubu adını almıştır. Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, 41-42.

⁴¹ Erdal İter, *Milli İstihbarat Teşkilatı Tarihçesi* (Ankara: MİT Basım Evi, 2002) 14. Ferhad ve Kerimi Grupları tehlike arz eden bir durum olduğunda, Hamza Grubu'nun yerine geçecek *ihtiyat gruplarıdır*. Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı*, 4. Hiçyılmaz da Ferhad Grubu'nun Hamza Grubu'na *ihtiyat* olarak oluşturulduğunu söylemektedir. Hiçyılmaz, *Teşkilatı Mahsusası*, 290.

⁴² Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı*, 4.

⁴³ *Turkey - National Intelligence System: Organization and Policy Handbook* (Washington DC, USA: International Business Publications, 2016), 56. Askeri Polis Teşkilatı'nın kuruluş tarihi farklı çalışmalarda 20 Aralık 1920 ve 21 Kasım 1920 olarak belirtilmiş olsa da Pehlivanlı'nın tespitine göre bu teşkilatın kesin kuruluş tarihi 18 Temmuz 1920'dir. Pehlivanlı ayrıca pek çok kaynakta Askeri Polis Teşkilatı'nın kuruluş tarihi olarak geçen 20 Aralık 1920'nin, bu teşkilatın kuruluşuna ve kadrolarına dair yapılan nihai genel düzenlemelerin tarihi olduğunu ifade etmektedir. Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı*, 13-14.

İstanbul'un işgalinden sonra Anadolu'ya geçişlerin artmasıyla birlikte Milli Mücadele aleyhine faaliyet yürütmekle görevlendirilmiş bazı ajanlar da bu akışkanlıktan faydalanıp ülkenin iç bölgelerine dağılmaya başlamışlardır. Bu gibi ciddi güvenlik riskleri barındıran durumların önüne geçilebilmesi için de denetleyici nitelikte kuruluşların oluşturulmasına gereksinim duyulmuştur.⁴⁴ İç ve dış kaynaklı tüm yıkıcı faaliyetlerin engellenmesini hedefleyen Askeri Polis Teşkilatı'nın kurulmasına yönelik faaliyetlere Garp Cephesi bölgesinde başlanılmıştır çünkü işgal kuvvetleri faaliyetlerini en çok bu bölgede gerçekleştirmektedir. Garp Cephesi'nin merkezi Eskişehir'dir ve Askeri Polis Teşkilatı'nın da genel merkezi Eskişehir'de kurulmuş ve sonrasında peyderpey Anadolu'nun diğer önemli merkezlerinde de şubeler açılarak teşkilatın faaliyet sahası genişletilmiştir.⁴⁵

Düşmanın casusluk faaliyetlerine engel olmak, bu faaliyetlere karşı önlemler geliştirmek ve istihbarat iş ve işlemlerini yürütmek amacıyla Türk Genelkurmayı'na bağlı olarak faaliyet gösteren Askeri Polis Teşkilatı'nın denetleme işlerinde Teşkilat'a yardımcı olan kuruluşlar da bulunmaktadır. Hat Komiserlikleri ve Sansür Kurulu da düşman faaliyetlerinin tespiti ve engellenmesi noktasında Askeri Polis Teşkilatı ile birlikte çalışmışlardır. Ayrıca Askerî Sansür Müdürlükleri de Kuvayı Milliye aleyhindeki yayınların Anadolu'ya sokulmaması ve haberleşmelerin denetlenmesi yönünde faaliyetler yürüterek Askeri Polis Teşkilatı ile paralel hareket etmiştir.⁴⁶ Askeri Polis Teşkilatı'nın yapısında, kuruluşundan itibaren birkaç kez değişikliğe gidilmiş, zamana ve şartlara göre teşkilatın görev alanı genişletilmiş ya da daraltılmıştır.⁴⁷

Tedkik Heyeti Amirlikleri ise Askeri Polis Teşkilatı'ndan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin istihbarat ihtiyacını sağlayan teşkilattir.⁴⁸ Askeri Polis Teşkilatı'nın faaliyetlerine son verilmesinden sonra istihbarat faaliyetlerinde oluşan boşluk kısa süre içinde, 1 Nisan 1921 tarihinde Tedkik Heyeti Amirlikleri'nin kurulması ile doldurulmuştur.⁴⁹ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin, Askeri Polis Teşkilatı'nın lağvedilmesine ilişkin olarak yayımladığı 19 Mart 1921 tarihli tamim gereği alınan karar, 21 Mart 1921'de Fevzi Paşa imzasıyla Garp Cephesi Komutanlığı'na bildirilmiştir. Garp Cephesi Komutanlığı da şubelerine, Askeri Polis Teşkilatı'nın 21 Mart 1921 tarihli emirle lağvedildiğini, yeni talimata göre "P." şubelerinin Tedkik Heyeti namına kaydolduğunu ve Tedkik Heyeti Amirlikleri'nin 1 Nisan 1921 tarihinden itibaren geçerli olduğunu bildirmiştir.⁵⁰

Tedkik Heyeti Amirlikleri'nin kurulması ile amaçlanan, Askeri Polis Teşkilatı'nın hatalarından arındırılması ve Genelkurmay istihbaratının etkinliğinin daha da artırılmasıdır. Ankara Hükümeti; Askerî Sansür Müdüriyetleri, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi ve İzmir Hat Komiserliği gibi kuruluşları birlikte ve etkin bir

⁴⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi – Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne - 2. Kitap* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009), 174.

⁴⁵ Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı*, 11-12.

⁴⁶ Turan, *Türk Devrim Tarihi – Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne - 2. Kitap*, 174.

⁴⁷ Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı*, 189.

⁴⁸ Hamit Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), X.

⁴⁹ *Turkey - National Intelligence System: Organization and Policy Handbook*, 56.

⁵⁰ Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri*, 3-4.

şekilde çalıştırmayı hedeflemektedir.⁵¹ Komünist faaliyetler, Rum ve Ermeni azınlıkların faaliyetleri ve Yunan işgalleri Tedkik Heyeti Amirlikleri'nin odaklandığı başlıca konular olmuş ve teşkilat özellikle de azınlıkların kalabalık oldukları bölgelere yoğunlaşmıştır. Tedkik Heyeti Amirlikleri elemanları, faaliyet yürüttükleri bölgelerin en yüksek askerî makamları ile irtibat kurabilmişler, temin ettikleri haber ve bilgileri bu makamlara iletirken söz konusu makamlarla da işbirliği içinde çalışmışlardır.⁵² Türk ordusunun sahip olduğu altyapı, organizasyon ve disiplin de teşkilatın istihbarat faaliyetlerinin yürütülmesinde önemli avantajlar sağlamıştır.⁵³

Tedkik Heyeti Amirlikleri, Batı Cephesi Komutanlığı'nın 22 Haziran 1922 tarihli emrinden anlaşıldığına göre, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin emriyle kapatılmıştır. Teşkilatın yerine getirdiği görevlerini Ordu Müfettişliklerinin İstihbarat Şubeleri devralarak 1926 yılının sonlarına kadar devam ettirmişlerdir. 1927 yılı başlarında ise bu şubelerden söz konusu görev alınarak Milli Emniyet Hizmetleri Teşkilatı'na verilecek, yeni teşkilatın kuruluşu, Dâhiliye Vekaleti'nin 5 Ocak 1927 tarihli, "çok gizli" tebligatıyla ilgili birimlere iletilecektir.⁵⁴

e) Emniyet-i Umumiye Müfettişlikleri

Emniyet-i Umumiye Müfettişlikleri Birinci Dünya Savaşı yıllarında oluşturulmuş ve mülki amirlere, mutasarrıflara ve kaymakamlara bağlı olarak görev yapmışlardır. Bağlı buldukları merkezlerdeki durumları İçişleri Bakanlığı'na iletmekle görevlidirler. Antalya, Mersin, İzmit, Zonguldak ve Samsun'dan Anadolu'ya giriş yapmaya çalışan kişiler Emniyet-i Umumiye Müfettişliklerince kontrol edilmiş, ayrıca İstanbul'dan Anadolu'ya geçiş yapanları tanıyabilecek altı kişilik bir özel kurul da bu teşkilat bünyesinde görev yapmıştır.⁵⁵ Emniyet-i Umumiye Müfettişlikleri özellikle düşman propagandalarına engel olunması noktasında Askeri Polis Teşkilatı'nın ve Tedkik Heyeti Amirlikleri'nin tamamlayıcı teşkilatı niteliğindedir.⁵⁶ Emniyet-i Umumiye Müfettişlikleri ve Tedkik Heyeti Amirlikleri 1922'nin Haziran ayında birleştirilmek istendiyse de Meclis'te bu konuda yapılan görüşmeler sonuç vermemiştir.⁵⁷

f) Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi 7 Haziran 1920'de⁵⁸ İcra Riyâseti'ne (Başbakanlığa) bağlı bir teşkilat olarak kurulmuştur. Müdüriyet'in harcamaları İcra Riyaseti Başkanı'nın onayına bağlıdır.⁵⁹ Anadolu Ajansı da Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi aracılığıyla yürütmeye bağlanmıştır. Kanunda belirtilen görevleriyle birlikte Müdürlük, Hâkimiyet-i Milliye gazetesini de denetlemiş,⁶⁰ Ankara'da

⁵¹ Tuncay Özkan, *MİT'in Gizli Tarihi* (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2003), 149-150.

⁵² Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri*, 6-8, 69.

⁵³ Özkan, *MİT'in Gizli Tarihi*, 149.

⁵⁴ Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri*, 60-61.

⁵⁵ Karan, *Türk İstihbarat Tarihi - Yıldız İstihbarat Teşkilatı ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*, 185.

⁵⁶ Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı*, 80.

⁵⁷ Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, 53.

⁵⁸ İzzet Öztoprak, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981), 42.

⁵⁹ Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* (İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ülkü Matbaası, 1939), 221-222.

⁶⁰ Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943), 226.

yayınlanmakta olan Hâkimiyet-i Milliye ile Yeni Gün gazetelerine de yardımda bulunmuştur.⁶¹ Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Türklerin Milli Mücadele sürecindeki propaganda ve istihbarat üretimi çalışmalarında, kurumsal kabiliyet ve performansı ile kilit rol oynayan Türk istihbarat teşkilatlarından biridir. Dışarıdan basit bir matbuat yapılanması olarak görünen bu teşkilat Türk istihbaratının Milli Mücadele sürecinde yürüttüğü çalışmalarda merkezî ve aktif bir rol oynamıştır.⁶²

g) Müdafaa-i Milliye Teşkilatı

Müdafaa-i Milliye Teşkilatı, İstanbul'daki Müslümanlara İtilaf kuvvetlerinden ya da azınlıklardan yönelebilecek tehditlere karşı önlemler alabilmek amacıyla 1920 yılı başlarında kurulmuştur. Teşkilatın kuruluşunun ilk adımı Topkapı'da atılmış, ardından İstanbul'un çeşitli yerlerinde teşkilat şubeleri açılmıştır. Müdafaa-i Milliye Teşkilatı içindeki bazı iç meseleler sonunda teşkilatın içinden yeni bir grup ortaya çıkmış ve bu grup teşkilatın baş harflerini kullanmak suretiyle Mim Mim Grubu ismini almıştır. Müdafaa-i Milliye Teşkilatı'nda iki grubun varlığından söz etmek mümkündür: Müsellah Müdafaa-i Milliye ve Mim Mim. Müdafaa-i Milliye Teşkilatı bu iki grubun üst teşkilatı hüviyetindedir.⁶³

İstanbul'un güvenliğinden sorumlu olan Müsellah Müdafaa-i Milliye Grubu, İstanbul'daki askerî inzibatları ve sivil polisleri "illegal" olarak yönlendirmektedir. Bu grup, İstanbul'u bölgelere ayırıp her bölge örgütlenmesinin başına bir subay getirmiştir. Müsellah Müdafaa-i Milliye Grubu, Müslümanlara yapılacak herhangi bir harekete karşı, Ankara'dan verilecek emirlere göre İtilaf Devletleri'ne ait askerî karargâhlara baskın yapmak, yiyecek ambarları ve cephaneliklerine sabotaj düzenlemekle de görevlendirilmişlerdir.⁶⁴ Daha önce Teşkilat-ı Mahsusa'nın uyguladığı gibi, özel birliklerle baskınlar yapmak ve bir gerilla savaşı ortamında işgal kuvvetlerini vurmak, Türk Milli Mücadelesi sürecinde de vazgeçilmeyen bir askerî anlayış olarak görülmektedir.⁶⁵

Mim Mim Grubu ise haber alma, propaganda ve sevkiyata ilişkin görevler üstlenmiştir. Bu grubun faaliyetleri için gerekli olan para İnebolu İrtibat Zabıtlığı kanalıyla İstanbul'a ulaştırılmaktadır.⁶⁶ Mim Mim Grubu'nun İstanbul'daki fiili lideri Topkapılı Mehmed Bey, grubun Ankara'daki temsilcisi ise Hüsameddin (Ertürk) Bey'dir. Mim Mim Grubu daha çok Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin istihbarat ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak faaliyetlerini yürütmüştür.⁶⁷ Mim Mim'in Anadolu'ya ne kadar silah ve mühimmat gönderdiği kesin olarak bilinmemekle birlikte Fevzi Paşa Mim Mim

⁶¹ Öztoprak, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını* 32.

⁶² Aykut Çağlak, "Milli Mücadele'de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011), 148; Aykut Çağlak, "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Milli Mücadele'de Oynadığı Rol", *Teşkilat-ı Mahsusa'nın 100. Yılında Türk İstihbaratı* (Ankara: Kripto Kitaplar, 2015): 87-134.

⁶³ Aydoğan ve Özkan; "İstanbul'da Bir Ara Seçim: Yenibahçeli Şükrü Bey ile Nurettin Paşa'nın Mebusluğu Meselesi ve İstanbul Gizli Grupları Arasındaki Mücadele", 326-328. Aydoğan ve Özkan, Müdafaa-i Milliye'nin üst teşkilat olmasını Tarık Zafer Tunaya'nın bu konudaki görüşlerine dayandırmakta, Teşkilat'ın Heyet-i Merkeziyesi'ndeki kişilere bakıldığında da Tunaya'nın haklı olduğu sonucuna varmaktadırlar.

⁶⁴ Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, 36-37.

⁶⁵ Hiçyılmaz, *Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt*, 37.

⁶⁶ Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, 38-39.

⁶⁷ Asaf Özkan, "Arkadaşlarının Kaleminden Mim Mim Grubu Reisi Topkapılı Mehmet Bey", *Tarihin Peşinde* 10 (2013): 57-58.

Grubu'nun, ordunun ikmali ve cephedeki başarılarında birinci derecede amil ve etkili olduğunu belirtmiştir.⁶⁸ Mim Mim Grubu mensupları hem Müsellah Müdafaa-i Milliye ile aralarındaki liderlik iddiaları hem de İstanbul'daki diğer istihbarat gruplarıyla bazı anlaşmazlıkları sebebiyle birçok konuda diğer gruplarla rekabet içerisinde olmuştur.⁶⁹ 2 Ekim 1923 tarihinde işgal güçlerinin İstanbul'u terk etmelerinden sonra 5 Ekim 1923'te Mim Mim Grubu, Felah Grubu ve İzmit Hat Kumandanlığı ile birlikte kaldırılmıştır. Mim Mim Grubu mensupları Milli Mücadele'ye katkı veren hizmetlerinden dolayı Türk Hükümeti tarafından ödüllendirilmişlerdir.⁷⁰

h) Diğer İstihbarat Grupları

Modern istihbarata geçiş döneminde Türk istihbaratı, faaliyetlerini kurumsal yapılar haricinde küçük istihbarat grupları ve hücreleri şeklinde de yürütürken bu işleyiş özellikle hasım istihbarat teşkilatları tarafından takibi, tespiti ve çözümlenmesi zor, karmaşık bir yapı ortaya çıkarmıştır. Muavenet-i Bahriye Grubu, İmalat-ı Harbiye Grubu, Geçit Teşkilatı, Berzenci Grubu, Namık Grubu, Beşler Grubu, Sebati Grubu, Vefa Grubu, Yıldırım Grubu, Güneş Grubu, Ay Grubu, Müfreze-i Bahriye Grubu ve Bizci Grubu gibi istihbarat organizasyonları Türk istihbaratının hareket kabiliyetini artıran diğer istihbarat organizasyonları arasındadır.

Yapısal özellik ve bağlantıları açısından bakıldığında, bu organizasyonlardan Muavenet-i Bahriye Grubu'nun Felah Grubu'na bağlı olarak faaliyet yürüten deniz subaylarınca kurulmuş olduğu görülmektedir.⁷¹ İmalat-ı Harbiye Grubu da 23 Mayıs 1921 tarihinde Felah Grubu ile birleşmiş, iki grup 26 Ekim 1923'e kadar birlikte çalışmışlardır.⁷² Söz konusu gruplardan 1922 yılının Aralık ayında kurulan Geçit Teşkilatı'nın ise I. Ordu Komutanlığı'na bağlı olarak faaliyetlerini yürüttüğü bilinmektedir. Geçit Teşkilatı'nın çalışmalarına Fevzi (Çakmak) Paşa'nın emri ile 8 Ağustos 1923 tarihinde son verilmiştir.⁷³

2) Modern İstihbarata Geçiş Dönemi Rus İstihbarat Organizasyonları

Türklerde olduğu gibi Ruslarda da modern istihbarata geçiş çabalarının başlangıcı 20. yüzyıldan çok daha öncelere dayanmaktadır. İlk kurumsal Rus istihbarat organizasyonu olan Opriçnina'nın ortaya çıkışı IV. İvan dönemine (1547-1584) damga vuran en önemli olay olmuştur.⁷⁴ IV. İvan 1564 yılında Opriçnina'yı kurarken temel amacı ülkesini, düşman olarak gördüğü insanlardan temizlemektir. IV. İvan'ın, muhaliflerini yok etmek için Opriçnina eliyle düzenlediği temizlik operasyonları kitlesel tasfiyelere sebebiyet verirken on binlerce insan yok olmuştur.⁷⁵ Kuruluş tarihi ve faaliyet tarzı dikkate alındığında Opriçnina, kurumsal bir yapılanma olsa da "modern istihbarata geçiş"i

⁶⁸ Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, 100.

⁶⁹ Aydoğan, Özkan; "İstanbul'da Bir Ara Seçim: Yenibahçeli Şükrü Bey ile Nurettin Paşa'nın Mebusluğu Meselesi ve İstanbul Gizli Grupları Arasındaki Mücadele", 329.

⁷⁰ Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, 180-181.

⁷¹ Çukurova, *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*, 46.

⁷² Aydın, "Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Gizli Gruplar", 91-92.

⁷³ Karan, *Türk İstihbarat Tarihi - Yıldız İstihbarat Teşkilatı ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*, 97.

⁷⁴ Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004), 73.

⁷⁵ Robert W. Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence* (Lanham Maryland-Toronto-Oxford: The Scarecrow Press, 2006), xiii.

başlatan bir istihbarat yapılanması görünümüne sahip değildir. Zaten Oprıçnina 1572 sonrasında ortadan kaybolacak ve 1697'ye kadar Rusya kurumsal bir istihbarat yapılanmasından ve kurumsallaşmış bir siyasi polis gücünden yoksun kalmıştır.⁷⁶

Rusya'daki taht kavgaları sonrasında siyasi ortam reformist I. Petro döneminde bambaşka bir hal almıştır. Pek çok askerî reforma imza atan I. Petro 1697'de siyasi yıkıcı faaliyetlerin soruşturulması için Preobrajenski Dairesi'ni (*Preobrajenski Prikaz*) yetkilendirmiş ve Preobrajenski Dairesi Oprıçnina sonrasında kurumsal yapıya sahip ilk istihbarat teşkili olarak tarih sahnesinde boy göstermiştir.⁷⁷ Preobrajenski Dairesi'nin temel amacı yıkıcı faaliyetlerle mücadeledir.⁷⁸ Bir güvenlik ve istihbarat organizasyonu olan Preobrajenski Dairesi yaklaşık 30 yıllık faaliyet dönemi boyunca binlerce vakayla uğraşmıştır. Yıkıcı faaliyetlerin kontrol altına alınması ve önlenmesi noktasında Preobrajenski Dairesi'nin başarısı konusunda hiçbir şüphe yoktur.⁷⁹ Söz konusu temel özellikleri ve kurulduğu dönem de dikkate alındığında Preobrajenski Dairesi'nin kuruluşuyla Rus istihbaratının modern istihbarata geçişinin ilk kıvılcıklarının oluştuğunu söylemek mümkün görünmektedir. Ancak Rus istihbarat tarihinde modern istihbarata geçiş çabalarının en yoğun olarak yaşandığı dönem 20. yüzyılın ilk çeyreğidir. Bu dönemde istihbarat alanında Rusya'da yaşanan değişim ve dönüşümler II. Nikolay döneminde gerçekleşmiştir. Dönemin öne çıkan istihbarat teşkilatı, aynı zamanda modern istihbarata geçiş sürecinin en önemli Rus istihbarat organizasyonlarından biri olan Okrana'dır.

a) Okrana

Rusya'da çar muhaliflerinin iyice güçlendiği 20. yüzyılın ilk çeyreğinde faaliyetleri muhaliflerin faaliyetlerine paralel olarak yoğunlaşacak Okrana'nın kuruluşu 19. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir. Okrana,⁸⁰ 13 Mart 1881'de *Narodnaya Volya*'nın II. Aleksandr'a karşı gerçekleştirdiği suikastten çok kısa bir zaman sonra da MVD (Ministry of Internal Affairs - İçişleri Bakanlığı) içinde yapılandırılmıştır.⁸¹ Okrana'nın kuruluş tarihi 1882 olup⁸² kurulmasındaki temel amaç, Çar'ı ve rejimi, yıkıcı faaliyetlere karşı korumaktır.⁸³ Okrana, iç içe geçmiş büroları ve organizasyonları ile kompleks bir yapıya sahiptir ve St. Petersburg'taki Emniyet Müdürlüğü Departman'ında, siyasi polis organizasyonu piramidinin tepesinde bulunmaktadır. İstihbarat verileri, emirler ve genelgelere ilişkin tüm işlemler bu bürodan çıkmaktadır.⁸⁴ Okrana, III. Aleksandr'ın 1 Kasım 1894 tarihinde ölmesi üzerine tahta çıkan oğlu II. Nikolay döneminde de (1894-

⁷⁶ Ronald Hingley, *The Russian Secret Police – Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations* (New York: Simon and Schuster, 1970), 4.

⁷⁷ Hingley, *The Russian Secret Police – Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*, 4.

⁷⁸ Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, xiii. Pringle, Hingley'den farklı olarak Preobrajenski Dairesi'nin kuruluşunu 1699 olarak vermektedir.

⁷⁹ Hingley, Hingley, *The Russian Secret Police – Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*, 13.

⁸⁰ Отделение по Охранению Общественной Безопасности и Порядка - Kamu Güvenliği ve Düzenini Koruma Bakanlığı.

⁸¹ Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, xiv.

⁸² Robert W. Pringle, "Guide to Soviet and Russian Intelligence Services", *The Intelligence: Journal of U. S. Intelligence Studies* 18/2 (Winter / Spring 2011): 51.

⁸³ Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, , xiv.

⁸⁴ Fredric S. Zuckerman, *The Tsarist Secret Police Abroad – Policing Europe in a Modernising World* (New York: Palgrave MacMillan, 2003), xii.

1917) aktif durumdadır.⁸⁵

II. Nikolay dönemi toplumsal çatışmaların, reform taleplerinin ve devrimci hareketlerin en üst seviyeye çıktığı, bu toplumsal hareketliliğe karşın siyasi otoritenin zayıf ve yetersiz kaldığı, dış politikada ise Birinci Dünya Savaşı'na sebebiyet veren ve 1917 Devrimi'ne zemin hazırlayan gelişmelerin olduğu bir dönemdir.⁸⁶ II. Nikolay Romanov Hanedanlığı'nın son çarıdır. Son Çar, tahta geçtikten yaklaşık 10 yıl sonra 1904-1905 Rus-Japon Savaşı ve ardından da 1905 Devrimi gibi çok ciddi sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. II. Nikolay döneminde de III. Aleksandr döneminde olduğu gibi çarist polis sistemiyle Rus devrimci güçleri arasında şiddetli bir mücadele yaşanmıştır.⁸⁷ Devrimci hareketler özellikle Rus-Japon Savaşı'nda Rusya'nın ağır bir yenilgi alması sonucunda iyice şiddetlenmiş ve bu durum Rusya'da ciddi bir iç güvenlik bunalımına sebebiyet vermiştir. Bütün bunlar olurken Çar'ın gizli servisi Okrana da faaliyetlerine aktif bir şekilde devam etmekte ve başta Bolşevik ve Menşevik gruplar olmak üzere tüm muhalif grupların içinden bilgi sağlamak amacıyla bu gruplara sızma hareketini gerçekleştirmektedir. Okrana yüzlerce muhbir devşirip işe almak suretiyle, Bolşevikler ve Sosyalist Devrimcilerin de içinde olduğu pek çok devrimci harekete sızabilme başarısı göstermiştir.⁸⁸

b) Çeka

Rusya'da Çar'ın ve istihbarat teşkilatı Okrana'nın çabaları devrimin önüne geçememiş ve 25 Ekim (7 Kasım) 1917'de Bolşevikler Petrograd'da iktidarı ele geçirmişlerdir.⁸⁹ Devrim sonrasında Rusya'da iç savaş kıvılcımları ortaya çıkmaya başlayınca Lenin'in bulduğu çarelerden biri, bir istihbarat teşkilatı yapılandırmak olmuş ve 20 Aralık 1917 tarihinde Çeka⁹⁰ kurulmuştur.⁹¹ Lenin'in yayınladığı kararname ile kurulan Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu kısaca VeÇeka ya da Çeka olarak adlandırılmaktadır.⁹²

Çeka'yı oluşturan hiçbir resmi yönetmelik yasalaşmamıştır. Çeka, davalar öncesinde hazırlık soruşturmaları yapan bir organ olarak hizmet vermiş fakat ortaya çıkaracağı suçlar tanımlanmamış, bununla birlikte davaları ele alma prosedürleri de net bir şekilde ortaya konmamıştır. Bu durum Çeka'nın kalıcı bir devlet kurumu olarak değil

⁸⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi – Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 383.

⁸⁶ Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, 247.

⁸⁷ Zuckerman, *The Tsarist Secret Police Abroad – Policing Europe in a Modernising World*, xv.

⁸⁸ Pringle, "Guide to Soviet and Russian Intelligence Services", 51.

⁸⁹ Hingley, *The Russian Secret Police – Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*, 117.

⁹⁰ ЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем. Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu.

⁹¹ Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, xiv. Atay, Çeka'nın, Okrana'nın lağvedilmesinin ardından Polonyalı Cerjinski'nin Lenin'e telkini üzerine kurulduğunu; Çeka'nın 1918 tarihli kanunla resmen faaliyete geçtiğini belirtmektedir. Mehmet Atay, "Rusya Gizli İstihbarat Servisleri: KGB'nin Kısa Tarihi", *Avrasya Dosyası - İstihbarat Özel* 8/2 (Yaz 2002): 310. Ancak Zickel Çeka'yı oluşturan hiçbir resmi yönetmeliğin yasalaşmadığını söylemektedir. Raymond E. Zickel, (Ed.) *Soviet Union: A Country Study - Library of Congress Cataloging in Publication Data*, (Washington: U. S. Government Printing Office, 1991): 758.

⁹² Michelle Jane Patterson, "Moscow Chekists During the Civil War, 1918-1921" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Simon Fraser University, 1991), iii; Slava Katamidze, *Loyal Comrades Ruthless Killers – The Secret Services of the USSR (1917-1991)* (United States – Miami: Lewis International Inc. Copyright, 2003), 10. George Vernadsky, *Rusya Tarihi (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011)*, 363; Zickel (Ed.), *Soviet Union: A Country Study - Library of Congress Cataloging in Publication Data*, 757; Ferit Temur, *20. Asrın Casusluk Şebekesi: Cambridge Beşlisi* (Ankara: Hitabevi Yayınları, 2014), 66; David J. Dallin, *Sovyet Casusları* (Yarın Yayınları, 1968), 14.

de “sınıf düşmanları”na karşı savaş verecek olan geçici bir organ olarak tasarlanan ekstralegal (kanun dışı) karakterinin bir sonucudur. Militan rolü ve kanun dışı statüsü göz önüne alındığında Feliks Cerjinski'nin başkanlığını yaptığı Çeka'nın, karşı devrim ve dış müdahale tehdidinin büyümesinden kaynaklanan, kısa yoldan adalet sağlama gücünü kazanması sürpriz olmamıştır.⁹³

Çeka'nın gelişmesi yavaş ve beklenmedik bir seyir izlemiştir. Almanlar Brest-Litovsk'ta ateşkese uymadıkları ve ilerlemeye başladıkları zaman, yayımladığı "sosyalist vatan tehlikede" başlıklı ünlü 22 Şubat 1918 bildirisinin ardından Çeka, tüm yerel Sovyetlere gönderdiği bir emirde, bütün düşman ajanlarının, karşı devrimci kışkırtıcıların ve spekülâtörlerin aranmasını ve tutuklanıp kurşuna dizilmesini istemiştir. O dönemde, Çeka'nın genel karargâhındaki görevlilerinin sayısı 120'yi geçmemektedir. Çeka'nın başkan yardımcısı İngiliz İşçi Heyeti'ne o dönemde bütün ülkede 4.500 işçiden ibaret bir kadro bulunduğunu ve hükümet aleyhtarı her faaliyeti komisyona bildirmeyi bir görev bilen tüm parti üyelerinin onlara yardım ettiğini söylemiştir.⁹⁴

Hükümet merkezinin Petrograd'dan Moskova'ya taşınmasıyla Çeka, ilk kez geniş ve bağımsız bir devlet dairesinin yetkilerine kavuşmuştur. Cerjinski, Moskova'da kendi genel karargâhını Kremlin'de değil, Lubyanka Meydanı'ndaki büyük bir sigorta şirketinin binasında kurmuş ve bina içinde şüpheli kişiler için bir "iç hapisane" yaptırmıştır. Bu şekilde donatılmış olan Çeka, kısa zamanda işe koyulmuştur.⁹⁵ İlerleyen dönemde Cerjinski, Çeka'yı dış istihbarat, kontristihbarat, iç güvenlik ve sınır korumaktan sorumlu 250.000'den fazla çalışanı (*Çekist*⁹⁶) ile bir güvenlik imparatorluğuna dönüştürmüştür.⁹⁷

Ekonomik suçlarla, spekülasyonlarla, görevi kötüye kullanma, suç işleme ve her tür suistimallerle ilgili güvenliği sağlamak Çeka'nın odaklandığı en önemli konular olmuştur.⁹⁸ Üyelerinden birinin belirttiğine göre Çeka ilkin üç tür suçla mücadele etmiştir: Yönetimin burjuvazi tarafından sabote edilmesi, serkeş takımının tahrip ve isyan hareketi (buna serkeş kıyımı denilmiştir), anarşizm bayrağı altında yapılan haydutluk.⁹⁹ Çeka, aslı görevlerinin yanında gelecek yıllarda Gulag diye de isimlendirilen zorunlu çalışma kamplarını da yönetecektir.¹⁰⁰

Güvenliğe ilişkin konular yanında ekonomik suçlarla ve spekülasyonlarla da mücadele etmekle yetkilendirilmiş olan Çeka NEP'in (Yeni Ekonomi Politikası) uygulanması sürecinde de etkin rol oynamıştır. Rusya'da Mart 1921'de yürürlüğe giren NEP, kıtlık ve köylülerin rejime direnmesi nedenleriyle kötüye giden ekonomik durumu

⁹³ Zickel (Ed.), *Soviet Union: A Country Study - Library of Congress Cataloging in Publication Data*, 758.

⁹⁴ Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)* (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), 153.

⁹⁵ Carr, *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, 153.

⁹⁶ *Çekist* terimi Çeka isminden türetilen ve genel kullanımı olan bir terimdir. Gerek Sovyet gerekse de post-Sovyet dönemde Rusya'da devlet güvenlik organları çeşitli şekil ve isimlerle vücut bulmuşlardır. Örneğin 1954 sonrasında KGB; Stalin döneminde ise NKVD en bilinen ve genel kullanıma sahip devlet güvenlik aygıtı isimleri olmuştur. İstihbarat servislerinin isimleri dönem dönem değişirken *Çekist* terimi her dönem bilinen ve değişmeyen bir terim olarak kalmış ve 1917'den beri de kullanılagelmiştir. Julie Fedor, *Russia and the Cult of State Security - The Chekist Tradition, from Lenin to Putin* (London and New York: Routledge - Studies in Intelligence Series, 2011), 2.

⁹⁷ Pringle, "Guide to Soviet and Russian Intelligence Services," 51.

⁹⁸ Patterson, "Moscow Chekists During the Civil War, 1918-1921", iii.

⁹⁹ Carr, *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, 152.

¹⁰⁰ Pringle, "Guide to Soviet and Russian Intelligence Services," 51.

düzeltilmek için yürürlüğe konulan bir ekonomi politikasıdır.¹⁰¹ 1922'nin başlarında Çeka feshedilerek fonksiyonları ve yükümlülükleri GPU'ya (Devlet Siyasi İdaresi) devredilmiştir.¹⁰²

c) GPU

Çeka 1922 baharında lağvedilerek bir başka kimliğe bürünmüş ve Rusya'da istihbarat faaliyetleri GPU¹⁰³ çatısı altında devam ettirmeye başlanmıştır. Bu tarihlerde iç savaş sonra ermiş ve gerilim azalmış durumdadır. VTsIK (Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi), 8 Şubat 1922'de, yetkilerinin İçişleri Halk Komiserliğine devredilerek, Çeka'nın ve ona bağlı kuruluşların lağvedildiğini ve bu işlevleri yerine getirmek üzere taşrada, özerk cumhuriyetlerde ve RSFSC bölgelerinde "siyasi seksiyonları" bulunan bir Devlet Siyasi İdaresi'nin (GPU) Komiserlik bünyesinde kurulduğunu bildiren bir kararname yayımlamıştır.¹⁰⁴ Zaten 1921 yılının sonlarından itibaren Lenin, siyasi polis operasyonlarının yasal bir zeminde tekrar düzenlenmesine ilişkin çaba sarf etmektedir: Bu konu Lenin'in ajandasında yapılması gerekenler listesinin üst sıralarında yer almakta ve Lenin siyasi polis operasyonlarının yasal olup olmadığının ölçümü ve değerlendirilmesi konusu üzerinde önemle durmaktadır.¹⁰⁵

8 Şubat 1922 tarihli kararnamede, RSFSC bölgelerinde faaliyet gösterecek olan siyasi seksiyonların hem Moskova'daki GPU'ya hem de yerel Sovyetlerin yürütme komitelerine karşı ikili sorumluluğu, bunların merkez organa tabi olduğu konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmayan her zamanki belirsiz sözlerle tanımlanmıştır. Ayrıca Özel Ordu Birlikleri GPU'nun emrine verilmiş ve "orduda ve demiryollarında işlenen suçlarla mücadele etmek" söz konusu özel ordu birliklerinin görevleri arasında sayılmıştır. Bununla birlikte GPU tarafından tutuklananların, tutukluluk süresinin uzatılması için VTsIK'dan özel bir karar çıkmadığı takdirde, iki ay içinde ya serbest bırakılmaları ya da yargılanmak üzere mahkemeye sevk edilmeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁶ Şubat 1922'ye gelindiğinde ise bu tarihte yapılan değişiklik, Çeka'nın bütün tüzel işlevlerinin mahkemelerce yerine getirilmesini hedef aldığı halde, tüm siyasi suçların yargı erki alanı dışında kalması sonucunu yaratmış ve bu suçlara karşı GPU'ya, yürürlükten kaldırılmış, Çeka'nın hiçbir zaman talep etmediği ya da kullanmadığı ölçüde keyfi yetkiler

¹⁰¹ Erel Tellal, "Sovyetlerle İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar Cilt I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012): 160.

¹⁰² Zickel (Ed.), *Soviet Union: A Country Study - Library of Congress Cataloging in Publication Data*, 758.

¹⁰³ RSFSR (РСФСР - Государственное политическое управление при НКВД), Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde hizmet veren NKVD'ye bağlı Devlet Siyasi İdaresi.

¹⁰⁴ Carr, *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, 171. Hingley, *The Russian Secret Police - Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*, 132'de Çeka'nın lağvedildiği kararname tarihi olarak 6 Şubat 1922'yi vermektedir. Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, xv'te Çeka'nın GPU'ya dönüştürüldüğü kararnamenin tarihi 8 Şubat 1922 olarak verilmektedir.

¹⁰⁵ Hingley, *The Russian Secret Police - Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*, 132. Çeka'nın yerine getirmekte olduğu tüm görevlerin yeni oluşturulan GPU'ya devredilmesini Hingley şu şekilde yorumlamaktadır: "Böylelikle Rus siyasi polisi yeni bir isim altında yeniden su yüzüne çıkmak üzere herkesin gözleri önünde bir kez daha ortadan kaybolmuştur." Hingley, *The Russian Secret Police - Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*, 132.

¹⁰⁶ Carr, *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, 171. Carr'a göre bu son madde, GPU'nun gerektiğinde yasal engellerden sıyrılmasını sağlayan bir kaçamaktır. Ayrıca bu usul meselelerine itibarın bir süre sonra yavaşladığı ve söndüğü anlaşılmaktadır. Ertesi yıl Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulmasından sonra İçişleri Halk Komiserliği ile olan sözde ilişki de sona ermiştir. Carr, *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, 171.

verilmiştir.¹⁰⁷

d) OGPU

GPU, 15 Kasım 1923 tarihinde küçük bir değişiklikle isminin başına Rusça *obyedinyonnoye*, yani birleşik / birleşmiş kelimesi getirilerek OGPU adını almış ve böylece GPU, OGPU olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Bu isim değişikliği ülkenin adının Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği¹⁰⁸ olarak benimsenmesiyle de ilintilidir.¹⁰⁹ Böylece, SSCB'nin kurulmasından sonra Rus istihbarat teşkilatı yeni anayasal düzenlemeler içindeki yerini almıştır. Bu düzenlemelerde özellikle Politbüro etkili olmuş ve temel kurumlarda fazla değişiklik yapılmamıştır. Çeka'nın devamı olan GPU gibi OGPU da karşı devrimcilerle ve casuslukla mücadelede baş aktör olmaya devam etmiştir.

10 Ocak 1923'te, birinci Sovyetler Birliği Kongresi'nce seçilen yeni VTsİK prezidyumu, anayasa maddelerini hazırlaması için, on üç üyeli bir komisyon atamıştır. Ancak, anayasayla ilgili temel kararları ne bu komisyon ne de başka bir devlet organı almakta; temel kararlar, daha çok Politbüro ya da parti içindeki gayri resmî bir yöneticiler grubu tarafından alınmaktadır. Metni, 6 Temmuz 1923'te VTsİK tarafından kabul edilmiş olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasası pek az özgün nitelik içermektedir. RSFSC'nin temel kurumları, personel sayısı biraz artmış olarak, fakat pek büyük bir değişikliğe uğramaksızın, SSCB'nin temel kurumları haline gelmiştir. Yeni anayasaya göre askerî meselelerden ve sonradan GPU adını alan Tüm Rusya Çekası tarafından, bazı durumlarda yerel otoritelerin görüşleri alınarak yürütülen “karşı devrimcilikle mücadele”den yine merkez otoriteler sorumlu olacaktır. OGPU, “siyasi ve ekonomik karşı devrim, casusluk ve eşkıyalıkla mücadelede, birlik cumhuriyetlerinin devrimci çabalarını birleştirmek” amacıyla, Anayasa'nın özel kısa bir maddesi gereğince kurulmuştur. RSFSC'deki GPU'nun yerini alan OGPU, SSCB Sovnarkomu'na bağlanmış, fakat birlikteki cumhuriyetlerin Sovnarkomu'na bağlı temsilcilerden oluşmuştur. OGPU böylece birleşik bir komiserlik halini almıştır.¹¹⁰

Çeka'dan GPU'ya ve sonrasında da GPU'dan OGPU'ya bir dönüşüm yaşandığı söylenebilecek olsa da idari anlamda bakıldığında istihbarat teşkilatının üstlendiği pek çok iş, görev tanımı pek çok açıdan değişmeden kalmıştır. Cerjinski, teşkilatın başındaki isim olarak görevine devam etmiş, bununla birlikte organizasyon içindeki personel de büyük oranda görevleri başında kalmıştır. Aynı zamanda teşkilat, Lubyanka'daki karargâhından çalışmaya devam etmiştir.¹¹¹ 1926 yılında Feliks Cerjinski'nin ölümünden sonra OGPU'nun başına Vyaçeslav Menjinski geçecektir.¹¹²

İstihbarat uygulamaları ve genel yöntemsel anlayışı açısından bakıldığında ise GPU

¹⁰⁷ Carr, *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, 171-172. Lenin, on birinci parti kongresinde, kendisini ilgilendirmeyen ekonomik bir meseleye müdahalesini eleştirdiğinde GPU henüz iki ayını doldurmamıştır. Carr, *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, 172.

¹⁰⁸ 29 Aralık 1922 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulmuştur. SSCB kuruluncaya kadar Bolşevik hükümetin en önemli meselesi, ayrılan parçaların tekrar toparlanması olmuştur. Çağatay Benhür, “1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 24 (2008): 278.

¹⁰⁹ Hingley, *The Russian Secret Police – Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*, 134.

¹¹⁰ Carr, *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, 364-369.

¹¹¹ Hingley, *The Russian Secret Police – Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*, 135.

¹¹² Pringle, *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*, xv.

ve OGPU'nun Çeka'dan farklı olduğu görülmektedir. Çeka iç savaş esnasında oluşmuş, gelişimini ve değişimini bu süreçte göstermiş bir yapıdır. Bununla birlikte Çeka polis terörizminin en uç örneklerini sergilemiştir. Bu açıdan bakıldığında Çeka yönetsel açıdan GPU ve OGPU'ya göre istisna konumundadır. Kurbanların toplu bir şekilde vurularak infaz edilmeleri ya da bodrumlarda elektrik verilerek öldürülmeleri gibi olaylar GPU ve OGPU döneminde azalmıştır. Bu dönemde çeşitli yasal sınırlamalar getirilerek GPU ve OGPU'nun hukuk sistemi çerçevesinde konumlanmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Yeni yasal düzenlemelerle GPU ve OGPU'nun faaliyet alanı da sınırlandırılmıştır. Suçluların mahkemelere, soruşturma ve ön yargılamaların ardından sevk edilmesi uygulaması başlamıştır. GPU ve OGPU'nun yetkilerinde suçluların tutuklanması noktasında herhangi bir güç kaybı söz konusu değildir ve daha önceki dönemlerde olduğu gibi teşkilat bu gücü elinde bulundurmaktadır. Ancak tutuklanan kişiler hakkında iki ay içinde hukuksal anlamda bir suç isnâdı ortaya konulamadıysa iki aylık tutuklu kalma sürecinin sonunda suçlu serbest bırakılmaktadır. Benzer sınırlamalar zaman zaman Çeka döneminde de getirilmeye çalışılmıştır fakat o dönemdeki sınırlamalar herhangi bir kanuna dayanmamakta olup daha ziyade ihtiyari ve plansız olarak getirilen kısıtlamalardır. GPU ve OGPU döneminde getirilen sınırlamalar yasal düzenlemelere dayanmakla birlikte yine de bu sınırlamaların tam olarak ve etkin bir şekilde uygulandığı söylemek de mümkün değildir.¹¹³ Örneğin 1929 yılı sonundan itibaren başlayacak olan köylülerin zorla kollektivize edilmesi sürecinde OGPU'nun desteğine ihtiyaç duyulacak ve bu süreçte yapılan operasyonlar en az 5 milyon insanın ölümüyle sonuçlanacaktır. İlerleyen dönemde, Temmuz 1934'te, OGPU GUGB'a (Devlet Güvenlik Baş Müdürlüğü) dönüşerek NKVD'ye bağlanacaktır.¹¹⁴

e) Kızıl Ordu ve GRU

Kızıl Ordu¹¹⁵ 1918 yılında, Rusya'nın merkezinde ve kuzeyinde bulunan ve Bolşeviklerin kalesi durumunda olan şehirlerdeki küçük gönüllü işçi güçlerinden oluşturulmaya başlanmış¹¹⁶ ve zamanla Savaş Komiseri Troçki'nin yönetimi altında, organizasyon ve disiplin açısından sürekli gelişen bir ordu haline gelmiştir.¹¹⁷ 1920'nin sonbaharında, yani Rusya'daki iç savaşın sona ermesiyle birlikte Kızıl Ordu 5 milyon askeri olan bir orduya dönüşmüş durumdadır.¹¹⁸

Kızıl Ordu'nun, üzerine inşa edildiği ilkeler, aynı zamanda Sovyet sisteminin geri kalanı için de bir model olarak hizmet görmüştür. Örneğin Kızıl Ordu'nun siyasi yapısındaki ve komuta yapısındaki değişikliklerle Bolşevik devlet aygıtının merkezileştirilmesi paralel yürümüştür. Ayrıca Bolşeviklerin Kızıl Ordu sayesinde kazandığı kitlesel seferberlik tecrübesi hem tüm Sovyet toplumunun askerleştirildiği Savaş Komünizmi (1918-1921) döneminde, hem de Stalinist dönemde hükümetin

¹¹³ Hingley, *The Russian Secret Police – Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*, 135.

¹¹⁴ Zickel (Ed.), *Soviet Union: A Country Study - Library of Congress Cataloging in Publication Data*, 758.

¹¹⁵ Красная Армия.

¹¹⁶ Orlando Figes, "The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918-1920", *Past & Present* 129 (1990): 168.

¹¹⁷ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011), 518.

¹¹⁸ Figes, "The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918-1920", 168.

tutumlarını şekillendiren önemli ve temel faktörlerden biri olmuştur.¹¹⁹

Kızıl Ordu ve istihbarat denildiğinde akla ilk gelen yapı ise GRU'dur.¹²⁰ GRU, Bolşevik Devrimi sonrasında 1918 yılında bir nevi Kayıt Direktörlüğü olarak kurulmuştur. Lenin GRU'nun diğer gizli servislerden bağımsız bir rol üstlenmesi konusunda ısrarcı olmuş ve süreç içerisinde GRU diğer Rus gizli servislerince rakip bir organizasyon olarak görülmüştür.¹²¹ GRU, 1918-1933 döneminde olgunlaşmış ve bu süreçte profesyonel bir istihbarat organizasyonuna dönüşmüştür. Bununla birlikte GRU'nun kökenlerinin ve istihbarat anlayışının Bolşevik Devrimi'nden uzak olmadığını da belirtmek gerekir.¹²²

f) NKVD

NKVD¹²³, Çeka'yı da bünyesinde barındıran bir yapılanmadır.¹²⁴ NKVD RSFSR (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti İçişleri Halk Komiserliği) 1917 yılından 1930 yılına kadar *militsia*'dan sorumlu olan komiserliktir. Bununla birlikte NKVD RSFSR 1930 yılında lağvedilene kadar siyasi polisten ayrı ve hatta siyasi polisin aleyhinde, siyasi polise karşı bir yapılanma hüviyetindedir.¹²⁵ NKVD USSR (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İçişleri Halk Komiserliği) ise 1934 yılında oluşturulmuştur. *Militsia*'dan, siyasi polisten, Gulag'dan ve çeşitli açılardan iç güvenliği ilgilendiren konulardan sorumludur.¹²⁶

Stalin 1924'ten itibaren kademeli olarak güvenlik servislerinin yönetimini kendi eline almaya başlamıştır¹²⁷ ve 1926'da Komünist Parti Sekreterliğini üstlendiğinde toplumun denetlenmesi ve kontrolü iki farklı kurumdadır: Sıradan polislik görevini üstlenecek olan NKVD; siyasi polis olarak hizmet verecek ve siyasi suçlarla mücadele edecek olan OGPU. Ancak iki teşkilatlı bu durum kısa sürmüştür. Her zaman merkezî hükümetin kontrolünün hissedilir şekilde artırılması taraftarı olan Stalin'in bu düşüncesiyle doğru orantılı olarak Rusya'da toplum kontrolü mekanizması yoğunlaştırılmış ve 1930'larla birlikte bu mekanizmanın daha da sağlamlaştırılmasına yönelik adımlar atılmıştır.¹²⁸

¹¹⁹ Figs, "The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918-1920", 169.

¹²⁰ Главное разведывательное управление (*Glavnoye razvedyvatel'noye upravleniye*), ГРУ. Ana İstihbarat Direktörlüğü. GRU hâlâ dev bir yapıdır ve faaliyetlerine, küresel ölçekte gizli operasyonlarına devam etmektedir. Bunun da ötesinde Kremlin'in dış siyasetini ve askerî politikalarını şekillendirmektedir. Rus ordusunun istikrarsız bir duruma gelmesi GRU'nun politik potansiyelini hem tehditkâr hem de önceden kestirilemez bir hale büründürmektedir. Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution – Soviet Military Intelligence 1918-1933*, (Westport Connecticut and London: Greenwood Press, 1999), xv.

¹²¹ Dmitri Solovyov, "Five Facts About Russian Military Intelligence" <http://www.reuters.com/article/us-russia-medvedev-intelligence-gru-sb-idUSTRE53N3K820090424>. (Erişim tarihi: 23/05/2016)

¹²² Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution – Soviet Military Intelligence 1918-1933*, xv.

¹²³ НКВД, Народный комиссариат внутренних дел - İçişleri Halk Komiserliği.

¹²⁴ Earl F. Ziemke, *The Red Army 1918-1941: From Vanguard of World Revolution to US Ally* (London and New York: Frank Cass, 2004), 24.

¹²⁵ Paul Hagenloh, *Stalin's Police – Public Order and Mass Repression in the USSR 1926-1941* (Washington and Baltimore: Woodrow Wilson Center Press and The Johns Hopkins University Press, 2009), xviii.

¹²⁶ Hagenloh, *Stalin's Police – Public Order and Mass Repression in the USSR 1926-1941*, xviii.

¹²⁷ Pringle, "Guide to Soviet and Russian Intelligence Services", 51.

¹²⁸ Louise I. Shelley, *Policing Soviet Society – The Evolution of State Control* (London and New York: Routledge, 1996), 30.

3) Karşılaştırmalı Çözümleme

Türk ve Rus istihbaratı karşılaştırmalı olarak incelenirken zorunlu ve öncelikli eylem, tarihsel süreç içerisinde her iki istihbarat geleneği içinde yer bulmuş, birbirleriyle halef selef ilişkisi olan istihbarat organizasyonlarının incelenmesidir. Bu incelemede mercek altına alınması gereken kritik dönem, Türk ve Rus istihbaratının günümüzdeki formasyonunun ve istihbarat anlayışının şekillenmesinde belirleyici olan “modern istihbarata geçiş dönemi”dir. Modern istihbarata geçişin ilk kıvılcımları Türklerde I. Abdülhamid, Ruslarda ise I. Petro döneminden itibaren görülmeye başlanmış olsa da, her iki istihbarat geleneğinde de modern istihbarata geçiş çabalarının en yoğun olarak yaşandığı dönem 20. yüzyılın ilk çeyreğidir.

Padişahın / çarın güvenliği ve rejimin sağlıklı bir şekilde işleyişinin sağlanması, 20. yüzyılın başlarında Türk ve Rus istihbarat organizasyonlarının öncelikli ve ortak hedefi olmuştur. II. Abdülhamid’in Yıldız Sarayı’ndan koordine ettiği ve geniş bir istihbarat ağına sahip istihbarat organizasyonu da, II. Nikolay’ın Okranası da muhalif unsurların faaliyetlerini yakından takip ederek bu hedef doğrultusunda çalışmalarını yürütmüş ve ülke güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulunmuşlardır. II. Abdülhamid ve II. Nikolay’ın, muhalif hareketlerin faaliyetlerinden endişe eden ve toplumsal denetimin sağlanmasına büyük önem veren devlet yöneticileri olmaları da Türk ve Rus istihbaratının değişim ve dönüşüm sürecinde etkili olmuştur. Özellikle de muhaliflerin yurt içi ve yurt dışındaki faaliyetlerinin takibine odaklanan istihbarat çalışmaları II. Abdülhamid ve II. Nikolay dönemlerinin öne çıkan güvenlik çalışmaları içerisinde yer almıştır.

Modern istihbarata geçiş ve istihbaratta kurumsallaşma açısından bakıldığında 20. yüzyılın ilk çeyreğinde faaliyet gösteren Türk istihbarat organizasyonlarından Teşkilat-ı Mahsusa, Rus istihbarat organizasyonlarından ise Okrana ve Çeka’nın, kendilerinden sonra gelen istihbarat organizasyonlarını kurumsal yapı ve istihbarat anlayışlarıyla etkileyebilme güçleri ve kapasiteleriyle öne çıktıkları görülmektedir. Söz konusu üç organizasyon, kadrolarının kendilerinden sonraki istihbarat organizasyonları içinde yer bulmasıyla da Türk ve Rus istihbaratındaki kritik sürekliliklerin temsilcileridir.

İstihbarat faaliyetlerinin Teşkilat-ı Mahsusa, Okrana ve Çeka bünyesinde kurumsal bir anlayışla sevk ve idare edilmeye başlanması; bununla birlikte istihbarat faaliyetlerinin belirli kurallara uygun olarak icra edilmesi üzerinde durulması ve bu minvalde düzenlemelerin yapılması modern istihbarata geçiş anlamında Türk ve Rus istihbarat tarihindeki önemli ve esaslı hamlelerdir. Bu hamleler beraberinde Türk ve Rus istihbaratındaki modernleşme seyrinin belirginleşip somutlaşmaya başlamasını getirmiştir. Teşkilat-ı Mahsusa’nın Harbiye Nezareti’ne bağlı oluşu; teşkilatta farklı şube ve *masalar* arasında görev dağılımı yapılarak sistematik bir çalışma düzeninin kurulmuş olması; gerektiğinde hücre yapılanmaları ve gizli gruplar oluşturularak sahada askerî ve yarı askerî operasyonların icra edilebilmesi ve bu faaliyetleri yürütebilecek uzman kadroların istihdam edilebilmesi; askerî örgütlenme yanında İttihat ve Terakki’nin de örgütlenme modelinden etkilenilmiş olunması, başkan, Merkez-i Umumi ve bu merkeze bağlı bürolarla da aynı zamanda bürokratik bir yapıya sahip olunması ve devlet bütçesinden de belirli bir pay alınması gibi özellikler Türklerde modern istihbarata geçiş

sürecinde Teşkilat'ın sağlam bir kurumsal yapıyla faaliyet yürüttüğünü kanıtlamaktadır. Diğer taraftaysa, Çarlık dönemi istihbarat teşkilatı Okrana'nın İçişleri Bakanlığı'na bağlı oluşu; iç içe geçmiş bürolar ve organizasyonlara sahip bir çalışma sistematiğine sahip olması; resmî emir ve genelgeler doğrultusunda hizmet vermesi; Bolşevik Devrimi sonrasında kurulan Çeka'nın, yasallaşmasa da yönetmelikler doğrultusunda faaliyet yürütmesi, Çeka'nın devamı olan GPU'nun kararnameyle İçişleri Halk Komiserliği'ne (NKVD'ye) bağlanması ve böylece istihbarat faaliyetlerinin daha yasal ve daha kurumsal bir çerçevede yürütülmesinin sağlanmaya çalışılması, GPU'nun devamı olan OGPU'nun da SSCB Sovnarkomu'na, yani Halk Komiserleri Konseyi'ne bağlanarak kurumsallığını devam ettirmesi, Rus askerî istihbarat yapılanması olan GRU'nun da Kızıl Ordu bünyesinde bir İstihbarat Direktörlüğü olması ve faaliyetlerini güçlü bir kurumsal askerî yapı olan Kızıl Ordu içerisinde yürütmesi de Ruslarda modern istihbarata geçiş sürecinde kurumsallaşmaya verilen önemin somut göstergeleridir.

İstihbaratta kurumsallaşmada Teşkilat-ı Mahsusa ile önemli bir hamle yapmış olan Türklerin, Milli Mücadele döneminde de istihbarat faaliyetlerini kurumsal istihbarat yapılarıyla sevk ve idare etme yolunu seçtiklerini vurgulamak gerekir. Milli Mücadele döneminin önemli istihbarat organizasyonlarından olan Askeri Polis Teşkilatı ve Tedkik Heyeti Amirlikleri Türk Genelkurmayı'na, Emniyet-i Umumiye Müfettişlikleri Dâhiliye Nezareti'ne, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi ise İcra Riyaseti'ne bağlıdır. Türkler diğer taraftan küçük ve personel sayısı da sınırlı olduğu anlaşılan istihbarat gruplarıyla da Milli Mücadele dönemi istihbarat faaliyetlerini desteklemişlerdir. Ancak önemli olan nokta, bu istihbarat gruplarının sevk ve idaresinde de askerî personelin ön planda olması ve istihbarat gruplarının ekseriyetinin bir şekilde Türk Genelkurmayı ile irtibatlı olmasıdır.

Milli Mücadele dönemi Türk istihbarat gruplarının farklı sebeplerle isim değişikliklerine gidebildiği, birbirlerinin yerine geçebildikleri, istihbarat faaliyetlerini birbirleriyle koordineli olarak yürütebildikleri, lüzumu halinde birleşebildikleri görülmekte ve bu da Türk istihbarat gruplarının ve grup mensuplarının faaliyetlerinin hasım istihbarat teşkilatları tarafından takibini ve analizini zorlaştırıcı nitelik arz etmektedir. Çok sayıda istihbarat grubuyla sahada yer almak, Türk istihbaratına Milli Mücadele dönemi gibi Türk tarihi açısından çok kritik bir dönemde çabuk karar alma ve sahada hızlı hareket edebilme avantajı sağlamıştır. Türk istihbarat çarkının işleyişinde önemli bir unsur olan küçük istihbarat gruplarına benzer gruplara modern istihbarata geçiş dönemi Rus istihbarat organizasyonları içinde rastlanmamaktadır.

Modern istihbarata geçiş dönemleri bağlamında, Rus istihbarat organizasyonlarının Türk istihbarat organizasyonlarına oranla hem daha az sayıda, hem de daha uzun süreli devamlılıkları olan kurumsal organizasyonlar olduğu görülmektedir. Kuruluş tarihi 1882 olan Okrana Bolşevik Devrimi'ne kadar faaliyetlerine aralıksız devam etmiştir. Devrimden yaklaşık bir buçuk ay sonra, 20 Aralık 1917'de Bolşeviklerin kurduğu Çeka da, 1922 yılı başlarında lağvedilmesine rağmen kendisinden sonra gelen GPU ve OGPU ile istihbaratta kurumsal devamlılığa örnek teşkil etmiştir. Çeka'dan GPU'ya, GPU'dan OGPU'ya geçiş sadece bir isim değişikliğinden ibarettir ve Çeka sonrası GPU'da

ve GPU sonrası OGPU’da yola yine Başkan Cerjinski ve çalışma arkadaşlarıyla, aynı kadrolar ve organizasyonla devam edilmiştir.

Türklerde ise II. Abdülhamid’in Yıldız istihbarat organizasyonunun halefi ya da bu organizasyonu model alan herhangi bir teşkilattan bahsetmek mümkün görünmemekle birlikte çok net bir Teşkilat-ı Mahsusa devamlılığında söz etmek mümkündür: Milli Mücadele döneminde Türkler hem propaganda gücü yüksek hem de operasyonel kabiliyetlere sahip istihbarat teşkilatlarına ve istihbarat gruplarına ihtiyaç duymuşlardır ve bu türe örnek tek Türk istihbarat teşkilatı Teşkilat-ı Mahsusa olduğundan doğal olarak bu teşkilat Milli Mücadele dönemi Türk istihbarat organizasyonları tarafından örnek alınmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa’nın eski mensuplarının ve elemanlarının Milli Mücadele döneminde faaliyet gösteren Türk istihbarat organizasyonları içinde kendilerine yer bulmaları Teşkilat-ı Mahsusa etkisini somutlaştırmaktadır. Ancak Milli Mücadele dönemi istihbarat organizasyonları içinde kurumsal anlamda direkt “Teşkilat-ı Mahsusa’nın devamıdır” şeklinde nitelenebilecek herhangi bir Türk istihbarat organizasyonundan bahsedebilmek söz konusu değildir.

Türk istihbaratındaki kurumsal ve iç-yapısal devamlılığa ise Askeri Polis Teşkilatı ve bu teşkilatın devamı olan Tedkik Heyeti Amirlikleri örnek olarak gösterilebilir. Taktiksel olarak farklı isimler alarak istihbarat faaliyetlerini devam ettirme yolunu seçmiş olan gruplar içinden Karakol, Zabitan, Yavuz Grubu devamlılığı ya da Moltke, Hamza, Mücahid, Muharip ve Felah Grubu devamlılığı da Türk istihbarat gruplarındaki devamlılıklar arasındadır. Ayrıca şunu da not etmek gerekir ki Teşkilat-ı Mahsusa’da vücut bulan; propaganda çalışmalarına ve operasyonel faaliyetlere önem veren istihbarat anlayışı tüm Milli Mücadele dönemi Türk istihbarat organizasyonlarında devam etmiştir. Türk istihbarat geleneğinin oluşumu açısından bu devamlılık önem arz etmektedir.

Modern istihbarata geçiş dönemi Türk ve Rus istihbarat organizasyonlarına topluca bakıldığında Türklerde olup Ruslarda olmayan ve Ruslarda olup Türklerde olmayan türden istihbarat organizasyonlarının varlığı da göze çarpmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Ruslar modern istihbarata geçiş sürecinin en kritik dönemi olan 20. yüzyılın ilk çeyreğinde istihbarat sahasında küçük istihbarat gruplarıyla yer almamaktadır. Bunun karşısında, Ruslarda da Türklerin Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi gibi bir organizasyonun bulunmadığı görülmektedir. Türklerin, istihbaratın temel fonksiyonlarından olan propaganda faaliyetlerini kurumsal bir yapı olan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi ile yürütme hamlesi dikkat çekici bir modern istihbarata geçiş dönemi hamlesidir. Rus istihbarat organizasyonları içinde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi’ne benzeyen, özel olarak propagandayla ilgilenen bir istihbarat organizasyonuna rastlanmamaktadır.¹²⁹ Ruslarda olup Türklerde olmayan türden istihbarat organizasyonuna örnek olarak ise GRU verilebilir. Rus istihbarat çarkının işleyişinde önemli bir yeri olan GRU benzeri bir yapılanmaya Türk istihbarat organizasyonları içerisinde rastlanmamaktadır.

¹²⁹ Propaganda çalışmaları konusunda akla ilk gelen Rus teşkilatı Komintern’dir. Bu teşkilat Rus istihbaratının propaganda faaliyetlerine önemli katkı yapan bir organizasyondur ancak Komintern’i başlı başına bir istihbarat teşkilatı olarak niteleyebilmek söz konusu değildir.

Bu çalışma kapsamında kurumsal yapıları, kuruluş amaçları, istihbarat anlayışları, temel faaliyet alanları, iç-yapısal süreklilikleri, değişimleri, benzerlikleri ve farklılıkları irdelenen istihbarat organizasyonlarının her biri, ülkelerinde “modern istihbarata geçiş süreci”nin temsilcileri konumundadırlar. Ancak söz konusu Türk ve Rus istihbarat organizasyonlarının “modern istihbarata geçiş”e katkılarının olduğu ve bu geçiş sürecinin birer basamağını teşkil ettikleri yadsınamaz bir gerçek olmakla birlikte bu organizasyonların hiçbirini tam anlamıyla bir “modern istihbarat teşkilatı” olarak değerlendirmenin de mümkün olmadığını belirtmek gerekir.

Sonuç

Çalışmada; Türk ve Rus istihbarat tarihinde modern istihbarata geçiş çabalarının en yoğun olarak gözlemlendiği 20. yüzyılın ilk çeyreğinde faaliyet gösteren Türk ve Rus istihbarat organizasyonları hakkında temel bilgiler verilerek bu organizasyonlar kurumsal yapıları, kuruluş amaçları, istihbarat anlayışları ve temel faaliyet alanları bağlamında karşılaştırmalı olarak çözümlenmeye çalışılmış ve bu çözümleme önemli sonuçlara ulaşılmasını olanaklı kılmıştır. Genel metodolojik çerçeveden bakıldığında farklı devletlerin istihbarat tarihlerinde, örtüşen kritik tarihsel dönemlerin -özellikle de modern istihbarata geçiş dönemlerinin- karşılaştırmalı olarak incelenmesinin, devletlerin istihbarat teşkilatlarının genetik kodlarının belirlenmesinde önemli katkılar sağlayabileceği sonucuyla karşılaşılmaktadır. Türk ve Rus istihbaratı özelinde bakıldığında ise dünya genelindeki mevcut istihbarat yapılanmaları arasında köklü birer istihbarat geleneğine sahip olma gibi önemli ve ayırt edici özellikleriyle öne çıkan Türk ve Rus istihbaratındaki temel benzerlik ve farklılıkların karşılaştırmalı yöntem ve disiplinlerarası bir yaklaşımla “çözümenebilir” olduğu; Türk ve Rus istihbaratının birbirleriyle örtüşen modern istihbarata geçiş dönemleri kapsamında yapılan çözümlenmenin de Türk ve Rus istihbarat organizasyonlarının temel iç-yapısal sürekliliklerinin ve değişimlerinin net bir şekilde gözlemlenebilmesini ve Türk ve Rus istihbaratının genetik kodlarının ortaya konulabilmesini sağladığı görülmektedir.

Modern istihbarata geçiş dönemi Türk ve Rus istihbarat organizasyonları caydırıcı karaktere sahip, disiplinli ve etkili birer güvenlik aygıtı görüntüsü vermektedirler. Kendilerine has yapısal özellikleri bağlamında farklılıklar gösterebilirler de Türk ve Rus tarihinin derinliklerinden beslenen ve ülkelerinin imparatorluk geleneklerinin istihbari tecrübeleriyle şekillenmiş olan bu istihbarat organizasyonları merkezî güçle oldukça uyumlu yapılanmalardır. Türkiye’de de Rusya’da da, rejimler değişse de istihbarat organizasyonlarının dönemin mevcut rejimiyle uyumunun bozulmadığı görülmektedir. Her iki ülkede de istihbarat organizasyonlarının iktidarı elinde bulunduran gücü korumayı ve bu güce itaati temel çalışma düsturları olarak algılamış ve benimsemiş olmaları da gerek Türk gerekse de Rus istihbarat geleneğindeki önemli bir iç-yapısal sürekliliğe işaret etmektedir. Çalışmada ulaşılan sonuç ve bulgular doğrultusunda, diğer devletlerin istihbarat yapılanmalarının da modern istihbarata geçiş dönemleri kapsamında karşılaştırmalı yöntem ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınıp çözümlenmesinin tarih ve istihbarat disiplini çalışmalarının perspektifinin gelişimine katkı sunacağı değerlendirilmektedir.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

- Acar, Kezban. *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004.
- Atay, Mehmet. "Rusya Gizli İstihbarat Servisleri: KGB'nin Kısa Tarihi." *Avrasya Dosyası - İstihbarat Özel 8/2* (Yaz 2002): 309-328.
- Aydın, Mesut. "Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Gizli Gruplar." *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, 1989.
- Aydoğan, Erdal. Özkan, Asaf. "İstanbul'da Bir Ara Seçim: Yenibahçeli Şükrü Bey ile Nurettin Paşa'nın Mebusluğu Meselesi ve İstanbul Gizli Grupları Arasındaki Mücadele." *Belgi Dergisi 1/3* (Kış 2012): 323-341.
- Balcıoğlu, Mustafa. *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2004.
- Benhür, Çağatay. "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma." *Türkiyat Araştırmaları Dergisi 24* (2008): 277-313.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Bilgin, Mehmet. *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.
- Carr, Edward Hallett. *Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*. İstanbul: Metis Yayınları, 2006.
- Çağlak, Aykut. "Milli Mücadele'de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi." *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Çağlak, Aykut. "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Milli Mücadele'de Oynadığı Rol." *Teşkilat-ı Mahsusa'nın 100. Yılında Türk İstihbaratı*. (Ankara: Kripto Kitaplar, 2015): 87-134.
- Çağlak, Aykut. "Türk İstihbaratının Modern İstihbarata Geçiş Sürecindeki Uygulamalarının Türkiye'de Demokrasinin Gelişimine Katkıları." *Atatürk Yolu Dergisi 68* (Bahar 2021): 259-282.

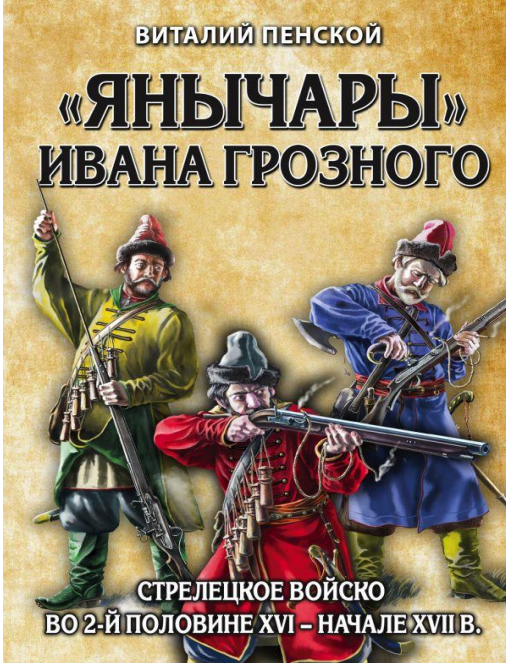
- Çınar, Bekir. *Devlet Güvenliği, İstihbarat ve Terör*. Ankara: Sam Yayınları, 1997.
- Çukurova, Bülent. *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*. Ankara: Ardıç Yayınları, 1994.
- Dallin, David J. *Sovyet Casusları*. Yarı Yayınları, 1968.
- Engin, Vahdettin. *Asayiş – Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Engin, Vahdettin. *II. Abdülhamid ve Dış Politika*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Fedor, Julie. *Russia and the Cult of State Security – The Chekist Tradition, from Lenin to Putin*. London and New York: Routledge - Studies in Intelligence Series, 2011.
- Figes, Orlando. "The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918-1920." *Past & Present* 129 (1990): 168-211.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Hagenloh, Paul. *Stalin's Police – Public Order and Mass Repression in the USSR 1926-1941*. Washington and Baltimore: Woodrow Wilson Center Press and The Johns Hopkins University Press, 2009.
- Hiçyılmaz, Ergun. *Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt*. İstanbul: Destek Yay., 2012.
- Hiçyılmaz, Ergun. *Teşkilatı Mahsusa*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Hingley, Ronald. *The Russian Secret Police – Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations*. New York: Simon and Schuster, 1970.
- İlter, Erdal. *Milli İstihbarat Teşkilatı Tarihçesi*. Ankara: MİT Basım Evi, 2002.
- İlter, Erdal. "Osmanlılarda İstihbarat (XIV.- XIX. Yüzyıllar)." *Avrasya Dosyası* 8/2 (2002): 233-254.
- İrtem, Süleyman Kâni. *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*. İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- İskit, Server R. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.
- İskit, Server R. *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*. İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ülkü Matbaası, 1939.
- Karan, Kaya. *Türk İstihbarat Tarihi - Yıldız İstihbarat Teşkilatı ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*. İstanbul: Truva Yayınları, 2008.
- Katamidze, Slava. *Loyal Comrades Ruthless Killers – The Secret Services of the USSR (1917-1991)*. United States – Miami: Lewis International Inc. Copyright, 2003.
- Koloğlu, Orhan. *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yay., 2017.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi – Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Leonard, Raymond W. *Secret Soldiers of the Revolution – Soviet Military Intelligence 1918-1933*. Westport Connecticut and London: Greenwood Press, 1999.
- Levy-Aksu, Noemi. *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909*. İstanbul: İletişim Yay., 2017.

- Özkan, Asaf. "Arkadaşlarının Kaleminden Mim Mim Grubu Reisi Topkapılı Mehmet Bey." *Tarihin Peşinde* 10 (2013): 29-62.
- Özkan, Tuncay. *MİT'in Gizli Tarihi*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2003.
- Öztoprak, İzzet. *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981.
- Patterson, Michelle Jane. "Moscow Chekists During the Civil War, 1918-1921." *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Simon Fraser University, 1991.
- Pehlivanlı, Hamit. *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992.
- Pehlivanlı, Hamit. *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Pringle, Robert W. "Guide to Soviet and Russian Intelligence Services." *The Intelligencer: Journal of U. S. Intelligence Studies* 18/2 (Winter / Spring 2011): 51-54.
- Pringle, Robert W. *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*. Lanham Maryland-Toronto-Oxford: The Scarecrow Press, 2006.
- Riasanovsky, Nicholas V. Steinberg, Mark D. *Rusya Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011.
- Shelley, Louise I. *Policing Soviet Society – The Evolution of State Control*. London and New York: Routledge, 1996.
- Skocpol, Theda. *Devletler ve Toplumsal Devrimler*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2004.
- Solovyov, Dmitri. "Five Facts About Russian Military Intelligence." <http://www.reuters.com/article/us-russia-medvedev-intelligence-gru-sb-idUSTRE53N3K820090424> (Erişim tarihi: 23/05/2016)
- Stoddard, Philip H. *Teşkilat-ı Mahsusa*. İstanbul: Arma Yayınları, 2003.
- Tellal, Erel. "Sovyetlerle İlişkiler." *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar Cilt I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012): 155-177.
- Temur, Ferit. *20. Asrın Casusluk Şebekesi: Cambridge Beşlisi*. Ankara: Hitabevi Yay., 2014.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi – Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne (2. Kitap)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009.
- Turkey - National Intelligence System: Organization and Policy Handbook*. Washington DC, USA: International Business Publications, 2016.
- Vernadsky, George. *Rusya Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Zickel, Raymond E. (Ed.) *Soviet Union: A Country Study - Library of Congress Cataloging in Publication Data*. Washington: U. S. Government Printing Office, 1991.
- Ziemke, Earl F. *The Red Army 1918-1941: From Vanguard of World Revolution to US Ally*. London and New York: Frank Cass, 2004.
- Zuckerman, Fredric S. *The Tsarist Secret Police Abroad – Policing Europe in a Modernising World*. New York: Palgrave MacMillan, 2003.

**Vitaliy V. Penskoy, *Yanıçarı İvana Groznogo*, Moskva:
İzd. Yakuza-Eksmo, 2019, 318 s., ISBN: 978-5-04-
101302-8.***

 Bedirhan ZİYANAK^a

Yazar Özgeçmişi: Vitaliy Penskoy 1969 yılında Almanya’da dünyaya geldi. Sovyet ordusunda hizmet eden ailesinden ötürü küçük yaşlarda askeri teknoloji ile tanışma fırsatını yakaladı. Tarihe merakı annesi sayesinde başladı. Annesi onu özellikle tarihi kitaplar okuması konusunda teşvik etti. 1987’de Ukrayna’da Sumi Devlet Üniversitesi’nde tarih lisans eğitimi alırken 1991 yılında Belgorod’a taşındı ve Belgorod Devlet Üniversitesi’nde tarih eğitimini tamamladı. Yüksek Lisansını da aynı üniversitede “Rus ordusunda ağır süvarilerin oluşumu ve gelişiminin tarihi” adlı çalışmasıyla tamamladı. Moskova Beşeri Bilimler Üniversitesi’nde “Orta Çağ ve Erken Yeni Çağ’da Rusya ve Batı Avrupa’da askeri faaliyetlerin gelişimi” çalışmasıyla doktora savunmasını yaptı. Doktorasını bitirene kadar Sosyo-Dini Antropoloji Fakültesinde «Hristiyan Tarihi»

bölümünde dersler verdi. Günümüzde askeri tarih dışında Bizans Tarihi, Rusya ve Bizans ilişkileri, Orta Çağ Kilise tarihi üzerine çalışmalar yapmaktadır. 2005-2006 yılları arasında Sosyal ve Beşeri Bilimler alanında «XV-XVII yüzyıllarda Batı Avrupa’da Askeri Devrim ve Osmanlı İmparatorluğu, Lehistan-Litvanya, Rusya Devleti’nin silahlı gücünün gelişimi; karşılaştırmalı analiz» çalışmasıyla Rusya Devlet Başkanlığı araştırma ödülünü almaya hak kazandı. Aynı şekilde «Rusya’da otokrasinin tarihsel kökeni» başlıklı çalışması da ödüle layık görüldü. Yazarın 100’den fazla yayını bulunmaktadır. Penskoy aynı fakültede ders vermeye ve çalışmalarına devam etmektedir.

* “Korkunç İvan’ın Yeniçerileri”

^a Doktora Öğrencisi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, St. Petersburg/Rusya Federasyonu, ziyanakbedir@hotmail.com

Rus tarihinin en tartışmalı hükümdarlarından olan IV. İvan Vasilyeviç (1530-1547) ya da bilenen unvanıyla Korkunç İvan tahta çıkıp taç giydiği 1547 yılından –ilk kez Çar unvanını kullandı– ölüm yılı olan 1584’e kadar Rusya topraklarında birçok hadise vuku buldu. IV. İvan, hem Rus hem de yabancı araştırmacıların gözünde farklı portrelerde değerlendirilmektedir. Kimilerine göre korkunç bir Tiran kimilerine göre ise Rus Devletinin temelini atan «Beyaz Çar*». İvan’ın tarih sahnesindeki yerini ve vaziyetini Rus tarihçi Ruslan Skrınnikov şu cümleleri ile çok güzel ifade etmektedir: “Kimilerinin gözünde o, Ortaçağ Rusya’sının en bilge hükümdarı idi. Kimilerinin gözünde ise kuşkucu, acımasız, neredeyse aklını kaybetmiş ve suçsuz insanların kanını akıtan bir Tiran* idi. Rus Tarihi’nde gelecek kuşakların gözünde böyle çelişkili değerlendirmelere maruz kalacak başka bir tarihsel figür bulmak zordur”.¹ Kazan ve Astrahan’ın Müslüman Tatarların elinden alınması, Sibirya’ya başlayan akınlar, Büyük Moskova Yangınları (1547 ve 1571’de ki), Livonya Savaşları ve Oprıçnina, Çar İvan’ın Rusyası’nda ilk akla gelen önemli olaylardır. Aynı zamanda 1547-1584 yılları arasında gerçekleşen idari ve askeri reformlar bu çağın Rusya tarihi açısından önemini araştırmacılara işaret etmektedir. Bu konuyla alakalı olarak çalışmamızda, Rus tarihçi Vitaliy Penskoy tarafından IV. İvan dönemi askeri reformları ve ordu hakkında 2019 yılında yayınlanmış eser incelenecektir. Yazar Penskoy eserinde Korkunç İvan’ın kendine sadık, düzenli ve daimi birlikler olması için kurduğu ateşli silahlarla donatılmış “Strelitskiy ordusunu (Стрелецкое Войско)” ele almaktadır. Eser XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın başlangıcına kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Adı geçen eser V bölümden oluşurken bu bölümlerde kendi içinde alt başlıklar ile ayrılmıştır: -Yazarın Önsözü (s. 5-15), Giriş (16-53), I- Ön Deyiş (s. 54-88), II- Strelitskiy Ordusunun Kuruluşu (s. 89-108), III- Strelitskiylerin «Günlük Yaşamı» (s. 109-182), IV- Strelitskiylerin «Silah ve Teçhizatlanması» (s. 183-240), V- Strelitskiylerin «Vazife Usulü» (s. 241-291), Sonuç (s. 292-297), Kronoloji (s. 298-300), Terminoloji Sözlüğü (s. 301-304), Ana Kaynaklar (s. 305-312), Literatür (s. 313-317).

Yazar, giriş kısmında Strelitskiyler hakkında Rus Literatüründeki eserlerin karşılaştırmasını yapmaktadır. Özellikle Nikolay Karamzin, Mihayil Şerbatov, Nikolay Artsıybışev, Vasiliy Kluçevskiy, Dimitriy Maslovskiy gibi önemli Rus tarihçilerinin fikirlerini analiz edilmektedir. Öte yandan Rus Tarihçiliğinde “Strelitskiyler” üzerine

* Beyaz Çar: Rus hükümdarlarını nitelendirmek amacıyla kullanılan bir unvandır. Ancak bu unvan hakkında farklı tartışmalar söz konusudur ve başlı başına ayrı bir çalışmanın konusu olmalıdır. XVI. yüzyılda Rusya’da bulunmuş olan diplomat Sigismund Herberstein, Rus Çarı İvan’ın kırmızı başlık takan ve bu yüzden Kızılbaş olarak adlandırılan İran şahlarının aksine beyaz klobuk giydiği için bu şekilde isimlendirildiğini söylemektedir. Rus tarihçi V. V. Tripavlov, Beyaz Çar ifadesinin politik manada Rusya’nın Türk-Tatar komşuları ile olan kaynaklarından hareketle XVI. yüzyıldan önce olmadığını iddia etmektedir. XVI. yüzyılda Beyaz Çar ifadesinin Nogay mirzaları ile yazışmalarda birçok defa ve çeşitli şekillerde mevcut olduğunu belirtmektedir. Ayriyeten bu ifadenin Kırım elçileri ile yazışmalarda da zaman zaman geçtiğinin altını çizmektedir. Tripavlov’a göre bu unvan Rus hükümdarlarına Doğu halkları tarafından verilmiştir. Beyaz anlamı araştırmacılar tarafından farklı manalarda değerlendirilmektedir: saygıdeğer, büyük, özgür, vergi vermeyen, dürüst, bağımsız, evliya, batılı... Beyaz Çar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: V. V. Trepavlov, *Bely Tsar, Obraz monarha i predstavleniya o poddanstve u narodov v Rossii XV-XVIII vv.*, S. Peterburg: İzd. Olega Abışko, 2017.

* Tiran: Siyasal gücünü keyfi ve şiddete dayandırarak hareket eden mutlak iktidar sahibi hükümdar, yönetici.

¹ R. G. Skrınnikov, *İvan Groznyy* (M.: İzd. AST, 2001), 5.

detaylı bir çalışma olmadığından bu bölümde XIX. yüzyılın önemli araştırmacılarının fikirleri sıkça tekrar edilmektedir. Burada yazarın altını çizdiği husus Rusya'nın bu ilk düzenli ve daimi ordusunun Kazan'ın alınması ve öncesinde yapılan reformlar ile sıkı bir bağlantısının olduğudur (s. 16). Belirtmemizde fayda var ki, Rusların 1552'de Kazan'ı başarılı bir şekilde ele geçirmesinde daha başka sebepler bulunsa da (örneğin Kazan Hanlığı'nda vuku bulan siyasi çekişmeler) Strelitskiy ordusunun bu seferdeki etkisi hiç de yadsınacak boyutta değildir. Bu bakımdan 1549 yılındaki başarısız ilk Kazan Seferinden sonra Çar İvan'ın güçlü bir ordu kurma ve idari reform yapma ihtiyacının kaçınılmaz olduğunu anlaması çok da uzun sürmemiştir. Nitekim bu tür reformların temeli daha dedesi III. İvan döneminde atılmıştı. Yazar Penskoy da aynı şekilde bu olaylar zincirine atıfta bulunmaktadır (s. 18).

Birinci bölümde Çar İvan öncesi tarihsel süreçte babası III. Vasiliy ve dedesi III. İvan'ın yönetim yıllarındaki askeri yapıya kısa bir vurgu yapılmaktadır. Daha sonra Strelitskiylerden önce mevcut olan ve devletin asker ihtiyacını karşılayan Pişalniklerin (Пищальники) kısa bir değerlendirmesi mevcuttur. Vitaliy Penskoy, Korkunç İvan'ın Strelitskiy Ordusunun oluşması sürecinde daha önce var olan Pişalniklere vurgu yapmaktadır. Daimi ve düzenli orduya geçişte önem telakki ettiğini belirtmektedir (s. 88). Bu bölümde yazar, Pişalniklerin taktiği ve mobilize tarzının az çok Strelitskiyleri etkilediğinin altını çizmektedir. Fakat onlardaki gözle görülür problemlerin bu yeni kurulan düzenli orduda yerinin olamayacağını anlaşıldığını söylemektedir (s. 78-88).

İkinci bölümde ise Strelitskiy ordusunun kuruluş aşaması anlatılmaktadır. Burada özellikle üzerinde durulan konu bu ordunun hangi tarihte kurulduğu meselesidir. Letopislerden (Kronik) hareketle farklı tarihlerin mevcut olduğu hem Penskoy hem de diğer Rus tarihçileri tarafından zikredilmektedir (s. 91-92). Bu çalışmalarda ortak bir tarih olarak 1545-1551 yılları gösterilmektedir. Yazarın ise iddiası Kazan'ın alınmasından önce 1550 Şubat'ı ile 1551 Mayıs'ı arasında kurulduğu şeklindedir (s. 92). Diğer araştırmacıların eserleri incelendiğinde de 1550 yılı ön plana çıkmaktadır. Hem A. V. Çernov hem de S. A. Nefedov bu tarihte 3000 kişilik bir Strelitskiy grubunun olduğunu belirtmektedirler.² Diğer yandan başka bir tartışma konusu ise hem Türk hem Rus tarihçiliği adına önemli bir belge niteliği taşıyan «İvan Peresvetov'un: Sultan Mehmet Menkıbesi» ve Strelitskiylerin Yeniçerilerden esinlendiği meselesidir. Penskoy bu meseleye üstün körü bir açıklama getirerek "Yeniçeriler olsa olsa Strelitskiylerin kurulmasında çok dolaylı yoldan Kırım Hanlığı aracılığıyla etkide bulunmuştur" demektedir (s. 105). Yazar, bu sistemin eğer dış dünyadan benimsendi ise bunun Türkiye'den değil Bizans geleneğinden Rusya'ya gelmiş olabileceğini iddia etmektedir (s. 106). Belirtmemiz gerekir ki, dini bağların bulunduğu Bizans ile Rusların bağlantıları göz önüne alındığında bu ihtimal kabul edilebilir. Ancak İvan'ın askeri reformlarını analiz ettiğimiz zaman Peresvetov'un projesine çok yakın uygulamalar yaptığını görmek mümkündür. Ayriyeten böyle bir askeri kurumun Bizans'tan Sofya Paleolog (XI. Konstantin'in yeğeni ve III. İvan'ın eşi) ile geldiğini varsayarsak neden III. İvan veya III.

² Bk. A. V. Çernov, *Obrazovanie streletskogo voyska, İstoriçeskie zapiski*, T. 38 (1951), 285; S. A. Nefedov, "Reformı İvana III i İvana IV: Osmanskoe vliyanie", *Voprosı istorii* 11 (2002): 42.

Vasiliy zamanında bu askeri yapı yoktu? Diğer taraftan Çar İvan'ın çağdaşlarının yazdıklarına bakılırsa sistemin Osmanlı İmparatorluğu'ndan benimsendiği ihtimali güçlü bir şekilde karşımızda durmaktadır: Toskona elçisi J. Reutenfels*, Rusların ana gücünün (Strelitskiy Ordusunun) haklı olarak Türk Yeniçerilerine benzeyen piyadelerden ibaret olduğunu belirtmektedir.³ XVIII. yüzyılın başında Strelitskiyleri gören H. F. Manstein ise onları (Strelitskiyleri) en çok Yeniçerilerle karşılaştırmanın mümkün olabileceğini, meydan muharebelerinde Yeniçerilerin nizamını uyguladıklarını ve neredeyse aynı avantajlara sahip olduklarının altını çizmektedir.⁴ Bunlardan hareketle bizim fikrimizce yazar Penskoy'un bu konu hakkındaki analizi zayıf kalmıştır. Bu konu ile bağlantılı olarak Türkiye'de herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Rusya'da ise birkaç tarihçi bu meseleye mesai ayırmaktadır.

Üçüncü bölüm 5 alt başlığa ayrılmış ve bu alt başlıklarda Strelitskiylerin yapısı, vazife usulü, sayısı, orduya kimlerin seçildiği, Moskova ve diğer şehirlerdeki Strelitskiy teşkilatına mensup askerlerin özellikleri, maaş usulü ve kıyafetleri anlatılmaktadır. Dikkate değer husus maaş usulünün Türklerdeki «ulufe sistemine» yakınlığının Penskoy tarafından da vurgulanmasıdır (s. 153-154). Fakat yazarda diğer araştırmacılar gibi aynı tekrara düşmüştür: Korkunç İvan kendisine takdim edilmek amacıyla yazılan Sultan Mehmet Menkıbesini okudu mu? İvan Peresvetov adlı kişi gerçekten yaşadı mı? Hatta yazar böyle bir menkıbenin XVI. yüzyılda yazılmış olabilme ihtimalinin çok düşük olduğunu aktarmaktadır (s. 154). Ancak Çar'ın yakın danışmanları olan Aleksey Adaşev ve Papaz Silvester'in Peresvetov'un projesine benzer fikirlerinin bulunması bu şüpheyi azaltmaktadır. Üstelik ünlü Rus tarihçi Aleksandr Zimin'in yaptığı araştırmalar da Peresvetov'un varlığına dair şüpheleri ortadan kaldırmaktadır. Fikrimizce bu tür soruların üstünde durulduğu kadar Peresvetov'un tavsiyeleri ile Çar İvan'ın uygulamalarının pratikte benzeyip benzemediği meselesi üzerinde de durulması gerekirdi. Bu sayede daha güçlü çıkarımlar yapılabilirdi. Penskoy'un araştırmacılar ile hemfikir olduğu husus Peresvetov'un İstanbul'a hiç gelmediğidir. Şu da bir gerçek ki, XVI. yüzyılda Osmanlı-Rus ilişkilerine dair iki ülkedeki arşiv kaynakları, karşılıklı ilişkilerin az olmasından dolayı yok denecek kadar azdır. Fakat bu çağın en güçlü devletlerinden olan Osmanlı İmparatorluğu'na dair habersiz ya da ilgisiz kalınması çok da mümkün olmasa gerekir. Ayrıca Karadeniz'de Osmanlı Türklerinin vassalı olan Kırım Hanlığı ile Rusların kesintisiz siyasi ilişkilerinin bulunması Bab-ı Ali'ye dair habersiz veya ilgisiz kalınmayacağını bize göstermiyor mu?

Dördüncü bölüm 4 alt başlıktan oluşmaktadır. Alt başlıkların içeriklerinde ateşli muharebelerde ordunun nasıl vaziyet aldığı, Strelitskiylerin ekipmanları, sahip oldukları soğuk silahlar –kesici, ateşli olmayan-, alan savunmasını nasıl yaptıkları ve saha tahkimatına dair açıklamalar yapılmaktadır. Bahsi geçen konular Kazan Seferi (1552), Livonya Savaşları, Polotsk Seferi (1562-70), Molodi Savaşı (1572) gibi dönemin büyük harekâtları temel alınarak oluşturulmuştur (s. 183-240). Ayrıca Vitaliy Penskoy'un

* Jacob Reutenfels 1671-1673 yılları arasında Rusya'da diplomatik ilişkiler adına bulunmuştur.

³ Bk. Ya. Reutenfels, *Skazanie o Moskovii, Utverjdenie dinastii* (M.: 1997), 332-334.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. *Zapiski Manşteyna o Rossii* (S. Peterburg: 1875), 309.

belirttiğine göre Kazanskiy Kroniği, Strelitskiy ordusu hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir (s. 220). Aynı zamanda yazar sadece Rus yıllıklarını değil, yabancı elçilerin seyahat notlarını ve kroniklerini de burada fazlasıyla kullanmıştır.

Son bölümde yazar iki alt başlıkta Strelitskiylerin vazife usulünü anlatmaktadır. İlk alt başlıkta sıradan bir Strelitskiy ile önceki askerlerin vazifelerinin neler olduğu karşılaştırılmaktadır (s. 241-263). Diğer alt başlıkta ise köy ve kasabalardaki Strelitskiylerin vazifeleri ve savaş gelenekleri hakkında anlatı mevcuttur (s. 264-291). Vitaliy Penskoj'un anlatımına göre Strelitskiyler savaş meydanında ordunun en aktif grubu olmuş, diğer askeri birlikler olan atlı piyadeler ve öncü birliklerin hareket sahasını belirlemişlerdir (s. 291). Yine yazara göre bu daimi ordunun savaş geleneklerini en detaylı anlatan kaynağın İngiliz diplomat Fletçer'ın tuttuğu notların olduğu belirtilmektedir (s. 285).

Sonuç kısmında ise yazar birtakım analiz ve çıkarımlarını ortaya koymaktadır. Bizim açımızdan bunlardan en değerli olanlarından biri şu şekildedir: "Strelitskiy ordusunun ortaya çıkışı tesadüf eseri değildir. Aynı zamanda böyle bir orduya ihtiyaç sadece askeri manada değildi. Hem Çar İvan hem de kendisine yakın saray görevlilerinin bir diğer önemli amacı da merkezi devleti tesis etmek idi. Bu bağlamda kendilerine sadık ve daimi bir askeri grubun kurulmasını gerek görmüşlerdir" (s. 292-293). Belirtmemiz gerekir ki, her ne kadar önce dedesi Büyük (III.) İvan merkezi devlet anlayışının temellerini Rusya'da atmış olsa da güçlü bir merkezi devlet anlayışı büyük oranda IV. İvan döneminde gerçekleşmiştir. Orta Çağ dünyasında da mutlakiyetçiliği sağlamak için gerekli olan en önemli müesseslerden biri güçlü ve daimi ordu idi. Buradan hareketle yazar Penskoj çok yerinde ve doğru bir tespit yapmıştır.

Kullanılan kaynaklara bakıldığında özellikle Rus el yazmaları, yabancı elçi notları ve kronikleri (Leh, Tatar, Ukrayna, İngiliz, Fransız) eserin iskeletini oluşturmaktadır (s. 305-313). Modern Literatürde ise genel olarak Rus ve Sovyet araştırmacıların eserlerine sadık kalınmış, bunun dışında birkaç da yabancı eser kullanılmıştır. Ancak eserin Türk tarihi ile bağlantısını göz önüne aldığımızda bahsi geçen askeri kurumun Türklerden benimsendiği iddialarının mevcut olmasından dolayı yazarın özellikle Yeniçeri Teşkilatı hakkında daha fazla Türk Literatürüne başvurması gerekirdi. Muhtemelen yazar Türkçe bilmemesinden ötürü Türkçe eserler kullanmayı tercih etmemiştir. Ayrıca İngilizce eserlere de başvurmayı tercih etmemiş sadece birkaç çalışmayla yetinmiştir.

Eserin sonunda Yazar Penskoj, okuyucuya kolaylık olmasına adına 1471-1618 yılları arasında gerçekleşen askeri olayların bir kronolojisini koymuştur. Aynı şekilde yabancı ve günümüz Rusçasında kullanılmayan bazı sözcük ve terimlerin açıklamasının olduğu bir sözlüğe de eserinde yer vermiştir.

Adı geçen çalışma güncel literatürde bu konu üzerine detaylıca yazılmış kitapların başında gelmektedir. Yazarın Geç Orta Çağ Rusya Tarihi üzerine uzun yıllardır çalışmalar yapması bu konuya olan hâkimiyetini esere yansıtmıştır. Diğer bir dikkat çekici nokta ise eserin isminin «Korkunç İvan'ın Yeniçerileri» olmasıdır. Burada karşımıza iki sebep çıkmaktadır. Birincisi Strelitskiylerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yeniçeriler ile olan yakın benzerliği ve hatta oradan taklit edildiği iddiasıdır. İkincisi ise Rusya'da birçok

araştırmacının Yeniçeriler ve Yeniçeri Teşkilatına dair aşinalığı ve bu kurumun popülaritesi. Kitap, şimdiye kadar Rusça haricinde başka bir dilde neşredilmedi. Türk Literatüründe IV. İvan dönemi askeri reformları hakkında ayrıntılı bir çalışma bulunmamaktadır. Mamafih genel manada da Korkunç İvan üzerine yapılmış çalışma sayısı da yok denecek kadar azdır. Mevcut olan eserlerin çoğu da başka dillerden çevrilerek Türk Literatürüne kazandırılmıştır. Vitaliy Penskoy «Korkunç İvan'ın Yeniçerileri» adlı bu eseri ile önemli bir alana ışık tutmaktadır. Aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz tarihsel meseleleri de ilim dünyasında tartışmaya açmaktadır. Eserin günümüz askeri tarihçiliğinde özellikle Rusya araştırmaları yapan araştırmacılar için önemli bir kitap olduğunu belirtmek gerekiyor. Temennimiz odur ki, XVI. yüzyıl Rusya Tarihi ile alakalı olan ve aynı zamanda Osmanlı-Rus çalışmaları için de önem arz bu eserin en kısa zamanda Türk Literatürüne de kazandırılmasıdır.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, Kitap İncelemesine başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

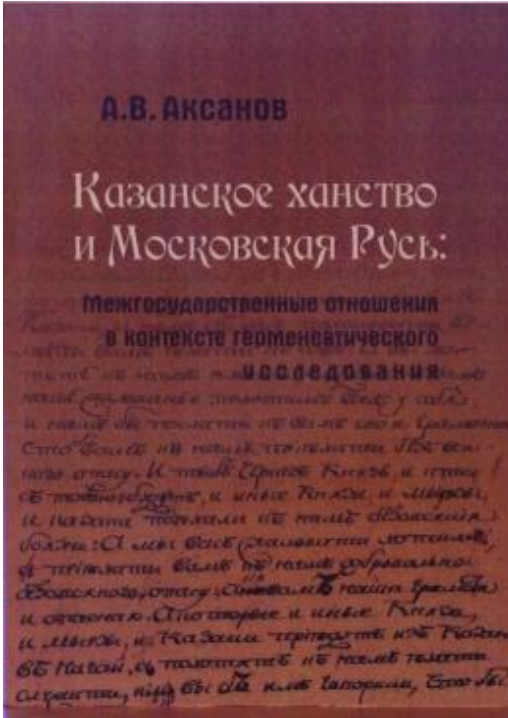
Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the book review.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

Anvar Vasileviç Aksanov, *Kazanskoye hanstvo i Moskovskaya Rus': Mejgosudarstvennie Otnoşeniya v Kontekste Germenevtičeskogo İssledovaniya*, Kazan: İnstitut İstorii im. Ş. Marcani AN RT, 2016, 288 s., ISBN: 978-5-94981-207-5.*

 Osman YURDAKAL^a

Altın Orda Devleti'nin 15. yüzyılda zayıflamaya başlamasıyla birlikte Kırım, Kazan, Astrahan, Kasım Hanlıkları ve Moskova Knezliği ortaya çıkmıştır. Bunlar Altın Orda varisi olma çabasıyla kendi aralarında mücadelelere girişmişlerdir. Bu mücadeleler arasında ilk göze çarpan Moskova-Kazan mücadelesi olmuştur. Ele alınan bu eser, Kazan Hanlığı ve Moskova Rusyası arasındaki ilişkileri yeni bir yorum ile incelemektedir. Bu yorum ise başta iki devlet arasında siyasi ilişkiler olmakla birlikte ticari, ekonomi ve kültürel şeklindedir.

Kazanskoye hanstvo i Moskovskaya Rus': Mejgosudarstvennie Otnoşeniya v Kontekste Germenevtičeskogo İssledovaniya (Hermeneutik Araştırma Bağlamında Kazan Hanlığı ve Moskova Rusyası Devletlerarası İlişkileri) adlı çalışma, Rusya Federasyonu Tataristan Cumhuriyeti Bilimler

Akademisi'nden Şahabettin Mercani Tarih Enstitüsü'ndeki Altın Orda Medeniyeti Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmıştır. Eser, Şahabettin Mercani Enstitüsü'nün kıdemli araştırmacılarından olan Anvar Vasileviç Aksanov tarafından 2016 yılında kaleme alınmıştır. Çalışma, özellikle Rus arşiv kaynakları ve Rus yıllıklarını aktif olarak kullanılması ayrıca yabancı literatürden birçok monografiden de yararlanması bakımından önemli bir yere

* *"Hermeneutik Araştırma Bağlamında Kazan Hanlığı ve Moskova Rusyası Devletlerarası İlişkileri"*

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Kazan Federal Üniversitesi, Kazan/Rusya Federasyonu, osmaanyurdakal@gmail.com

sahiptir. Kazan Hanlığı ve Moskova Rusyası arasındaki ilişkilerin başlangıcından Kazan Hanlığı'nın Moskova Rusyası'na katılımına kadar geçen süreci hermeneutik(yorumbilim) araştırmalar bağlamında değerlendiren A. V. Aksanov, böylece çalışmasını değerli bir hale getirmiştir. Yazarın burada hermeneutik bakıştan kastettiği, Moskova-Kazan arasında gerçekleşen olayları doğru anlamaktır. Herhangi bir ideolojiden uzak olarak eserini kaleme almaya çalışmıştır. Kendinden önceki çalışmaların kendi dönemlerindeki ideolojilerin etkisinde olduğunu belirten tarihçi bu durumdan dolayı da Moskova-Kazan arasındaki ilişkilerin yeni bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ana kaynakları eleştirel olarak ele almak gerektiğini de ayrıca değinmiştir.

Eser, Şahabettin Mercani Enstitüsü'nün başkanı olan İlnur Mirgaleev'in önsüzü ile başlamaktadır. Ardından giriş bölümüyle esere devam edilmektedir. Giriş bölümünde yazar ana hatlarıyla 15-16. yüzyıllarda Rusya Devleti'nin oluşumunda gidilen sürece kısaca değinmiştir.

A. V. Aksanov'un eserinin birinci bölümü *İstoriki i istoçniki* (Tarihçiler ve kaynaklar) adını taşımaktadır. Burada tarihçi, Moskova Rusyası ve Kazan Hanlığı üzerinde daha önce yapılan araştırmaların kısaca bilgisini vermiştir. Bu araştırmaları geniş bir perspektifte değerlendirmiştir. Rusya İmparatorluğu dönemi araştırmacılarından, Sovyet dönemi araştırmacılarına buradan da günümüz araştırmalarına kadar geçen süreci incelemiştir. Yazar, bu kısımda özellikle kendinden önceki araştırmacıların Moskova-Kazan ilişkileri hakkında bilgi veren ana kaynakları kendi yaşadıkları dönemlerin ideolojilerine göre değerlendirdiklerini dile getirmektedir. Bu durumdan dolayı Moskova Knezliği ile Kazan Hanlığı arasındaki ilişkilerin yeterince anlaşılmadığını belirtmiştir. Rusya İmparatorluğu döneminin araştırmacılarının monarşi tarih bakışıyla kaynakları analiz ettiğini, Sovyet dönemi araştırmacılarının Marksist teorinin süzgecinden geçen bilgileri kullanarak Moskova-Kazan ilişkilerinin bir resmini çizdiklerini ve Sovyet sonrası tarihçilerinin ise genellikle sosyo-politik konjonktürün etkisi altında kaynakları ele aldığını söylemiştir. Bundan dolayı ise Moskova-Kazan ilişkilerinin yeni bir yorum şeklinde kaynaklara eleştirel bir bakış açısı ve herhangi bir etkiden uzak olarak bu konuyu ele almaya çalıştığını dile getirmiştir. Son olarak tarihçi bu bölümde eserde kullanılan metot ve teori hakkında da okuyucuyu bilgilendirmiştir.

Eserin ikinci bölümü *Stanovleniye kazansko-moskovskih otnoşeniy (1445-1487 gg.)* (Kazan-Moskova ilişkilerinin oluşumu (1445-1487)) adını taşımaktadır. Burada yazar, Kazan Hanlığı'nın oluşumunu 1445 yılından itibaren kronolojik çerçevede ele alır. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Moskova-Kazan ilişkilerinin başladığına değinmektedir. Özellikle Moskova ve Kazan arasındaki devletlerarası mücadelenin siyasi ve ticari rekabet olarak başlangıcının ise, 1467-1469'da Vyatka ve Perm toprakları üzerindeki hakimiyet mücadelesi olduğunu belirtmiştir.

Üçüncü bölüm ise *Kazansko-moskovskiy otnoşeniya v 1487-1521 gg.: ot soyuza k protivostoyaniyu* (1487-1521 yıllarında Kazan-Moskova ilişkileri: ittifaktan mücadeleye) şeklindedir. A. V. Aksanov bu bölümde Moskova'nın Orta Volga bölgesinde ekonomik ve siyasi olarak etkisinin zamanla nasıl arttığını belirtmiştir. Ayrıca özellikle 3. Vasiliy döneminde (1505-1533) Moskova'nın Kazan üzerine baskılarından bahsetmiştir.

A.V. Aksanov'un çalışmasının dördüncü bölümü ise *Mejgosudarstvennie otnoşeniya v godı pravleniya krımskih i kasimovskih hanov v Kazani (1521-1549 gg.)* (Kazan'da Kırım ve Kasimov hanlarının hükümdarlığı döneminde devletlerarası ilişkiler (1521-1549)) adını

taşımaktadır. Bu bölümde araştırmacı Kazan Hanlığı'nın tahtına Kırım ve Kasım Hanlığından gelen hanların oturduğuna değinmiştir. Kasım Hanlığı'nın en büyük destekçisi olan Moskova Rusyası'nı da ayrıca değerlendirmiştir. Bu hanların Kazan Hanlığı'ndaki yönetim dönemleri hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Moskova Rusyası ile Giraylar arasındaki çekişmeleri A.V. Aksanov detaylı şekilde analiz etmiştir. Korkunç İvan'ın diplomatik hamlelerini de ayrıca eserinde ele almıştır.

Çalışmanın son bölümü olan beşinci bölüm ise, *Padeniye Kazani (1549–1552 gg.)* (Kazan'ın Düşüşü [1549-1552]) adını taşımaktadır. Kazan Hanlığı'nın Moskova Rusyası'nın topraklarına dahil edilmesini konu alan bu bölümde, özellikle Korkunç İvan'ın Kazan şehrine seferlerini A. V. Aksanov incelemiş ve kendi yorumlarıyla da bunu ele almıştır. Ayrıca A. V. Aksanov, Korkunç İvan tarafından Kazan şehrinin ele geçirilmesi için inşa edilen Rusça ismi Sviyajsk (Свияжск), Tatarca ise Zöye (Зөя) şehrinin kuruluşuna da detaylı bir şekilde değinerek eserinin önemini bir kez daha bize kanıtlamıştır.

Eserin sonuç kısmında ise yapılan çalışmanın genel hatlarıyla değerlendirilmesi hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışma Rus arşivleri, Rus yıllıkları ve yabancı dilde birçok araştırma eserlerinin bulunduğu kaynakça kısmıyla desteklenmektedir. Son olarak kısaltma listesi ile eser sona ermektedir.

A.V. Aksanov tarafından kaleme alınan bu eser özellikle 15. ve 16. yüzyılın Altın Orda topraklarında ortaya çıkan yeni hanlıkların ve Moskova Knezliği'nin kendi aralarındaki mücadelelerini detaylı şekilde değerlendirmektedir. Eser, Moskova Rusyası ve Kazan Hanlığı arasındaki ilişkilerin hermeneutik araştırmalar çerçevesinde incelenmesi bakımında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca günümüz Rusya Devleti'nin gelişim süreci bakımından çok önemli bilgiler içermektedir. Umut ederiz ki eser en kısa sürede Türkçeye çevrilir ve genel itibarıyla Türkiye tarih çalışmalarına, özelde ise Rusya araştırmalarına katkı sağlamış olur.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, Kitap İncelemesine başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the book review.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

